



# ШӘКӘРІМ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

---

## ВЕСТНИК УНИВЕРСИТЕТА ШАКАРИМА ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

---

## BULLETIN OF SHAKARIM UNIVERSITY HISTORICAL SCIENCES

SCIENTIFIC JOURNAL





**ШӘКӘРІМ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ  
ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ**

**ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ**

---

**ВЕСТНИК УНИВЕРСИТЕТА ШАКАРИМА  
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ**

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ**

---

**BULLETIN OF SHAKARIM UNIVERSITY  
HISTORICAL SCIENCES**

**SCIENTIFIC JOURNAL**

---

**1 (2)/ 2024**

**2024 жылдан бастап шығады  
Founded in 2024  
Издается с 2024 года**

**Жылына 4 рет шығады  
Published 4 times a year  
Выходит 4 раза в год**

Семей, 2024  
Semey, 2024

**Бас редактор:**

**Атангаева Бакыт Жумагазиевна,**  
*т.ғ.д., проф., Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,  
Семей, Қазақстан*

**Редакция алқасы:**

**ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ**

<b>Атангаева Бакыт</b>	т.ғ.д., проф., Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан
<b>Байсарина Кымбат</b>	т.ғ.д., Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан
<b>Енсенов Канат</b>	т.ғ.к., қауым. профессор, ҚР БҒМ Ғылым комитетінің Мемлекет тарихы институты
<b>Финке Петер</b>	д.и.н., Universität Zürich, Швейцария
<b>Томохико Ямаха</b>	д.и.н., Хоккайдо университет, Саппоро, Япония
<b>Құрманғалиева-Ерджиласун Гүлжанат</b>	т.ғ.д., Анкара Хаджи Байрам Вели университеті, Түркия
<b>Азаматова Гульназ</b>	т.ғ.д., профессор Политехникалық университет, Мәскеу, Ресей
<b>Жанбосинова Альбина</b>	т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
<b>Щеглова Татьяна</b>	т.ғ.д., профессор, АГПУ, Барнаул, Ресей
<b>Каримов Мұхтарбек</b>	т.ғ.к., Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан
<b>Исин Амантай</b>	т.ғ.к., Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан

**Редакцияның мекенжайы:** 071412, Қазақстан, Семей қ., Глинка к-сі, 20А.

**E-mail:** [vest\\_hist@semgu.kz](mailto:vest_hist@semgu.kz).

**Техникалық хатшы:** +77759085671

Шәкәрім университетінің хабаршысы. ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ сериясы  
Меншіктенуші: «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам  
Мерзімділігі: жылына 4 рет.  
Тиражы: 10 дана.  
Типографияның мекенжайы: 071412, Қазақстан, Семей қ., Глинка к-сі, 20А.

**Editor-in-Chief::**

**Bakyt Zhumagaziyevna Atantaeva,**  
*Doctor of Historical Sc., Professor*  
*Shakarim University of Semey,*  
*Semey, Kazakhstan*

**Editorial Board:**

**HISTORICAL SCIENCES**

<b>Atantaeva Bakyt</b>	Doctor of Historical Sc., Professor, Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan
<b>Baisarina Kymbat</b>	Doctor of Historical Sc., Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan
<b>Ensenov Kanat</b>	Candidate of Historical Sc., Associate Professor, Institute of State History, Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
<b>Finke Peter</b>	Doctor of Historical Sc., Universität Zürich, Switzerland
<b>Tomohiko Uyama</b>	Doctor of Philosophy, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan
<b>Kurmangaliyeva-Erdzhilasun Gulzhanat</b>	Doctor of Historical Sc., Ankara Hacı Bayram Veli University, Turkey
<b>Azamatova Gulnaz</b>	Doctor of Historical Sc., Professor, Polytechnic University, Moscow, Russia
<b>Zhanbossinova Albina</b>	Doctor of Historical Sc., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
<b>Shcheglova Tatiana</b>	Doctor of Historical Sc., AGPU, Barnaul, Russia
<b>Karimov Mukhtarbek</b>	Candidate of Historical Sciences, Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan
<b>Isin Amantay</b>	Candidate of Historical Sciences, Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan

**Editorial Address:** 071412, Kazakhstan, Semey city, Glinki Street, 20A.

**E-mail:** vest\_hist@semgu.kz

**Technical Secretary:** +77759085671

Shakarim University Bulletin. Series: History Sciences

Owner: Non-profit Joint Stock Company "Shakarim University of Semey"

Publication Frequency: 4 times a year.

Circulation: 10 copies

Printing House Address: 071412, Kazakhstan, Semey city, Glinki Street, 20A

**Главный редактор:**  
**Атантаева Бакыт Жумагазиевна,**  
*д.и.н., проф., университет имени Шакарима г. Семей,*  
*Семей, Казахстан*

**Редакционная коллегия:**  
**ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ**

<b>Атантаева Бакыт</b>	д.и.н., профессор, университет имени Шакарима, Семей Казахстан
<b>Байсарина Кымбат</b>	д.и.н., университет имени Шакарима г. Семей, Казахстан
<b>Енсенов Канат</b>	к.и.н., ассоциированный профессор, Институт истории государства Комитета науки МОН РК
<b>Финке Петер</b>	д.и.н., Universität Zürich, Швейцария
<b>Томохико Ямаха</b>	д.и.н., Хоккайдо университет, Саппоро, Япония
<b>Құрманғалиева- Ерджиласун Гүлжанат</b>	д.и.н., Анкара Хаджи Байрам Вели университет, Турция
<b>Азаматова Гульназ</b>	д.и.н., профессор Политехнического университета, Москва, Россия
<b>Жанбосинова Альбина</b>	д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
<b>Щеглова Татьяна</b>	д.и.н., профессор, АГПУ, Барнаул, Россия
<b>Каримов Мухтарбек</b>	к.и.н., университет имени Шакарима г. Семей, Казахстан
<b>Исин Амантай</b>	к.и.н., университет имени Шакарима г. Семей, Казахстан

**Адрес редакции:** 071412, Казахстан, г. Семей, ул. Глилки, 20А.

**E-mail:** vest\_hist@semgu.kz.

**Технический секретарь:** +77759085671

Вестник Шакаримовского университета. Серия: ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Учредитель: Некоммерческое акционерное общество «Университет имени Шакарима г. Семей»

Периодичность: 4 раза в год.

Тираж: 10 экземпляров.

Адрес типографии: 071412, Казахстан, г. Семей, ул. Глилки, 20А.

Шәкәрім университетінің хабаршысы. Тарих ғылымдары сериясы

BULLETIN of Shakarim university. Historical Sciences Series

Вестник Университета Шакарима. Серия: Исторические науки

№1 (2)/2025

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ – HISTORICAL SCIENCES – ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

**Микаил М. Мустафаев, Нармина А. Гусейнова**

*Крепость Алаша в Азербайджане: общие штрихи истории Великой степи и Кавказа* 7

**Mikail M. Mustafayev, Narmina A. Huseynova**

*The Alaşa fortress in Azerbaijan: general outlines of the history of the Great steppe and the Caucasus*

**Микаил М. Мустафаев, Нармина А. Гусейнова**

*Әзірбайжандағы Алаша бекінісі: Ұлы дала мен Кавказ тарихының жалпы ерекишеліктері*

**Мадияр Г. Насыров**

*Тоқмұхаммет Алтынторұлының тұлғасы: эпитафия және қолжазба мәтіндерде (дереккөздік анализ)* 15

**Мадияр Г. Насыров**

*Личность Токмухаммеда Алтынторұлы: эпитафии и рукописные тексты (источниковедческий анализ)*

**Madiyar G. Nasyrov**

*Tokmukhammet Altyntoruly's personality: in the texts of epitaphs and handwritten inscriptions (source analysis)*

**Sultan Abdrakhmanov**

*The formation and development history of the catholic church in Kazakhstan: the case of a Amaty city* 28

**Сұлтан М. Абдрахманов**

*Қазақстандағы католик шіркеуінің қалыптасу және даму тарихы: Алматы қаласы мысалында*

**Султан М. Абдрахманов**

*История становления и развития католической церкви в Казахстане: на примере города Алматы*

**Сердар Дж. Атдаев**

*Четыре «неизменных» хана Мерва* 38

**Сердар Ж. Атдаев**

*Мервтің төрт «өзгермейтін» ханы*

**Serdar J. Atdaev**

*Four «unchanging» khans of Merv*

**Темирғали Т. Аршабеков, Дария М. Ибраева**

*Карлаг ауыл шаруашылығы* 56

**Темирғали Т. Аршабеков, Дария М.Ибраева**

*Сельское хозяйство Карлага*

**Бакыт Ж. Атантаева, Айжан Р. Ботабекова, Мадие Е. Турлыбаев**

*Семей округінде ауыл шаруашылығын ұжымдастыру: әкімшілік озбырлық және оның салдары (1928-1930 жж.)*

74

**Бакыт Ж. Атантаева, Айжан Р. Ботабекова, Мадие Е. Турлыбаев**

*Коллективизация сельского хозяйства в Семипалатинском округе: административное насилие и его последствия (1928–1930 гг.)*

**Baqyt Zh. Atantaeva, Aizhan R. Botabekova, Madi E. Turlybaev**

*The Collectivization of Agriculture in the Semipalatinsk Region: Administrative Repression and Its Consequences (1928–1930)*

**Надира А. Махметова, Жанна С. Аубакирова**

*XX ғасырдың II жартысындағы Шығыс Қазақстанның демографиялық дамуының негізгі тенденциялары*

91

**Надира А. Махметова, Жанна С. Аубакирова**

*Основные тенденции демографического развития Восточного Казахстана во II-ой половине XX века*

**Nadira A. Makhmetova, Zhanna S. Aubakirova**

*The main trends in the demographic development of East Kazakhstan in the second half of the twentieth century*

**Асад Т. Алиев**

*Традиции, обряды и верования, связанные с рождением детей у азербайджанцев Грузии (XIX-начало XX вв.)*

107

**Асад Т. Алиев**

*Грузия әзірбайжандары арасында бала тууға байланысты дәстүрлер, жоралғылар және наным-сенімдер (XIX – XX ғасырдың басы)*

**Asad T. Aliyev**

*Traditions, rituals and beliefs associated with the birth of children among georgian azerbaijanis (XIX-early XX centuries)*

**Зауре К. Мукатаева, Тоты А. Кариева, Карлыга Б. Мухаметкалиева**

*Семей қаласындағы ғылыми және ағарту мекемелері мен қоғамдардың қызметі*

117

**Зауре К. Мукатаева, Тоты А. Кариева, Карлыга Б. Мухаметкалиева**

*Деятельность научных и просветительских учреждений и обществ городе Семей*

**Zaure M. Kadyrbayevna, Toty A. Kariyeva, Karlyga B. Mukhametkaliyeva**

*The activities of scientific and educational institutions and societies in the city of Semey*

МРНТИ:03.61.91

## КРЕПОСТЬ АЛАША В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: ОБЩИЕ ШТРИХИ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ И КAVKAZA

Микаил М. Мустафаев<sup>1\*</sup>, Нармина А. Гусейнова<sup>2</sup>

<sup>1</sup> *Институт Археологии и Антропологии НАНА (Баку, Азербайджан)*

<sup>2</sup> *Институт Истории и Этнологии НАНА (Баку, Азербайджан)*

E-mail: <sup>1</sup>[mustafayev\\_info@yahoo.com](mailto:mustafayev_info@yahoo.com), <sup>2</sup>[narmina.huseynova987@gmail.com](mailto:narmina.huseynova987@gmail.com)

<sup>1</sup><http://orcid.org/0000-0001-8462-9495>

<sup>2</sup><http://orcid.org/0000-0001-8673-421>

**Аннотация.** Многие исторические мифы об Алаша-хане, как о легендарном родоначальнике тюркско-монгольских народов Центральной Азии, сохранились благодаря восточной историографии (Рашид ад-Дин, Абулгази хан и др.). У некоторых народов, в том числе у казахов, эти легенды передавались из поколения в поколение до недавних пор. Топоним «Алаша» встречается на южной территории Азербайджана. Село Алаша расположено в Астаринском районе, на границе с Ираном. Здесь была выявлена крепость Алиша, считающаяся оборонительным сооружением периодов античности – позднего средневековья.

Цель данной статьи – ознакомить научную общественность с результатами археологических работ, проведенных сотрудниками отдела «Свод археологических памятников» Института Археологии и Антропологии НАН Азербайджана в августе 2023 года в Астаринском районе Азербайджанской Республики. В результате исследования в данном районе были выявлены многочисленные археологические памятники, одним из которых является крепость Алиша (Алаша). В нашей статье проведены определенные параллели азербайджанского Алиша (Алаша) с известным в Казахстане памятником Алаша хана.

В качестве методов работы были использованы как результаты археологических исследований, так и этнографические материалы в виде различных мифов и сказаний об Алаша хане.

**Ключевые слова:** Тюркский народ; Алаша хан; казахский народ; Астаринский район; кочевые народы; Великая Степь; Улытау.

### Введение

История тюрко-монгольских народов, корни которых уходят вглубь тысячелетий, изучается с древнейших времен, и она оказала большое влияние на мировую историю. В древности границы тюрко-монгольских народов охватывали большую территорию: от реки Лены до Дуная, от Таймыра до Персидского залива, от Алтая до Белого моря. В разных регионах проживания тюркских народов складывались многообразные мифы и легенды.

Кочевые народы Центральной Азии в древности всегда называли себя народом «Алаш», потому что в их генеалогических легендах сохранились сведения о первом родоначальнике и первом правителе Алаш или Алаша-хан. В XVI в., несмотря на сильную позицию сторонников Чингисхана (чингизидов) и зарождение независимых государств, легенды об Алаша хане продолжали существовать в мире кочевников. Ж.О. Артыкбаев считает, что существование культа Алаша хана у казахов является прямым следствием далеких этнополитических процессов эпохи позднего неолита-энеолита. Первоначально в хаотическом мире Евразийской

степи появились небольшие общины охотников, успешно проводившие первые опыты по domestикации лошади.

Поздние степные общины, разрастаясь, превратились в крупные коневодческие племена. В эту эпоху в Великой степи заметны две крупные этноязыковые группы – индоевропейцы и алтайцы. Возможно, авестийские сюжеты о борьбе ариев и туров являются отражением этой эпохи. Тогда и сформировалось самоназвание коневодческих племен – «алаш». Племена «алаша» - стопроцентные коневоды, которые обитают в стране Арқа – *Қазылық*, западнее их по мере убывания роли коня культ «Алаша» сходит на нет (Артыкбаев, 2019:294).

По мнению казахского историка, на исконной территории культ Алаш - Алаша сохраняется фактически без изменений, о чем говорят сведения казахского шежира и средневековых авторов об «*Алаш мыңы*», о народе «*Алаш*», «*Үш Алаш*», «*Алты алаш*», и, наконец, об Алаша хане, как о перворедке тюрков и монгол, о «калантаре Алаш бахадур» и т.д.».

Память о легендарном Алаша хане сохраняется не только у казахов, но и у других тюркских народов. Например, в Астаринском районе Азербайджанской Республики также имеется село Алаша, расположенное на высоте 8 м. над уровнем моря. Это село вместе с территорией Гирканского национального заповедника, который в 2023 г. был включен в список всемирного наследия ЮНЕСКО, находятся на границе с Исламской Республикой Иран. С восточной стороны эту территорию омывают волны Каспийского моря. Именно здесь находится крепость Алаша, которая и стала основным объектом нашего исследования.

#### **Материалы и методы исследования**

Материалами для статьи служат результаты археологической разведки и раскопок в Астаринском районе Азербайджанской Республики, где была обнаружена крепость Алаша. Также в этой же местности среди знатоков края авторами были собраны этнографические материалы, касающиеся этого уникального памятника. Таким образом, в качестве методов работы были использованы как результаты археологических исследований, так и этнографические материалы в виде различных мифов и сказаний об Алаша хане.

#### **Анализ**

Некоторые исследователи полагают, что Алаша хан жил в Великой Степи, другие уверены, что это не историческая личность, а мифический персонаж. Тем не менее, казахи, кыргызы, башкиры, каракалпаки, татары и ногайцы считают, что именно этот Алаша сыграл судьбоносную роль в их истории (Буниатов, 1999:256). Основываясь на данные фольклора и этнографии казахского народа, становится ясно, что легендарный Алаша хан был их первопродком.

Казахский исследователь профессор Ж.О.Артыкбаев связывает эту легендарную личность с государственной идеей степных племен: «мощная идеология государственности, зародившаяся еще в III-II тыс. до н.э., продолжала жить и во времена гуннов, тюрков, огузов, карлуков, кипчаков. На нее наслаивались кое-какие элементы, новые имена, но суть оставалась прежней. Зарождалась и генерировалась эта идея на степных просторах Арқа».

В XV-XVI вв. в период образования Казахского ханства культ Алаша-хана оживает и начинает служить новому государству степных племен как национальная идея. «Именно в этот период строится мавзолей в честь первого степного хана» (Артыкбаев, 2019:295). Несмотря на истоки древней веры в преемственность государственной власти, идеализация Алаша-хана не ослабла. Казахи считают, что Алаша-хан создал первое государство (Казахское), объединив кочевых тюрков в лице башкир, кыргызов, ногайцев, казахов, каракалпаков и татар. Фигура Алаша-хана общесимволическая и является одной из наиболее спорных вопросов истории Казахстана.

В труде Абдулгази «Шаджарат-и Тюрк» (родословная тюрков) указывается на место проживания Алаша-хана в центре Дашти-Кипчака (Абуль-Гази, 1906:26).

Действительно, регион Улытау - географический центр Казахстана, поэтому был

стратегически удобен для сбора войск и его размещения в горах. В тюркских языках слово «улы» означает «большой», «великий», «древний» (Mustafayev, 2023: 28). В горах Улытау, на берегу реки Каракенгир, сохранились остатки поселения Алаша. Улытау было местом провозглашения на трон ханов и объединения трех казахских жузов (сотников). Здесь построены мавзолеи Джучи-хана и Алаша-хана, похоронены хан Золотой Орды - Тохтамыш и его генерал - Эмир Едиге. А также с времен правления Чингизхана Улытау стал местом захоронения ханов и принцесс правящего дома (Хорош, 2009).

В некоторых версиях легенды Алаша-хана сравнивают с соколом, а его отца (предка) Кызыл-Арыстана - с огненным, пламенным львом (перевод имени с казахского) (История Казахстана: народы и культура, 2000: 154).

В Казахстане в 1,3 км южнее правого берега реки Каракенгир, на древнем кладбище Алаша хан расположен мавзоль с тем же названием. Мавзоль построен из хорошо обожженного квадратного кирпича и имеет куполообразную структуру. Вход в мавзоль в форме ниши, типичной для казахской культовой архитектуры X-XV вв. (Сатпаев, 2017: 160).

Внешняя кладка стен мавзоля напоминает ковер (алаша) с геометрическими узорами. Издревле казахские города славились своими рынками. Кочевники из дальних стран обменивались товарами, среди которых особое место занимали ковры с разноцветными (белый, синий, желтый, коричневый цвета) полосами из шерстяных нитей, называемые «алаша» (Каирбекова, 2005, №6).

Переходим к казахско-азербайджанским параллелям. Согласно одной версии, Алаша являются потомками древнего народа Средней Азии – халадж. Отметим, что в Сальянском районе Азербайджана также имеется село Халадж. В книге «История Казахстана: народы и культура» отмечается, что по переписи населения 1897 г. в состав Внутренней орды входило 16 племенных групп, среди которых есть племя под названием Алаша. Существует также версия о связи племени Алаша с древнетюркским родом Ашина, который, вероятно, был связан с нынешним казахским племенем Алшын (История Казахстана: народы и культура, 2000: 219).

Государство Хорезмшахов, превратившееся к концу XII–XIII вв. в крупнейшее государственное объединение мусульманского Востока, включало в себя всю территорию современного Туркменистана, Узбекистана, большую часть Ирана, часть Азербайджана, Казахстана, Афганистана, Таджикистана и Кыргызстана.

Разрушив государство Хорезмшахов, монголы перешли через Иран и вторглись в государство Ильденизидов. Ибн аль-Джибаль писал о том, что они «потом пришли в области Азербайджан и Арран и в течении года уничтожили большинство населения». После захвата в 1220 г. Ардебил монголы пытались ворваться в Тебриз. Правитель Узбек заключил мир с монголами, одарив их деньгами, лошадьми, одеждой и скотом. Монголы отправились зимовать на Мугань, «где холода мало, а пастбищ много» (Бакытулы, 2023: 69).

Следует отметить, что миграции тюркских племен в рамках единого Хорезмского государства, связанные с походами, войнами и завоеванием земель, несли в себе взаимовлияние духовных культур, традиций, языков. Этим фактом можно объяснить наличие родственной топонимики между Казахстаном и Азербайджаном.

В Астаринском районе Азербайджанской Республики также имеется село Алаша, расположенное на высоте 8 м над уровнем моря. Оно вместе с территорией Гирканского национального заповедника, который в 2023 г. был включен в список всемирного наследия ЮНЕСКО, находятся на границе с Исламской Республикой Иран. Существуют разные версии об этимологии слова «алаша». В переводе с талышского языка (часть местного населения) «алешо» означает «великую жизнь» и «лошадь». Следует отметить, что в Шамкирском районе Азербайджана также используется слово «алаша» в значении лошади. В книге «Списки населенных мест Российской империи. Бакинская губерния. Тифлис» указываются сведения о селе Алаша. Согласно этим сообщениям, название села связано со словом «лошадь», что объясняется фактом содержания множества коней в селе Алаша в период похода русского царя Петра I в 1722-1723 гг. в прикаспийские земли (Списки населенных мест, 1870: 54).

В августе 2023 г. сотрудниками отдела «Свод археологических памятников» Института Археологии и Антропологии Национальной Академии наук Азербайджана была проведена археологическая разведка в Астаринском районе, в результате чего выявлены многочисленные археологические памятники, одним из которых является крепость Алиша.

С 7 сентября по 6 октября 2023 года в крепости проводились археологические исследования. GPRS координаты памятника 38.27.12 N – 48.47.42 E.

В некоторых источниках указывается, что правитель Алаша-хан - историческая личность, жившая в Великой пустыне. Другие исследователи уверены, что это не реальная личность, а мифологический персонаж в культуре тюркских народов. Археологические раскопки данной крепости позволили датировать ее IV в. до н. э. Крепость упирается в скалу. В ходе аэросъемки было установлено, что данная скала имеет оптический эффект, который заключается в наличии изображений на ней разных мифических существ и животных. Местное население называет крепость Диве-ка, что в переводе с талышского языка означает «дом дивов».

Этот великолепный комплекс из остатков крепостных стен, 4-х башен и родниковой части отражает следы античности и средневековья. На первый взгляд, построенная на горной возвышенности крепость, позволяет считать ее наблюдательным и оборонительным укреплением. Некоторые северные стены памятника окружены огромными, внушительными, валунами. По всей видимости, это также позволило усилить ее обороноспособность. При изучении крепости первоначально были сделаны топоплан и фото раскопчного участка. Раскопки начались с родниковой части крепости. Таким образом, появилась возможность расширить территорию раскопок до южной части. Из 4-х крепостных башен две в хорошем состоянии, остальные - в разрушенном (Рис1).



*Рисунок 1.*

Цитадель комплекса хорошо сохранилась. Определяется прямоугольная планировка крепости. В ходе раскопок обнаружено большое количество глазурованных и неглазурованных керамических фрагментов, хорошо сохранившихся светильников эпохи средневековья. В южной части раскопа с размерами 40х40 см внутри кирпичной канализационной системы были обнаружены керамические изделия IV века до н.э (Рис 2).



Рис 2.

В раскопочной части крепости выявлены две арки из красного кирпича и место для стока воды в квадратном нише видном углублении. На кирпичной кладке крепостной стены имеются изображения животных, покрытые известью. В южной части памятника находятся разрушенные строительные остатки. Дальнейшее археологическое изучение данного памятника даст возможность для освежения истории изучаемого региона.

Особого внимания заслуживает фрагмент белого камня с грубым, профильным очертанием головы льва. При внимательном рассмотрении структуры камня заметно очертание еще небольшой львиной головки. Следует отметить, что в ходе археологических раскопок села Борадигях Масаллинского района Азербайджана была также обнаружена бронзовая статуэтка льва. На голове этой небольшой фигурки имеется выемчатый диск, символизирующий солнце. Статуэтка датируется I веком до н.э. (Рис3).



Рис 3.

### Полученные результаты

Таким образом, археологические раскопки крепости Алаша позволяют датировать ее IV в. до н.э. - I в. до н.э.. На просторах Евразии этот промежуток времени отмечен многими судьбоносными событиями. В первую очередь, хочется отметить начало мощных движений кочевников Евразийских степей на запад и юг. Как известно, в это время благодаря кочевникам образовалась одна из сильнейших политических образований того периода - Парфянская империя. Династия правителей этой империи Аршак (Арсак) и его потомки были

представителями племени даев (даха). С востока, сметая все на своем пути, шли новые волны кочевников во главе с гуннами. Именно в это время на труднодоступной горной высоте строится крепость Алаша, которую местные жители связывают с культом коня. Существовало ли на этом месте строение более раннего периода, нам пока неизвестно, но надеемся, что дальнейшие исследования предоставят нам новые материалы и артефакты. Ведь и в Центральном Казахстане, на отрогах Улытау мавзолеев в честь легендарного Алаша хана был построен на месте древнего святилища: «многие авторы введены в заблуждение датировкой мавзолея Алаша хана... Безусловно, архитектурный стиль, прямоугольная композиция, купол, фигурные и резные плиты, глазурь сближают это культовое сооружение с архитектурными памятниками указанного времени. Но в нем есть и некоторые особенные детали, не встречающиеся в других подобных памятниках. Это обходная галерея, встречающаяся только в царских курганах эпохи бронзы Центрального Казахстана, т.е. кольцевые концентрические оградки в циклопических сооружениях Аксу-Аюлы, Бегазы и т.д.. По всей вероятности, мавзолеев Алаша хана сооружался в период образования Казахского ханства, олицетворяя культ первого хана, направляя народ на служение государству, как объединяющая национальная идея. Возможно, этот мавзолеев построен там, где раньше находилась древняя святыня, жертвенник или курган, посвященный первому степному государю» (Артыкбаев, 2019:295).

### Заклучение

Таким образом, крепость Алаша на территории Астаринского района Азербайджанской Республики является выдающимся памятником эпохи поздней античности и средневековья. Великолепный комплекс из остатков крепостных стен, 4-х башен и родниковой части отражает следы сложнейших исторических процессов в юго-западных берегах Каспийского моря. Безусловно, данный комплекс, расположенный на горной возвышенности был интересен для кочевников Великой степи, предположительно парфянам или гуннам, поскольку позволяло контролировать торговые пути, а также наблюдать за соседними владениями. Появление и утверждение топонима Алаша можно связать только с обитавшим здесь коневодческим населением.

### Список литературы

- Абуль-Гази. Родословное древо тюрков. Сочинение Абуль-Гази, хивинского хана. Казань, 1906.
- Артыкбаев Ж.О. Кочевники Евразии в калейдоскопе веков и тысячелетий. Астана-Москва. 2019, 300 с.
- Бакытулы М. Номадическая история Улытау. ЛитРес. 2022. 370 с.
- Буниятов З.М. Избранные сочинения. Т.3. Баку. 1999. 206 с.
- Дулатов М. Планета Улытау. Электронный ресурс. 2019. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/5673>
- Ерофеева И.В. Знаковый персонаж казахских преданий Алаша-хан: историческая личность и миф. Алматы, 2014.
- История Казахстана: народы и культура. Алматы, 2000.
- Каирбекова А.Р. Узор алаши ложится как стих (о казахских тканых коврах) // Деловой Усть-Каменогорск. 2005. №6. Электронный ресурс. URL: <https://vkoem.kz/index.php/ru/2010-03-09>
- Сатпаев К.И. Доисторические памятники в Джезказганском районе. Астана: Алтын китап. 2017. 226 с.
- Списки населенных мест Российской империи. Бакинская губерния. Тифлис, 1870.
- Хорош Е.Х. Наследие Казахстана, Мавзолеев Алаша-хана. Алматы: Дайк-Пресс. 2009. 360-386 сс.
- Mustafayev M. Əlişə (Divəkə) Qalası. Bakı. 2023.

**Mikail M. Mustafayev<sup>1\*</sup>, Narmina A. Huseynova<sup>2</sup>**

*<sup>1</sup>Institute of Archaeology and Anthropology, ANAS, Baku, Azerbaijan*

*<sup>2</sup>Institute of History and Ethnology, ANAS, Baku, Azerbaijan*

## **THE ALAŞA FORTRESS IN AZERBAIJAN: GENERAL OUTLINES OF THE HISTORY OF THE GREAT STEPPE AND THE CAUCASUS**

**Abstract.** Many historical myths about Alasha Khan, considered a legendary ancestor of the Turkic-Mongolian peoples of Central Asia, have been preserved thanks to Eastern historiography (Rashid al-Din, Abulghazi Khan, and others). Among some nations, including the Kazakhs, these legends have been passed down through generations until recently. The toponym "Alasha" can be found in the southern territory of Azerbaijan. The village of Alasha is located in the Astara district, on the border with Iran. In this area, the Alasha fortress, believed to be a defensive structure from the periods of antiquity to the late Middle Ages, was identified.

The purpose of this article is to familiarize the scientific community with the results of archaeological work carried out by employees of the "Corpus of Archaeological Monuments" department of the Institute of Archaeology and Anthropology of the National Academy of Sciences of Azerbaijan in August 2023 in the Astara district of the Republic of Azerbaijan. As a result of the research, numerous archaeological sites were identified in the area, one of which is the Alasha (Alysha) fortress. In our article, certain parallels are drawn between Azerbaijan's Alasha (Alysha) and the well-known Alasha Khan monument in Kazakhstan.

The research methods included the results of archaeological investigations as well as ethnographic materials in the form of various myths and legends about Alasha Khan.

**Keywords:** Turkic people; Alasha Khan; Kazakh people; Astara district; nomadic peoples; Great Steppe; Ulytau.

**Микаил М. Мустафаев<sup>1\*</sup>, Нармина А. Гусейнова<sup>2</sup>**

*<sup>1</sup>Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы, Археология және антропология институты, Баку, Әзірбайжан*

*<sup>2</sup> Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы, Тарих және этнология институты, Баку, Әзірбайжан*

## **ӘЗІРБАЙЖАНДАҒЫ АЛАША БЕКІНІСІ: ҰЛЫ ДАЛА МЕН КАВКАЗ ТАРИХЫНЫҢ ЖАЛПЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

**Аңдатпа.** Орталық Азияның түркі-моңғол халықтарының даңқты түп атасы болып саналатын Алаша хан туралы көптеген тарихи әфсаналар шығыстық тарихнама (Рашид ад-дин, Әбілғазы хан және басқалар) арқасында сақталды. Кейбір халықтарда, соның ішінде қазақ халқында, бұл аңыздар ұрпақтан ұрпаққа бүгінгі күнге дейін беріліп келеді. «Алаша», топоним есебінде, Әзірбайжан территориясының оңтүстік бөлігінде кездеседі. Алаша ауылы Иранмен шекарада орналасқан Астара ауданында орналасқан. Бұл жерде антика- кейінгі ортағасырлар аралығында қорғаныс құрылысы қызметін атқарған Алиша атты бекініс табылды.

Мақаланың мақсаты ғылыми қоғамдастықты 2023 жылдың тамыз-ағыс айында Әзірбайжан республикасының Астара ауданында Әзірбайжан ҰҒА-ның Археология және Антропология институтының «Археологиялық ескерткіштер свод» бөлімінің қызметкерлері жүргізген археологиялық жұмыстардың нәтижеімен таныстыру. Осы аудандағы зерттеулер

кезінде көптеген археологиялық ескерткіштер табылды, олардың ішіндегі ең көрнектісі Алиша (Алаша) бекінісі. Біздің мақаламызда әзірбайжандық Алиша (Алаша) мен Қазақстандағы белгілі Алаша хан күмбезі арасында белгілі дәрежеде параллель жүргізілген. Зерттеу әдістемесі ретінде біз өз жұмысымызда археологиялық зерттеулердің нәтижелерін, сонымен бірге Алаша хан туралы әр түрлі әф саналар мен аңыздарды қолдандық.

**Түйін сөздер:** Түрік халқы; Алаша хан; қазақ халқы; Астара ауданы; көшпелі халықтар; Ұлы дала; Ұлытау.

### References

- Abul-Gazi. Rodoslovnoe drevo tiurkov. Sochinenie Abul-Gazi, khivinskogo khana. Kazan, 1906. [in Russian].
- Artykbaev Zh.O. Kochevniki Evrazii v kaleidoskope vekov i tysyacheletii. Astana-Moskva. 2019, 300 s. [in Russian].
- Bakytuly M. Nomadicheskaia istoriia Ulytau. LitRes. 2022. 370 s. [in Russian].
- Buniatov Z.M. Izbrannye sochineniia. T.3. Baku. 1999. 206 s. [in Russian].
- Dulatov M. Planeta Ulytau. Elektronnyi resurs. 2019. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/5673>
- Erofeeva I.V. Znakovyi personazh kazakhskikh predanii Alasha-khan: istoricheskaia lichnost i mif. Almaty, 2014. [in Russian].
- Istoriia Kazakhstana: narody i kultura. Almaty, 2000. [in Russian].
- Kairbekova A.R. Uzor alashi lozhitsia kak stikh (o kazakhskikh tkanykh kovrakh) // Delovoi Ust-Kamenogorsk. 2005. №6. Elektronnyi resurs. URL: <https://vkoem.kz/index.php/ru/2010-03-09>
- Mustafayev M. Əlişə (Divəkə) Qalası. Bakı. 2023. [in Azerbaijani].
- Satpaev K.I. Doistoricheskie pamiatniki v Dzhezkazganskom raione. Astana: Altyn kitap. 2017. 226 s. [in Russian].
- Spiski naselennykh mest Rossiiskoi imperii. Bakinskaia guberniia. Tiflis, 1870. [in Russian].
- Khorosh E.Kh. Nasledie Kazakhstana, Mavzolei Alasha-khana. Almaty: Daik- Press. 2009. 360-386 ss. [in Russian].

### Авторлар туралы мәліметтер

**Мустафаев Микаил Мубариз оглы** – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, «Әзербайжан ескерткіштерін паспорттау және тіркеу» кафедрасының меңгерушісі, Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясы, Археология және антропология институты, Баку, Әзербайжан.

**Нармина Гусейнова Агарза қызы** – Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясы, Тарих және этнология институтының «Түркі халықтарының тарихы және этнологиясы» бөлімінің ғылыми қызметкері, Баку, Әзербайжан.

### Information about the authors

**Mustafayev Mikail Mubariz oglu** - PhD in History, Associate Professor, Head of the Department of "Passportization and Registration of Monuments of Azerbaijan", Institute of Archaeology and Anthropology of ANAS, Baku, Azerbaijan.

**Narmina Huseynova Agarza kyzy** - Researcher, Department of "History and Ethnology of Turkic Peoples", Institute of History and Ethnology of ANAS, Baku, Azerbaijan.

### Сведения об авторах:

**Мустафаев Микаил Мубариз оглы** - к.и.н., доцент, Заведующий отдела «Паспортизации и регистрации памятников Азербайджана», Института Археологии и Антропологии НАНА, Баку, Азербайджан.

**Нармина Гусейнова Агарза қызы** - научный сотрудник отдела «История и этнология тюркских народов» Института Истории и Этнологии НАНА, Баку, Азербайджан.

FTAMP 03.81

## ТОҚМҰХАММЕТ АЛТЫНТОРҰЛЫНЫҢ ТҮЛҒАСЫ: ЭПИТАФИЯ ЖӘНЕ ҚОЛЖАЗБА МӘТІНДЕРДЕ (ДЕРЕККӨЗДІК АНАЛИЗ)

Мадияр Г. Насыров

*Семей қаласының Шәкәрім атындағы Университеті (Семей, Қазақстан)*

E-mail: [nasiyrovf@gmail.com](mailto:nasiyrovf@gmail.com)

<https://orcid.org/0009-0000-1865-6671>

**Аңдатпа.** Мақалада Қарқаралы петициясына (1905 ж.) қатысқан зиялы қауым өкілі, Абыралы жерінің тумасы, XX ғ. алғашқы ширегіндегі қоғам және дін қайраткері Тоқмұхаммет қажы Алтынторұлының тұлғасы эпитафия және қолжазба мәтіндері негізінде қарастырылады. Зерттеу объектісі Тоқмұхаммет қажының тұлғасы болғанымен, негізгі екпін, сондай-ақ, деректердің маңыздылығына, қосымша деректердің қарастырылуына беріледі.

XX ғ. бірінші жартысындағы саяси-қоғамдық қозғалыстарда көтерілген ұлттық және құқықтық мүддені қорғау мәселелері отандық тарихта маңызды орын алатыны сөзсіз. Бұл кезеңдегі саяси-әлеуметтік үрдістердің әсері тек халықтың жадысында ғана емес, сонымен қатар архив қорларында сақталған деректерде көрініс табады. Алайда кеңестік билікпен қоса келген қудалау саясатының салдарынан халық жадысында сақталған деректер «мұра» мағынасында ұмытылу алдында қалса, кейбір жағдайда ұмытылып та жатты. Сол себепті, аға буын өкілдерінен қалған мұраны құжат негізінде және цифрлық нұсқада сақтау, қосымша деректерге мән беру (фотоқұжат, қолжазба, мерзімді басылым, эпитафия, қолтаңба, естелік т.б. кездесетін деректер) – алдыңғы қатардағы зерттеу тақырыбы ретінде зерттеле беруі тиіс.

Соңғы он-жиырма жылда архив қорларында жүргізілген ізденістердің нәтижесінде ұлт зиялыларына қатысты есімдер толысып қана қоймай, XX ғ. бірінші жартысында болып өткен ірілі-ұсақты саяси, қоғамдық, мәдени шаралардың тарихи маңыздылығы да қайта қаралды. Мысалы, құғын-сүргін құрбандарын ақтау, құнды құжаттарды қолжетімді ету, құжаттарды цифрлық нұсқаға көшіру және т.б. деректерді жаңа қырынан қарастыру мүмкіндігін туғызды.

**Түйін сөздер:** Тоқмұхаммет Алтынторұлы; эпиграфикалық ескерткіш; эпитафия; қолжазба; естелік, қосымша деректер; дереккөз; Семей; Қарқаралы.

### Кіріспе

Семей қаласының XX ғ. басында ірі сауда, білім, дін және мәдениет орталығына айналу үрдісі қоғам және дін қайраткерлерінің Семейге шоғырлану үрдісімен үндесе өткен Отан тарихындағы маңызды кезеңдердің бірі. Ол кезде Семей облысының құрамындағы экономикалық және мәдени жақтардан белсенді Қарқаралы уезімен байланысты 1905 ж. петиция ел ішінде өрбіген саяси-қоғамдық шараларда айрықша орын алды.

Осы орайда, Қарқаралы жерінде дүниеге келген, артынша Семейде қызмет еткен тұлғалардың есімдерін анықтау мәселесі отандық тарихта да, өлкетану саласында да жеке зерттеу тақырыптарын қажет етеді. Солардың қатарында Қарқаралы петициясына қатысқан, қоғам қайраткері Тоқмұхаммет Алтынторұлының тұлғасы кешенді зерттелмеген. Мысалы, Семей қаласының «Ескі мұсылман қорымында» Қарқаралыдан шыққан жүзге жуық кісінің бейіттері сақталған (XX ғ. басы мен ортасы). Олардың есімдерін анықтау арқылы XX ғ. басындағы саяси-қоғамдық қозғалыстар мен қатынастардың зерттелуіне салыстырмалы түрде үлес қосуға болады.

Тоқмұхаммет қажы Алтынторұлы Семейдің аталмыш «Ескі мұсылман қорымында» жерленген. Оның есімі түрлі жазба және ауызша деректерге байланысты «Тоқмұхамбет қажы», «Толмұхамет қажы», «Тоқмұхамбет Алтынторин», «Тоқмет қажы», т.б. болып кездеседі. Сондай-ақ, оның Құдыста (Иерусалимде) оқуы немесе ел арасында белгілі емші

болғаны да ауызша деректердің негізінде айтылып келеді. Бұндай мәліметтердің расталуы көп жағдайда өзге деректердің табылуы мен қарастырылуын талап ететіні анық.

### **Материалдар мен әдістер**

Тоқмұхаммет Алтынторұлының есімі XIX-XX ғғ. материалдарында сирек кездескендіктен, оның өмірі мен шығармашылығы туралы мәліметтер көбіне ауызша не әдеби сипатта тарағанын ескереміз. Тарихи дереккөздердің қатарында Тоқмұхаммет Алтынторұлының есімі Ресейдің империялық тұсында жарық көрген экспедиция материалдарында, оның ішінде белгілісі «Департаментъ Государственныхъ Земельныхъ Имуществъ» тарапынан жарияланған көптомдықтарда кездеседі (Материалы, 1905).

Белгілі бір тарихи кезеңді зерттеудегі дәстүрлі әдістердің қатарында салыстыру мен проблемалық-хронологиялық әдістерге тоқталамыз. Тоқмұхаммет қажының есімі хронологиялық тұрғыдан XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. бірінші жартысына келетіні сол кезеңге сәйкес деректер негізінде белгілі. Тарихи тұлғаның өмір сүру кезеңдеріне жақын дереккөздердің қатарында эпитафия мен сирек кітаптарда кездесетін қолжазба мәтіндер негізгі зерттеу объектілері ретінде қарастырылады. Тоқмұхаммет Алтынторұлының өмір жолына қатысты кейбір мәліметтер қосымша деректер негізінде талқыланады.

Айталық, оның Қарқаралы петициясында қатысқаны жайлы тың дерек т.ғ.д., қоғам қайраткері Болатбек Нәсеновтың ізденістері нәтижесінде көпшілікке мәлім болды (Нәсенов, 2006). Тоқмұхаммет қажының тұлғасы жайлы алғашқылардың бірі болып тарихи және ауызша деректерді жүйелеуге әрекет жасаған да – Болатбек Нәсенов. Ол еңбектерінде тарихи тұлғаның өмірі мен қызметін зерттеуге бағытталған бірнеше деректемелік материалдарды жинақтауға тырысқан (Нәсенов, 2002). Бірақ, аталған зерттеушінің дереккөздерге терең тоқталмай, олардың шығу тегін толық көрсетпей жазғанын ескерген жөн.

Тоқмұхаммет қажының тұлғасына қатысты естелік, қолжазба материалдары да зерттеу барысында белгілі бір хронологиялық мәселелерді анықтауда пайдаланылады.

Тарихи тұлғаның Иерусалимде оқығаны, Қарқаралы өңіріндегі білім ошақтарының қалыптасуында белсенділік танытуы және емшілік қасиеті бірқатар өлкетанулық еңбектерде кездеседі. Мысалы, қарағандылық өлкетанушы Ю. Поповтың мақаласын атап өтуге болады. Ю. Попов келтірген тізімде Т. Алтынторұлына қатысты кейбір деректер, оның ішінде II Мемлекеттік Думаға выборщик (сайланушы) болғандығы жайлы, аз да болса, кездеседі (Попов, 2010).

Осы тұрғыдан Тоқмұхаммет қажыға қатысты тарихи, өлкетанулық және ауызша материалдарды зерттеуде: салыстыру, проблемалық-хронологиялық, далалық зерттеу, интервью, деректанулық және деректанулық анализ сияқты әдістерді қолдану тиімді болмақ. Деректерге жүгінгендегі пәнаралық және салааралық байланыстардың ескерілуіне септігін тигізетін әдістердің қатарында: бақылау, абстракциялық, контекстологиялық және т.б. қолданылады.

### **Талқылау**

Тоқмұхаммет қажы Алтынторұлының есіміне байланысты деректерді қарастыруға түрткі болған үш себеп:

Біріншіден, эпиграфикалық ескерткіштің Семейдегі «Ескі мұсылман қорымында» анықталуы. Бұл арқылы тұлғаның өмір жолына қатысты кейбір деректерді өзара салыстыру және эпиграфикалық ескерткіштердің дереккөздік маңызын қарастыру мүмкіндігіне тоқталу;

Екіншіден, Семейдегі «Бір мұнаралы Ағаш мешіттің» қорында сақталған кітаптың форзац бетінде Тоқмұхаммет қажыға қатысты мәтіннің оқылуы. Бұл арқылы Тоқмұхаммет қажының болмысын (есімі, туған жері т.б.) өзге жазба мәтіндер арқылы салыстыру;

Үшіншіден, деректерді өзара салыстырып, тұлғаның өмірі мен қызметі және сол кезеңдегі кейбір әлеуметтік мәселелермен байланысын анықтауға әрекет жасау.

Республикалық «Абай» журналында авторлық мақаласын жариялап, «Қарқаралы петициясы» тақырыбын қарастырғандардың бірі т.ғ.к., тарихшы, ғалым Амантай Исин болды.

«Абай» журналының редакциясы жазғандай: «... зерттеуші ғалымдар Б. Нәсенов пен А. Исиннің мұрағат құжаттарына сүйене отырып жазған 1905 жылғы Қарқаралы петициясы туралы мақаласына тың деректер арқау болады...» деген жазбасы арқылы архивтік құжаттардың бірінші кезектегі дереккөз екеніне мән береміз (Нәсенов, Исин, 2006: 26). Себебі, дереккөздің негізгі және ең дәстүрлі түрі саналатын жазбаша дерек бұрыннан жақсы жіктелген (Беловинский, 2023: 161).

Ал қосымша деректерді негізгі дереккөзбен қоса қарастырудың маңыздылығы бүгінгі тарих ғылымында артпаса, кеміген емес. Мысалы, эпиграфикалық ескерткіштер материалдық мұра (түпнұсқа) болғандықтан, дереккөз ретінде маңызды мәліметтер бере алады.

Отандық зерттеушілердің пікірінше, тарихи тұлғалардың, хандар мен сұлтандардың ескерткіштерін зерттеуде жергілікті ақсақалдардың, аңыз бен қоршаған мекенді жақсы білушілердің әңгімелері маңызды. Өйткені, артынша олар тек эпиграфиялық ескерткіштердегі жазбалармен емес, сондай-ақ, архивтік құжаттармен, қолжазба шежірелермен, тарихи дереккөздермен расталып жатады (Кушкумбаев, Нурманова, 2019: 102). Бұл пікірді құлпытастарды зерттеумен айналысатын басқа да зерттеушілер қолдайды. Осыған байланысты, эпиграфикалық ескерткіштерде сақталған мәтіндегі мәліметтер сол кезеңнің мәдениет, білім, сауаттылық, көркемдік, архитектуралық, сәулеттік және т.б. салалары бойынша анық ақпарат беретін аса құнды дереккөз болып табылады (Жұмабекова, Дүйсенов, Таран және басқалар, 2024: 196).

Бүгінгі таңда Қазақстанның шығыс өңірі бойынша эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеу ісі басқа өңірлермен салыстырғанда баяу жүргізілетінін байқауға болады. Кейбір жағдайда мүлдем қаралмаған. Мысалы, кейбір аудандардағы ауыл қожалықтары алқаптарында кездесетін бейіттер шашыраңқы орналасқандықтан: оларды қорым ретінде қарастырмау, іргелес орналасқан нысандарға, топонимдерге, гидронимдерге мән бермеу, сәйкесінше, өңірдің тарихнамасын толықтай меңгермеу, ескерткіштер тізіміне кеш енгізу және т.б. сияқты олқылықтар орын алуы мүмкін.

Құлпытастарды зерттеу және тиісті тізімдерге тіркеу әрекеттері көбіне батыс және солтүстік өңірлерде дамыған. Әрі Қазақстанның батыс өңірінде орналасқан құлпытастар басқа өңірлердегі ескерткіштерге қарағанда жан-жақты зерттелген (Жұмабекова, Дүйсенов, Таран және басқалар, 2024: 189). Сол себепті, XIX-XX ғғ. басына тиесілі құлпытастарды зерттеуші ғалымдардың Қазақстанның шығыс аймағына тартылуы әлі де өзекті қалып отыр.

Дереккөздерден белгілі бір ақпаратты алып, оны пайдаланудың әдістері заман талабына сай түрленіп отыруы қалыпты құбылыстардың бірі. Қарқынды түрде анықталып жатқан жаңа дереккөздер мен технологиялық жетістіктердің артуы дереккөздерден ақпаратты алу және пайдаланудың жаңа тәсілдерін қалыптастырып келеді. Қазіргі уақытта қарқынды дамып келе жатқан Digital humanities (цифрлық гуманитарлық ғылымдар) саласында жобалардағы пәнаралық ыңғайластыққа ерекше мән беріледі. Зерттеушілер бұны тиісті құралдар мен медиа арқылы цифрлық кеңістікте өткенді зерттеу мүмкіндіктерінің кеңеюі деп қарастырады (Брюханова, Иванова, 2024: 70).

Токмұхаммет Алтынторұлының есімі эпитафия және қолжазба мәтіндерде кездесетіні белгілі болған соң, ендігі кезекте оларды дереккөздік анализ арқылы талдау; тұлғасына қатысты материалдарды топтастыру, пәнаралық ыңғайластықтың маңыздылығын ашу; тарихи деректерді іріктеу, дереккөздерді салыстыру және сақтау мәселелері қойылады. Бұл кезеңде де, дереккөздердің шынайылығы мен цифрлық кеңістіктегі орны, маңызы көтеріледі. Айталық, Е.А. Брюханова мен Н.П. Иванованың «Базы данных и источниковедческий анализ в цифровую эпоху» тақырыбы 1897 ж. Бірінші жалпы санақтың Сібір бойынша материалдары негізінде қарастырылып, деректер қорының мысалдары келтірілген. Сонымен қатар, цифрлық деректер негізінде өзіндік ресурстар қорын жасаудағы цифрлық нұсқадағы тарихи құжаттар коллекциясы мен кітапхана және архив материалдарын пайдалану тарихи зерттеулердің шындығына айналды. 1897 ж. Ресей империясының алғашқы жалпы санағының материалдары бойынша мәліметтер базасы мен ақпараттық жүйелер дәл осылай құрылды, онда статистикалық мәліметтер де, санақ парақтарындағы мәліметтер де ұсынылған (Брюханова,

Иванова, 2024: 70).

Осы тұрғыдан Тоқмұхаммет қажының өмірі мен қызметін зерттеудегі пәнаралық және салааралық ыңғайластықтың маңызы көтеріледі. Дереккөздердің алуантүрлілігі де пәнаралық зерттеулерге алып келетіні анық. Эпиграфикалық ескерткіштердегі және көне қолжазбалардағы мәтіндерді цифрлық нұсқаға көшіру, артынша белгілі бір тарихи тұлғаға қатысты ақпаратты бөліп шығару жұмыстары өзекті.

Қазіргі таңда Тоқмұхаммет қажының өмірі мен қызметі туралы деректердің шектеулі болуы, оның тұлғасына қатысты зерттеулердің кемшін қалып отырғанын көрсетеді. Бұны ескерсек, сол кезеңдегі зерттеулер мен экспедициялардан алынған мәліметтерді ғылыми тұрғыдан қайта сараптап, толықтыру арқылы Тоқмұхаммет Алтынторұлының өмірі мен қызметін кешенді әрі терең талдауға мүмкіндік туындайды. Үрдіс тұлғаның тарихи рөлі мен шығармашылық мұрасының толыққанды зерттелуіне ықпал етіп, ғылымға жаңа деректер мен түсініктер енгізуге жол ашады.

### Нәтижелер

Семей қаласында сақталған «Ескі мұсылман қорымы» 2016-2017 жж. Қазан қаласындағы Галимжан Ибраһимов атындағы Тіл, әдебиет және өнер институтының зерттеушілері тарапынан ішінара қарастырылған (Милли-мәдәни мирасыбыз, 2017). Зерттеу нәтижесінде Семейге тиесілі кейбір тарихи тұлғалар мен қала тұрғындарының бейіттері табылып, ғылыми басылымдарда жарияланған. Солардың ішінде Қарқаралыға жақын елді-мекендерден шыққан кейбір азаматтардың құлпытастары оқылып, зерттеу әрекеттері қозғалған (Кесте-1).

Кесте 1. Семей қаласының «Ескі мұсылман қорымында» жерленген Қарқаралы тумалары (Милли-мәдәни мирасыбыз, 2017: 233-239).

№	Аты-жөні	Құлпытастағы мәтін (кітапта татар қаріпінде берілген, кестеде қазақ қаріпінде жазылды – М.Н.)
1	Ғабдрахман Бекметов	1933-нші жыл 5-нші июнде / офат 'Абд ар-Рахман Мұхаммедамин / оғлы Бекметов 29 жасында / Аллаһ рахмат қылсын амин
2	Обалы Алпысбайұлы	Әл-хүкім Лиллаһ / Абыралы азаматы Жалықбас руы / Обалы Алпысбайұлы / ОБАЛЬ ALPISBAJULЬ / 1938 сәнә 12 августда / 42 жаста қайтыс болды / Рахматоллаһи 'алейһи
3	Рамазан Жүсіпбайұлы	Әл-хүкім Лиллаһ / руы Қаракесек марқұм / туған 1925 жылы Бармақ / қаласында / Қоянкөз төрім / табынан 1954 жылы / нда қайтыс болды / Рамазан Жүсіпбай / ұлы 1954 жылы / апрелдің 9-нда / қайтыс болды
4	Жүніс Опысұлы	Әл-хүкім Лиллаһи / Жүніс Опыс / ұлы / 1954 жылы / декабрдің / 2-сінде 59 / жасында офат / болды / Қарағанды / облысы Қу / ауданы 9-ншы / ауыл руы / Қаракесек / Көшім ішінде / Елшібек / Жүніс / Опыс

Кестеде ұсынылған эпиграфикалық ескерткіштердегі мәтіндер арқылы сол кезеңге тән жазу түрі, топонимдерге қатысты т.б. мәліметтер кездеседі. Құлпытастардың оқылуы белгілі бір тұлғаның аты-жөнін, оның туған жерін, руын ғана емес, тіпті ел тарихына да қатысты кейбір деректерді жеткізуі мүмкін. Қарқаралы жерінен шыққан тағы бірнеше есімді дерек ретінде келтірсек (Автордың далалық материалдары, 2024). Бұл есімдер 2023-2024 жж. Семейдегі «Ескі мұсылман қорымында» жерленген азаматтарды анықтау барысында белгілі болды (Кесте-2).

Кесте 2. Семейдегі «Ескі мұсылман қорымында» жерленген Қарқаралы өңірінің кейбір азаматтары

№	«Ескі мұсылман қорымында» жерленген кейбір азаматтар
1	Қу ауданы, 5-ші ауыл азаматы Жүнісбек Дәукейұлы (1904-1958)
2	Қарқаралы уезінен Мұсабек Жолдаспайұлы (1928 ж. қайтыс болған)
3	Қарқаралы, 5-ші ауыл азаматы Саяр Олжабайұлы (1899-1960)
4	Қу ауданынан Омар Ермағанбетұлы 59 жасында (1899-1958)
5	Қарқаралы ауданынан Рысман Шонанұлы 48 жасында (1893/94-1941)

Кем дегенде екі жарым ғасырдан астам тарихы бар Семейдің «Ескі мұсылман қорымында» XIX-XX ғғ. қала және өңір тұрғындарымен қатар: қоғам қайраткерлері, қаланың құрметті азаматтары, діни қайраткерлер, мүдәріс-ғалымдар, қажылар мен ақсақалдар жерленген (Насыров, 2023: 7-8). Олардың есімдерін анықтау, өңірге сіңірген еңбектерін ашу, бағалау және сақтау мәселесі бүгінгі күнде туындап отырған басты зерттеу тақырыптарының қатарында.

Қазан ғалымдарынан кейін Семейдің «Ескі мұсылман қорымы» жергілікті дін қайраткері, тәуелсіз зерттеуші Рамиль Рахимбаев және автор бастамасымен 2023 ж. сәуір айында зерттеле бастады. Алғашқы деректемелер бойынша қала тарихында іздері қалған кейбір ғұламалар мен ұстаздардың бейіттері табылды. Олардың қатарында ақын Абай Құнанбайұлының шәкірттік кезеңінде Семейде ұстаздық еткен белгілі мүдәріс, дамолла Ризаэтдин (Риза ад-Дин бин Уәлид) хазіреттің де қабіртасы табылды (Насыров, 2023: 12).

Семейдің XIX-XX ғғ. басындағы ғұламаларымен қоса, 2023 ж. маусым айында Тоқмұхаммет қажының бейіті анықталды. Бейіт қорымның батыс бөлігінде, шеткі бұрышына қарай ығыса орналасқан. Үстінде өлшемдері жер бетінен 13×62×42 см болатын, сақталуы жақсы, гранит негізінде эпиграфикалық ескерткіштің орнатылғандығы тіркелді. Ескерткіштің беткі қабатында төрт жолдан тұратын эпитафия мәтіні кездеседі (Кесте-3). Ескерткіштің басқа жақ қабатында жазбалар кездеспейді. Мәтінің оқылуы жақсы, дегенмен цифрлық кескінді өңдеу арқылы кейбір пішіндерін нақтылау үшін қосымша нұсқасы ұсынылады (Сурет-1). Алдағы уақытта эпиграфикалық ескерткіштің толық зерттелуі фотограмметриялық құралдар мен тиісті ғалымдардың қатысуын талап етеді.

Кесте 3. Эпитафия мәтіні.

Мәтіннің қазақ тілінде оқылуы	Түпнұсқа мәтін
(1) Әл-қажы әл-харамаин Тоқмұхаммет	محمد
(2) бин Алтынтор 1933 сәнәдә	دا
(3) май айында 71 жасында бақиға көшті	۱۹۳۳ ر ۴ سنیا من تا۱۱ ش
(4) руы Жалықбас	بالیق

Тоқмұхаммет Алтынторұлының қажылық сапарда болғаны эпиграфикалық ескерткіштегі мәтін арқылы тағы расталады. Мәтін тұлғаның өмірі туралы белгілі бір мәліметтерді қамтыса, ал өзге деректерде оның, мысалы, Иерусалимде білім алғаны да айтылады (Жеке қор, 2025). Мағлұматтың өзара сәйкестігі тұлғаның қажылық сапары кезінде Иерусалимде оқығандығын немесе сол жерде ғұламалардан дәріс тыңдағандығын болжауға мүмкіндік береді.

Бұл туралы Болатбек Нәсенов өз еңбектерінде келтіріп өтсе де, дереккөздердің шығу тегін ашып көрсетпеген. Айталық, Тоқмұхаммет Алтынторұлы Иерусалимдегі оқу жылдары кезінде, 1872-1877 жылдар аралығында, Меккеге қажылық сапарға барып тұрған (Нәсенов, 2002: 115). Кейбір деректер бойынша, ол Иерусалимдегі діни академияны бітірген (Нәсенов, 2006: 308). Сондай-ақ, немересі Мәсен Абдоллаұлының (1932-2017) жазбаларында атасы, Тоқмет қажының, Иерусалимдегі дін университетінде бес жыл оқығандығы туралы айтылады

(Жеке қор, 2025).

Деректердің өзара ұқастығына қарағанда, Б. Нәсенов Тоқмет қажыға қатысты тарихи мәліметтерді Мәсен Абдоллаұлынан жазып алған. Себебі, авторлық еңбектерінде Б. Нәсенов Тоқмет қажының немересіне сілтеме берген (Нәсенов, 2002: 115). Ол естеліктер М. Абдоллаұлының дәптерінде де кездеседі (Жеке қор, 2025). Осыған байланысты, Тоқмұхаммет Алтынторұлының қажылық сапары мен Иерусалимде оқығандығы туралы мағлұматтың нақтылануы архивтік құжаттардың табылуына тәуелді болып қалады.

Б. Нәсеновтың ізденістеріне қарағанда, ол кісі Абыралы жерінен қажылыққа кеткен 169 есімді анықтаған (Нәсенов, 2002: 96). Ал Тоқмет қажы сияқты Меккеге ертерек кеткен өзге де кісілердің бару жолдарын келесі түрде түсіндірген: «1898 жылға дейін қажылыққа барған аталарымыз туралы құжаттар мұрағатта болмады. Мұрағаттағы мамандардың айтуы бойынша ол кісілер туралы құжаттар Омскіде немесе Петроградта болуы мүмкін дейді. Ертеректе өз беттерімен барғандар туралы деректер болмауы да тиіс». Осы мәліметке сүйенсек, Б. Нәсенов Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві сияқты отандық қорларымен танысып, Омск архивтеріне жүгінбеген, бірақ болжаған.

Осыған жақын мағлұмат Тоқмет қажының немересі Мәсен Абдоллаұлының дәптерінде кездеседі. Ол атасының Меккеге кеткені туралы құжаттың Омск қаласындағы архивте сақталғандығын көрсеткен (Жеке қор, 2025). Дегенмен Б. Нәсенов те, М. Абдоллаұлы да архивтік құжатқа сілтеме бермеген. Оның үстіне, М. Абдоллаұлы «архивтік құжаттың Омск қаласында сақталуы мүмкін» екенін Б. Нәсеновтың хабарлауынша да есте сақтап, кейін оны өз жазбаларында қалдыруы ықтимал. Деректердің аздығы, жоғарыда айтылғандай, сұрақты ашық қалдырады.

Тоқмет қажының туған жылына қатысты түрлі мәліметтер кездеседі. Мысалы, ескерткіштегі мәліметке сүйенсек, және оны нақты дерек деп қабылдасақ, Тоқмет қажы 1933 ж. 71 жасында, 72 жасына қараған шақта қайтыс болған. Бұл оның шамамен 1861 ж. төңірегінде дүниеге келгенін аңғартады. Сәйкесінше, тұлғаның 10-12 жасында Иерусалимге барып, академияны аяқтауы күмән туғызуы мүмкін.

Бұған байланысты сәл өзгеше деректерді Б. Нәсенов келтірген. Ол Тоқмұхаммет қажының 1855 ж. дүниеге келгені және Иерусалимге 1872 ж. он жеті жасында кеткені жайлы мағлұмат берген (Нәсенов, 2002: 115). Айталық, Мәсен Абдоллаұлының жазбаларында Тоқмұхаммет Алтынторұлы ауыл ақсақалдарының қолдауымен Меккеге 1870 ж. кеткені жайлы жазылған. Яғни, шамамен 1870 жж. басы-ортасы. Бала Тоқмет әкесінен жетім қалса да, зерек болған. Ауылда оны оқытатын тиісті молданың болмауы себепті, баланың қабілетін жоғалтпай, Мекке жаққа жіберуді ақсақалдар жөн көрген (Жеке қор, 2025). Бұл естеліктер де Тоқмет қажының тұлғасын бейнелейтін деректердің қатарында қарастырылды.

Тоқмет қажының ел арасында құрметті қажы, емші болғаны сөзсіз. Архив қорларының толық зерттелмеуіне байланысты, тұлғаның Иерусалим қаласында оқығанын жоққа шығара алмаймыз. Мысалы, әр жылдары Иерусалимде ондаған медреселер жұмыс атқарып тұрған (Uluslararası Osmanlı döneminde, 2018: 103-104), ал Османлы мемлекеті тұсында ірі оқу орны ұғымында танымал болғаны «Ömeriyye Mederesesi» кездеседі (Bildiri özetleri kitabı, 2024: 39). Тоқмет қажының сол медреселердің бірінде оқуы мүмкін. Себебі, Б. Нәсенов келтірген «дін академиясы» және М. Абдоллаұлы жазған «дін университеті» ұғымдары «Ömeriyye Mederesesi» сияқты ірі оқу орындарына қатысты айтылуы ықтимал.

Тоқмұхаммет Алтынторұлының туған жылын анықтау барысында түрлі деректерді салыстыру мүмкіндігі қарастырылды. Эпиграфикалық ескерткіштегі мәтін бойынша тұлғаның шамамен 1861 ж. дүниеге келгені болжалды. Тоқмет қажының 1906 ж. II Мемлекеттік Думаға выборщик болып сайланған кезінде қырық алты жаста болғаны туралы дерек бар (Попов, 2010). Мөлшермен есептегенде, бұл дерек бойынша да Тоқмет қажының 1860/61 ж. дүниеге келуі болжалады.

Тоқмұхаммет Алтынторұлының өміріне қатысты тың мағлұмат 1905 ж. жарияланған экспедиция материалдарында кездеседі. Онда оның есімі «Тохмагамбетъ Алтинторы» деп жазылып, Бөрілі болысының №1 әкімшілік ауылында №20 ауылдың ақсақалы ретінде

тіркелген. Қыстауы «Сокур-тай», руы – Джалықпай (Жалықпас) екені жазылған. №20 ауылда 16 кісінің өмір сүргені және мал басы сияқты өзге де статистикалық мәліметтер қамтылған. Сонымен қатар, Бөрілі болысының №1 әкімшілік ауылында №24 ауылдың ақсақалы болған Махметь Алтынторы есімді тұлға кездеседі. Қыстауы – Уй-конусь (Материалы, 1905: 366-369). Шежіре деректері бойынша олардың ағайынды болулары белгілі (Электронды ресурс, URL). Алайда, Тоқмет қажының туған жылы мен сол кездегі жас мөлшері туралы деректер кездеспейді.



*Сурет 1. Тоқмұхаммет Алтынторұлының бейітіне қойылған эпиграфикалық ескерткіш. Беткі қабаты (цифрлық кескінді өңдеу).  
Өлшемдері: 13×62×42 см. Семей. 22.07.2024 ж.*

Тоқмұхаммет қажының 1933 ж. қайтыс болуы қаладағы әлеуметтік жағдаймен, атап айтқанда, аштық, эпидемия, азық-түлік тапшылығы, сондай-ақ 1929 ж. басталған діни тұлғаларды қудалаудың кері әсері және т.б. дағдарыстармен байланысты болуы мүмкін. Әсіресе, қарттар мен балалардың әлеуметтік дағдарыстарды ауыр көтеретіні белгілі. Мысалы, жаңа деректер бойынша, сол кездері азық-түліктің жетіспеушілігінен көмекке мұқтаж балалардың Семейдегі саны 450-650 аралығында болған (Атантаева, Ахметова, Ботабекова, 2024: 124).

Абай облысының мемлекеттік архивінде (бұдан әрі АОМА) XX ғ. бірінші жартысында қайтыс болған кейбір қала және қалаға жақын елді-мекендердің азаматтары тіркелген «Азаматтық актілерді тіркеу» құжаттар топтамасы сақталған. Алайда 1932-1933 жж. аралығында, оның ішінде ақпан-маусым айларында қайтыс болған азаматтардың қатарында Тоқмұхаммет Алтынторұлының есімі кездеспеді. Кейбір жағдайда, әсіресе, әлеуметтік дағдарыстың шиеленіскен уақыты – 1933 ж. көп азаматтың есімдері тіркелмей қалуы белгілі. Мысалы, «от упадка питания» («әлсіреу»), «туберкулез», «дизентерия» т.б. себептер кең тарағандықтан, кейбір азаматтардың есімдері нақты жазылмаған (АОМА. Қ.755, Т.4).

Бұдан бөлек, Тоқмет қажының шамамен 1933 ж. «атылып кеткені» жайлы мәлімет кездесе, 1930 ж. «халық жауы» деп түрмеге жабылғаны да айтылады. Тек архивтік құжаттарға сілтеме көрсетілмеген (Нәсенов, 2002: 114-115). Ұқсас мәлімет немересі Мәсен Абдоллаұлының жазба естеліктерінде кездеседі. Мысалы, ол атасының 1933 ж. Семей түрмесінен ақталып шыққаны туралы тоқталған. Бірақ, «атылып кетті» деген ақпарат жоқ (Жеке қор, 2025).

Тоқмет қажының 1933 ж. қайтыс болғаны эпиграфикалық ескерткіште анық жазылса,

немересінің естелігі де осы мәліметті растайды. Жазбалары бойынша, ол 1932 ж. қараша айында дүниеге келген. Тоқмет қажы сәбиді алдына алып, батасын берген. Мәсенге мөлшермен алты ай болғанда, оның отбасы Бийск қаласына көшуге мәжбүр болған (Жеке қор, 2025). Егер Тоқмет қажының 1933 ж. Семей түрмесінен шыққаны рас мәлімет болса, онда ол немересін көріп үлгерген болады. Сәйкесінше, 1933 ж. мамыр айында қайтыс болған соң, ұлы Абдолла Бийск қаласына шығып кетеді. Бийскте Абдолланың 1932-1934 жж. аралығында «сіріңке фабрикасының» жобасын әзірлеу кезеңінде атқарған қызметі жөніндегі деректерді ұлы Мәсен келтіреді (Жеке қор, 2025). Осылайша, эпиграфикалық ескерткіштегі жазба мен М. Абдоллаұлының естеліктері бойынша Тоқмет қажының 1933 ж. қайтыс болғаны анықталады. Жазба естелікте Тоқмет қажының «Семейдің ескі зиратында», яғни «Ескі мұсылман қорымында» жерленгені туралы да жазылған (Жеке қор, 2025).

Эпитафия мәтінінен алынған деректерді сирек кітапта кездесетін қолжазба мәтінмен салыстыру арқылы Тоқмұхаммет Алтынторұлына қатысты кейбір мәліметтерді нақтылауға болады. Семей қаласының 1847 ж. бергі тарихы бар Ағаш мешіттің (Милли-мәдени мирасыбыз, 2017: 255-256) қорында көне қолжазбалар мен баспа кітаптар сақталған.

Солардың ішінде белгілі ислам ғұламасы Ибн Абидин атымен танымал Мұхаммедамин ибн 'Омар ад-Димашкидің (1784-1836) «Радд әл-Мұхтар» еңбегі кездеседі. «Радд әл-Мұхтар» – «Абдыраушыларға нұсқау» мағынасындағы еңбек Ханафи мазхабының кейінгі кезеңіндегі ең танымал теологиялық-құқықтық кітаптарының бірі. Еңбек 'Ала ад-Дин әл-Хаскафидің «Ад-Дурр әл-Мұхтар» кітабына пікір ретінде жазылған (Гайнутдин, Баишев, 2022: 35).

Семей мешітінде сақталған өлшемдері 19×27 см болатын бұл кітап Н. 1307 (1889/90 ж.) Ыстанбұл қаласындағы «Матба'а-и 'Амире» баспаханасында жарық көрген. «Матба'а-и 'Амире» – Османлы мемлекетіндегі тұңғыш баспаханалардың бірі. Негізі Ибраһим Мүтеферрика тарапынан 1729 ж. қаланған (Necati, 2018: 587).

Кітаптың Тоқмет қажының қолына келу тарихы туралы деректер жоқ. Ол оны Иерусалимнен алып келуі де мүмкін, Семей сияқты қала кітапханаларынан да алуы мүмкін және т.б.

Аталған көне кітаптың форзац бетінде Тоқмұхаммет қажыға қатысты араб және кирилл қаріптерінде қолжазба мәтін кездеседі (Сурет-2). Мәтін толығымен жіңішке қалам сиясымен, әріптері ұсақ пішінде жазылған. Соған байланысты араб және кирилл қаріптеріндегі мәтіндердің бір тұлғаға тиесілі екенін түсіну қиындық туғызбайды.

Араб қаріпіндегі мәтін: «Симбалатинской облосты Каркаралинскогий оязда / һәм Бөрлинской болосты брнчі аулның қазағы / ғалым молла Тоқмұхаммет Алтынторы оғлы ошбу жазуды жазғұзыб / Қайдар Темірғали оғлы».

Кирилл қаріпіндегі мәтін: «Каркаралинской уъзда / Семпалатинской области / Борлинской волости / №1<sup>го</sup> аула / учителя / Тохмухамбетъ / Алтинториновъ».



Сурет 2. Көне кітаптың форзац бетінен фрагмент (цифрлық кескінді өңдеу). Кітаптың толық өлшемдері: 19×27 см.

Мәтіндер арқылы екі тілдің қатар қолданылғанын көрсек, текстологиялық тұрғыда екі мәтіннің бір-бірінен өзгешелігін байқаймыз. Араб қаріпіндегі «ғалым-молла» ұғымын, кирилл қаріпіндегі «учителя» ұғымымен сәйкестендірсек, сөздердің Тоқмет қажыға байланысты екені аңғарылады. Мәтіндегі кирилл қаріпінде жазылған «учителя» сөзі «кітаптың иесі» (тәуелдік жалғау: кімдікі?) деген мағынаны беруі әбден мүмкін. Араб қаріпіндегі «осы жазуды

жазғызып» деген ұғым да тәуелдік жалғау ретінде Тоқмұхаммет есіміне қатысты деп қарастыра аламыз.

Тек Қайдар Темірғалиұлының есімі кирилл қаріпінде жазылмаған. Сол себепті, Қайдар есімді тұлғаның берілген мәтінде қандай рөл атқарып тұрғанын анықтау қиын. Сұрақ кітаптағы қолжазбаны нақты кім қалдырғанын түсінуге де кедергі болуы мүмкін. Бұл жағдай мәтіндер арасындағы текстологиялық зерттеуді қажет ететіні анық. Егер форзацтағы жазба Тоқмұхаммет қажыға тиесілі болса, онда ол өзге жазбалармен сәйкестендіріледі. Кітаптың қалған парақтарында басқа жазба болмағандықтан, мәтін әзірге жалғыз дереккөз ретінде қарастырылды.

Тоқмет қажының есіміне байланысты деректердің саны да біршама толысты. 1905 ж. экспедиция материалдарында оның есімі «Тохмагамбетъ» деп кездессе (Материалы, 1905: 366), эпитафияда араб емлесіне сәйкес «Тоқмұхаммет» деп жазылған. Кітаптың форзац бетінде де есімі араб емлесіне сәйкес «Тоқмұхаммет» ретінде келтірілген. Кирилл қаріпіндегі «Тохмухамбетъ» жазбасы және 1905 ж. кездесетін «Тохмагамбетъ» жазбасына сүйенсек, ел арасында оның есімі шамамен «Тоқмұхамбет» ретінде дыбысталғаны ашықтала түседі. Мәсен Абдоллаұлы да атасының есімін «Тоқмұхамбет» дыбысталуында жазған (Жеке қор, 2025). Тарихта «Мұхаммед» және «Мұхамбет» дыбысталу үлгілері түркі тілдеріндегі заңдылықтарға байланысты екені белгілі. Араб емлесінің жазу үлгісіне қарамастан, «М», «Б», «П»

түбірінің анық жазылғанын негізге алсақ, «Толмұхаммет» нұсқасы тілдегі түрлі ерекшеліктерге байланысты бұрмаланғанын көруге болады.

Тоқмұхаммет Алтынторұлының тұлғасына қатысты жазылған зерттеулерде оның әлеуметтік рөлдері әртүрлі көзқарастармен талданады. Мысалы, Б. Нәсеновтың еңбегінде ол гипнозист, білгір дәрігер, ағартушы және қажы ретінде сипатталады (Нәсенов, 2006: 308). Қажы болғандығы эпитафиядағы мәтіндермен салыстырылса, діни істердегі белсенділігі кітаптағы қолжазба мәтінде нақтылана түседі. Әлихан Бөкейханның жазбасында да II Мемлекеттік Думаға сайланушылардың қатарында өңірдегі белгілі, құрметті ақсақалдар, қажылар мен жас байлардың басым болуы айтылған (Выборы, 2008: 47).

Осылайша, Тоқмұхаммет қажы Алтынторұлы (1861 – 1933) жылдары өмір сүрген Абыралы мен Семей өңірлерінің қоғам әрі дін қайраткерлерінің бірі. Оның Қарқаралы петициясы мен Дума істеріне араласуы, ел ішіндегі мәселелерді шешуі, емшілік қасиеттері – көпқырлы тұлға болғандығының көрінісі.

Тұлға туралы толық әрі жан-жақты түсінік қалыптастыру үшін тарих, мәдениет, әдебиет, дін, әлеуметтану сияқты әртүрлі салалардың әдіс-тәсілдері қажет. Алдағы уақытта архивтік құжаттар мен басқа да дереккөздердің нақтылануы, жаңартылуы және толықтырылуы бұл тақырыпты кеңінен қарастыруға мүмкіндік туғызатыны сөзсіз.

### **Қорытынды**

Тоқмұхаммет қажы Алтынторұлының өмірі мен қызметіне қатысты деректерді салыстыру мен дереккөздік анализ талдаулары жүргізілді. Бұл зерттеулер негізінен 1905 ж. экспедиция мәліметтерімен және кейін анықталған эпитафия мен қолжазба мәтіндерімен сәйкес келетін деректерді қамтыды. Атап айтқанда, оның шығу тегі кезіндегі Қарқаралы уезі, Бөрілі болысындағы №1 ауылдан болуы, руы мен дін істеріндегі белсенділігі және т.б. Сондай-ақ, талданған деректер бойынша, оның 1933 ж. қайтыс болуы, сәйкесінше шамамен 1861 ж. дүниеге келуі, қажылық сапары мен ұстаздық еткені жайлы мағлұмат қарастырылды. Алынған мәліметтер бойынша жазбаша және ауызша деректердің негізінде салыстыру әрекеттері қолданылды. Нәтижесінде, Тоқмет қажының өміріне қатысты кейбір хронологиялық және әлеуметтік аспектілері нақтыланды.

Тұлғаның өмірі мен қызметін зерттеуде дереккөздердің түрлілігі, қосымша деректердің анықталуы мен өзара сәйкестендірілуі, пәнаралық ыңғайластықтың дамуы, цифрлық құралдардың енгізілуі, эпитафия, қолжазба мәтіндердің анықталуы және т.б. маңызды ақпарат көзінің қоры екеніне тоқталамыз. Осы орайда, деректер қорын құрастыру, соның ішінде

эпиграфикалық ескерткіштер мен қолжазбаларды сақтау ісі, оларды цифрлық нұсқадағы қорларға енгізу бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып қала бермек.

### Әдебиеттер тізімі

- Автордың далалық материалдары. «Ескі мұсылман қорымы». Семей қ. 2024 ж.
- Автордың далалық материалдары. Жеке қорда сақталған Мәсен Абдоллаұлының қолжазба материалы. Информант Тохметова Г.М., Астана қ. 2025 ж.
- Абай облысының Мемлекеттік архиві. АОМА. Қ. 755, Т.4. Книга записей актов гражданского состояния.
- Атантаева Б.Ж., Ахметова Р.Д., Ботабекова А.Р. Дети – жертвы Казахстанского голодомора (по материалам Государственного архива области Абай). Вестник Университета Шакарима. Серия: Исторические науки. Том 1. №1 (2024). С. 115-128.
- Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков / Отв. ред. Э.Р. Тенишев. – М.: Наука, 1988. – 208 с.
- Беловинский Л.В. К вопросу о музейном источниковедении и вещественных источниках // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. 2023. №2 (112). С. 159-165. URL: <http://doi.org/10.24412/1997-0803-2023-2112-159-165> (жүгіну датасы: 19.07.2024).
- Брюханова Е. А, Иванова Н. П. Базы данных и источниковедческий анализ в цифровую эпоху: возможности и ограничения (на примере данных Переписи 1897 года по Сибири) / Вестник Пермского университета. История. 2024. № 4(67). С. 69-83. doi 10.17072/2219-3111-2024-4-69-83.
- Выборы в I–IV Государственные думы Российской империи. (Воспоминания современников. Материалы и документы) / Авторы концепции проекта и составители: И.Б. Борисов, Ю.А. Веденеев, И.В. Зайцев, В.И. Лысенко / Под общ. научн. ред. А.В. Иванченко. – М., 2008. 860 с.
- Гайнутдин Р.И. Баишев Р.И. Ханафитский мазхаб: история становления, классификация и обзор основных источников // Ислам в современном мире. 2022; 4: 27-42. URL: <http://doi:10.22311/2074-1529-2022-18-4-27-42> (жүгіну датасы: 20.07.2024).
- Жұмабекова Г.С., Дүйсенов Б.Д., Таран Н.И., Манапова Ә.М., Базарбаева Ғ.А. Тобыл бойы эпиграфикалық ескерткіштері: кешенді зерттеулердің алдын ала нәтижелері. Қазақстан археологиясы. 2024. № 3 (25). 186–206-бб. DOI: 10.52967/akz2024.3.25.186.206.
- Кушқумбаев А.К., Нурманова А.Ш. Казахские эпиграфические памятники как источник по генеалогии джучидской элиты // Ногайцы: XXI век. История. Язык. Культура. От истоков – к грядущему. – Черкесск: КЧИГИ; Карачаевск: КЧГУ. – 2019. С. 95-104. URL: <https://www.academia.edu/resource/work/40422438> (жүгіну датасы: 19.07.2024).
- Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Семипалатинская область. Каркаралинский уезд. Том-VI-й. – С.-Петербург. – 1905.
- Милли-мәдәни мирасыбыз: Қазақстан татарлары. Семей. – Казан. 2017. – 360 б. – (Фәнни экспедициялар хәзинәсенән; унижиденче китап), редколлегия: К.М. Миннуллин (рәис), И.Г. Гомәров, М.И. Әхмәтжанов, төзеуче-мөхәррир ф.ф.д. И.Г. Закирова.
- Насыров М. Семейдегі ескі мұсылман қорымы // Республикалық «Абай» журналы. 2023. №5. – 6-15 бб.
- Нәсенов Б.Н. Абыралы – қанды жылдары (1905-1945 ж.). Екінші бөлім. Үшінші кітап. Новосибирск. – 2002. – 642 б.
- Нәсенов Б.Н. Абыралы саңлақтары, Абыралы – Тарландары. Төртінші бөлім. Бесінші кітап. Алтыншы кітап. Алматы-Новосибирск. – 2006.
- Нәсенов Б., Исин А. 1905 жылғы Қарқаралы петициясында және патшаға жіберілген телеграммаға қол қойған қайраткерлер // Республикалық «Абай» журналы. 2006. №3. 26-29 бб.
- Попов Ю. Индустриальная Караганда // Свет далеких имен. – Караганда. – 11 сентября, 2010. – С.5.

Электронды ресурс. Генеалогия (Шежіре) казахских родов. URL: <https://genealogic.narod.ru/kazakh/sr/argyn/karakesek-zhalykbas-kurman-bokan-toksanbaj.png> (жүгіну датасы: 16.01.2025).

Bildiri özetleri kitabı. Geçmişten Günümüze Filistin Sempozyumu. Editörler: Dr. Öğr. Üyesi Faruk NARMANLI, Dr. Öğr. Üyesi Mahmoud BENRAS, Dr. Öğr. Üyesi Tuğba VELİOĞLU. – GİVAY. Giresun İslami İlimler Vakfı Yayınları. No:5. Giresun, 2024. – 136. Pdf. (жүгіну датасы: 30.01.2025).

Necati Çavdar. İbrahim Müteferrika'nın "Usülü'l-hikem fi nizami'l-ümem" adlı eserine göre Osmanlı askeri sisteminin sorunları ve çözümleri / Lale devrin'de Osmanlı devleti ve Nevşehir. – Ankara, 2018, editörler: Prof. Dr. İlyas GÖKHAN-Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin SARAÇ Dr. A. Gökçe ÖZCAN. URL: <https://www.academia.edu/resource/work/37966129> (жүгіну датасы: 20.07.2024).

ULUSLARARASI OSMANLI DÖNEMİNDE KUDÜS'TE İLMİ HAYAT VE EĞİTİM SEMPOZYUMU. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Bağcılar Belediyesi. Genel Koordinatör: Kenan GÜLTÜRK, Belediye Başkan Yrd. No:77 Bağcılar - İstanbul. – 2018. Pdf. (жүгіну датасы: 30.01.2025).

**Мадияр Г. Насыров**

*Университет имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан*

## **ЛИЧНОСТЬ ТОКМУХАММЕДА АЛТЫНТОРУЛЫ: ЭПИТАФИИ И РУКОПИСНЫЕ ТЕКСТЫ (ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)**

**Аннотация.** В статье рассматривается личность представителя интеллигенции, уроженца Абралинского региона, общественного и религиозного деятеля первой четверти XX в. Токмухаммета хаджи Алтынторулы, принявшего участие в Каркаралинской петиции (1905 г.) на основе эпитафии и рукописных текстов. Несмотря на то, что объектом исследования является личность Токмухаммета хаджи, основной акцент также делается на важности и на рассмотрении второстепенных источников.

Безусловно, вопросы защиты национальных и правовых интересов, поднятые в политико-общественных движениях первой половины XX века, занимают важное место в отечественной истории. Влияние политико-социальных процессов этого периода находит отражение не только в коллективной памяти народа, но и в материалах, сохранившихся в архивных фондах. Однако в силу политики преследования, проводимой советской властью, многие из этих данных, хранившихся в народной памяти, как часть "наследия", в некоторых случаях были утрачены. Поэтому сохранение этого наследия через документы, в цифровом формате, а также придание значения дополнительным источникам (фотодокументы, рукописи, периодические издания, эпитафии, автографы, воспоминания и другие материалы) должны стать важной темой для научных исследований.

В результате поисковых работ в архивных фондах за последние десять–двадцать лет не только были дополнены имена, связанные с национальной интеллигенцией, но и пересмотрена историческая значимость крупных политических, общественных и культурных событий, имевших место в первой половине XX века. Например, реабилитация жертв репрессий, доступность ценных документов, перевод материалов в цифровой формат и другие меры позволили взглянуть на эти данные с новой точки зрения.

**Ключевые слова:** Токмухаммет Алтынторулы; эпиграфический памятник; эпитафия; инскрипт; воспоминание, второстепенные данные; источник; Семей; Каркаралы.

**Madiyar G. Nasyrov**

*Semey University named after Shakarim, Semey, Kazakhstan*

## **TOKMUKHAMMET ALTYNTORULY'S PERSONALITY: IN THE TEXTS OF EPITAPHS AND HANDWRITTEN INSCRIPTIONS (SOURCE ANALYSIS)**

**Abstract.** The article discusses the personality of Tokmukhammet Haji Altyntoruly, a representative of the intelligentsia who participated in the Karkaraly petition (1905), a native of the Abyraly region, a public and religious figure of the first quarter of the XX century on the basis of epitaphs and handwritten texts. Although the object of the study is the personality of Tokmukhammet Haji, the main emphasis is also placed on the importance of data, consideration of additional data.

Undoubtedly, the issues of protecting national and legal interests, raised in the political and social movements of the first half of the twentieth century, occupy an important place in domestic history. The influence of political and social processes during this period is reflected not only in the memory of the population, but also in the data stored in archival funds. However, due to the policy of persecution of the Soviet government, the data stored in the memory of the people, in the sense of "heritage", in some cases were forgotten. Therefore, preserving the legacy of the older generation on the basis of a document and in digital format, giving importance to additional data (photographic document, manuscript, periodical, epitaph, autograph, memoir, etc.) should be studied as a topic of advanced research.

As a result of the searches conducted in the archival funds over the past ten to twenty years, not only names related to the intelligentsia of the nation have been replenished, but also the historical significance of large-scale political, social, and cultural events that took place in the first half of the twentieth century has been revised. For example, rehabilitation of victims of repression, making valuable documents available, digitizing documents, etc. This allowed to examine the data from a new perspective.

**Keywords:** Tokmukhammet Altyntoruly; epigraphic monument; epitaph; handwritten inscriptions; memory; secondary data; source; Semey; Karkaraly.

### **References**

Avtordyng dalalyq materialdary [Authors' field materials]. «Eski musulman qorymy», Semey q. 2024 zh.

Avtordyng dalalyq materialdary. Zheke qorda saqtalghan Masen Abdollaulynyng qolzhazba materialy [Authors' field materials. Handwritten material of Masen Abdullauly, stored in a private fund]. Informant Tohmetova G.M., Astana q. 2025 zh.

Abaj oblysynyng Memlekettik arhivi. AOMA. 755 q. 4 t. Kniga zapisej aktov grazhdanskogo sostojanija [The book of records of acts of civil status].

Atantaeva B.Zh., Ahmetova R.D., Botabekova A.R. Deti – zhertyv Kazahstanskogo golodomora (po materialam Gosudarstvennogo arhiva oblasti Abaj) [Child victims of the Kazakh Holodomor (based on the materials of the State Archive of the Abai region)]. Vestnik Universiteta Shakarima. Serija: Istoricheskie nauki. Tom 1. №1 (2024). S. 115-128. [In Russian].

Baskakov N.A. Istoriko-tipologicheskaja fonologija tjurkskih jazykov [Historical and typological phonology of the Turkic languages] / Otv. red. Je.R. Tenishev. – M.: Nauka, 1988. – 208 s. [In Russian].

Belovinskij L.V. K voprosu o muzejnom istochnikovedenii i veshhestvennyh istochnikah [On the issue of museum source studies and material sources] // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv. 2023. №2 (112). S. 159-165. URL: <http://doi.org/10.24412/1997-0803-2023-2112-159-165> (Accessed 19.07.2024). [In Russian].

Brjuhanova E. A, Ivanova N. P. Bazy dannyh i istochnikovedchesknj analiz v cifrovuju jepohu: vozmozhnosti i ogranichenija (na primere dannyh Perepisi 1897 goda po Sibiri) [Databases

and source analysis in the Digital Age: opportunities and limitations (using the 1897 Siberian Census data as an example)] / Vestnik Permskogo universitsta. Istorija. 2024. № 4(67). S. 69-83. doi 10.17072/2219-3111-2024-4-69-83. [In Russian].

Vybory v I–IV Gosudarstvennye dумы Rossijskoj imperii. (Vospominaniya sovremennikov. Materialy i dokumenty) [Elections to the I–IV State Duma of the Russian Empire. (Memoirs of contemporaries. Materials and documents)] / Avtory koncepcii proekta i sostaviteli: I.B. Borisov, Ju.A. Vedeneev, I.V. Zajcev, V.I. Lysenko / Pod obshh. nauchn. red. A.V. Ivanchenko. – M., 2008. 860 s. [In Russian].

Gajnutdin R.I. Baishev R.I. Hanafitskij mazhab: istoriya stanovleniya, klassifikacija i obzor osnovnyh istochnikov [Hanafi Madhhab: the history of its formation, classification and review of the main sources] // Islam v sovremennom mire. 2022; 4: 27-42. URL: <http://doi:10.22311/2074-1529-2022-18-4-27-42> (Accessed 20.07.2024). [In Russian].

Zhumabekova G.S., Dujsenov B.D., Taran N.I., Manapova A.M., Bazarbaeva G.A. Tobyl bojy jepigrafikalyq eskertkisher: keshendi zertteulerding aldyn ala natizheleri [Epigraphic monuments of the Tobol river region: preliminary results of a comprehensive study]. Qazaqstan arheologijasy. 2024. № 3 (25). 186–206-bb. DOI: 10.52967/akz2024.3.25.186.206. [In Kazakh].

Kushkumbaev A.K., Nurmanova A.Sh. Kazahskie jepigraficheskie pamjatniki kak istochnik po genealogii dzhuchidskoj jelity [Kazakh epigraphic monuments as a source for the genealogy of the Jochid elite] // Nogajcy: HHI vek. Istorija. Jazyk. Kul'tura. Ot istokov – k grjadushhemu. – Cherkessk: KChIGI; Karachaevsk: KChGU. – 2019. S. 95-104. URL: <https://www.academia.edu/resource/work/40422438> (Accessed 19.07.2024).

Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju sobrannye i razrabotannye jekspediciej po issledovaniju stepnyh oblastej. Semipalatinskaja oblast'. Karkaralinskij uezd. Tom-VI-j [Materials on Kyrgyz land use collected and developed by the expedition for the study of steppe regions. Semipalatinsk region. Karkaralinsky district. Volume VI.]. – S.-Peterburg. – 1905. [In Russian].

Milli-madani mirasybyz: Kazahstan tatarlary. Semej [National and cultural heritage: Tatars of Kazakhstan. Semey]. – Kazan. 2017. – 360 b. – (Fanni jekspedicijalar hazinasennøn; unjidenche kitap), redkollegija: K.M. Mingnullin (rais), I.G. Gomarov, M.I. Ahmatjanov, tozeuche-moharrir f.f.d. I.G. Zakirova. [In Tatar].

Nasyrov M. Semejdegi eski musulman qorymy [Old Muslim necropolis in Semey] // Respublikalyq «Abaj» zhurnaly. 2023. №5. – 6-15 bb. [In Kazakh].

Nasenov B.N. Abyraly – qandy zhyldary (1905-1945 zh.)» Ekinshi bølim. Yshinshi kitap. Novosibirsk. – 2002. – 642 b. [In Kazakh].

Nasenov B.N. Abyraly sanglaqtary, Abyraly – Tarlandary. Tortinshi bolim. Besinshi kitap. Altynshy kitap [Abyraly sanglaqtary, Abyraly – Tarlandary. The fourth part. The fifth book. Book six.]. Almaty-Novosibirsk. – 2006. [In Kazakh].

Nasenov B., Isin A. 1905 zhylygy Qarqaraly peticijasynnda zhane patshaga zhiberilgen telegrammaga qol qojgan qajratkerler [In the Karkaraly petition of 1905 and the figures who signed the telegram sent to the King] // Respublikalyq «Abaj» zhurnaly. 2006. №3. 26-29 bb. [In Kazakh].

Popov Ju. Industrial'naja Karaganda // Svet dalekih imen [The light of distant names]. – Karaganda. – 11 sentjabrja, 2010. – S.5. [In Russian].

Electronic resourc. Genealogija (Shezhire) kazahskih rodov. URL: <https://genealogic.narod.ru/kazakh/sr/argyn/karakesek-zhalykbas-kurman-bokan-toksanbaj.png> [In Kazakh] (Accessed 16.01.2025).

Bildiri øzetleri kitabı. Geçmiřten Günümüze Filistin Sempozyumu [The book of abstracts. Symposium on Palestine from the Past to the Present]. Editørler: Dr. Öğr. Üyesi Faruk NARMANLI, Dr. Öğr. Üyesi Mahmoud BENRAS, Dr. Öğr. Üyesi Tuğba VELİOĞLU. – GİVAY. Giresun İslami İlimler Vakfı Yayınları. No: 5. Giresun, 2024. – 136. Pdf. [In Turkish] (Accessed 30.01.2025).

Nesati Çavdar. İbrahim Müteferrika'nın "Usülü'l-hikem fi nizami'l-ümem" adlı eserine göre Osmanlı askeri sisteminin sorunları ve çözümleri [According to Ibrahim Müteferrika's work "Usulul-hikam fi nizami'l-umam", the problems and solutions of the Ottoman military system] / Lale devrin'de Osmanlı devleti ve Nevşehir. – Ankara, 2018, editørler: Prof. Dr. İlyas GÖKHAN-Dr. Öğr. Üyesi

Hüseyin SARAÇ Dr. A. Gökçe ÖZCAN. URL: <https://www.academia.edu/resource/work/37966129>  
[In Turkish] (Accessed 20.07.2024).

Uluslararası Osmanlı döneminde Kudüs'te ilmi hayat ve eğitim sempozyumu [International symposium on scientific life and education in Jerusalem during the Ottoman period]. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Bağcılar Belediyesi. Genel Koordinatör: Kenan GÜLTÜRK, Belediye Başkan Yrd. No:77 Bağcılar - İstanbul. – 2018. Pdf. [In Turkish] (Accessed 30.01.2025).

#### Авторлар туралы мәліметтер

*Насыров Мадияр Газинурович* – Шәкәрім Университеті, Тарих кафедрасының магистранты, «Тарих және археология» ғылыми орталығының кіші ғылыми қызметкері, Семей, Қазақстан.

#### Information about the authors

*Nassyrov Madiyar Gazinurovich* – Master's student of the Department of History, Shakarim University, Junior Researcher at the Scientific Center "History and Archeology", Semey, Kazakhstan.

#### Сведения об авторах

*Насыров Мадияр Газинурович* – магистрант кафедры Истории, Университета Шакарима, младший научный сотрудник Научного центра «История и археология», Семей, Казахстан.

IRSTI 03.20

## THE FORMATION AND DEVELOPMENT HISTORY OF THE CATHOLIC CHURCH IN KAZAKHSTAN: THE CASE OF A AMATY CITY

**Sultan Abdrakhmanov**

<sup>1</sup>*Marmara University (Istanbul, Turkey)*

E-mail: [abdrahman.sultan24@gmail.com](mailto:abdrahman.sultan24@gmail.com), <https://oscid.org/0009-0003-8966-0987>

**Abstract.** This article explores the history of Christianity's formation and development in Kazakhstan, with a particular focus on the establishment, growth, and current status of Catholic churches in Almaty. The main objective of the study is to provide a comprehensive analysis of the origins of Catholic churches in Kazakhstan, their development patterns, and their present condition. The research employs a theoretical-methodological approach combined with a descriptive analysis of religious history. These methods enable an in-depth examination of the collected data and a thorough investigation of the formation process of Catholic churches in Kazakhstan.

Historical sources suggest that Christianity first spread in Kazakhstan through Nestorian missionaries, who engaged in religious outreach among the local population. The introduction and expansion of Christianity in Kazakhstan occurred in three key stages. This article discusses the arrival of the first Christians—Nestorians—and their missionary activities. It also examines the Russian Empire's political efforts to convert the Kazakhs to Christianity, highlighting the limited success of these initiatives.

Following Kazakhstan's independence, newly adopted laws facilitated the expansion of missionary activities and the rise of Protestant movements. The study illustrates how the transition of Kazakh society from atheistic ideology and a lack of religious education created opportunities for missionaries to establish various churches and religious communities. According to legal provisions, religious freedom was ensured, allowing different religious organizations to operate. Almaty, as Kazakhstan's largest metropolis, became the main center for Protestant churches.

This study provides valuable insights into Kazakhstan's religious landscape, the history of Catholic churches, and their role in society.

**Keywords:** Christianity Catholic Church; Roman Catholic Church; missionaries; church; religion; Russian Empire; religious associations; faith.

## Introduction

Christianity has existed in Kazakhstan for many years. The first Christians to arrive in Kazakhstan were known as the Nasrani Christians. They spread their beliefs among the local population through missionary activities. Historical sources indicate that some Kazakh tribes accepted Christianity. However, after the arrival of Islam in Kazakh lands, Christianity began to decline. The spread of Christianity in the Kazakh steppe can be divided into three main periods.

The first arrival of Catholic missionaries in Kazakhstan dates back to the early 13th century. During this period, Frankish monks attempted to establish close relations with the Mongol Empire.

The second period of the spread of Christianity in Kazakh lands began with the colonization of the Kazakhs by the Russians. The Russians sent the best missionaries of the Orthodox Church to convert the Kazakhs to Christianity. These missionaries first studied the local lifestyle and opened schools. In these schools, they not only taught basic literacy skills but also made great efforts to convert the young people to Orthodox Christianity. In the mid-19th century, Orthodox missionaries were actively working in Kazakh territories. Despite the Russian Empire investing heavily in this project, they were ultimately unable to Christianize the Kazakhs.

The third period of Christianity in Kazakhstan began after independence. Following Kazakhstan's declaration of independence, the country positioned itself as a democratic and secular state. In 1992, the Law on Religion and Religious Associations was enacted. According to this law, Kazakhstan is a secular state. The same law granted citizens the right to follow any religion and engage in missionary activities. After the adoption of this law, the number of missionaries in Kazakhstan increased. Their goal was to convert Kazakhs to their beliefs. Since Kazakh society was emerging from an atheistic ideology, its religious knowledge was limited, and missionaries took advantage of this gap. Among the various Christian denominations, Protestant movements were particularly effective in their missionary efforts. Within a short time, they managed to establish churches in every region of Kazakhstan.

## Methodology and materials

Several scientific methods were employed to study the establishment and development history of the Catholic Church in Kazakhstan. The theoretical-methodological analysis method was applied. Using this approach, a review of scientific works, books, and articles related to the topic was conducted. These materials contributed to a comprehensive understanding of the historical development and current state of Catholic churches. The theoretical-methodological foundations of religious studies and sociology were utilized to determine the main direction of the research.

In working with sources, official documents, laws, and government data regulating the activities of religious organizations in Kazakhstan were analyzed. In particular, the 1992 Law on Religion and Religious Associations was used as a key research object. Additionally, internal documents, reports, and other written materials from the churches were collected.

Observation and photo documentation methods were also employed during the study. The services of Catholic churches were examined through direct observation. The architectural features of worship buildings were studied. The results of these observations were documented using photo documentation and included as supplementary material in the research.

To maintain an objective perspective, the descriptive method of religious history was applied. This method allows for an impartial understanding of the role of religion in society by analyzing historical processes.

The data collected through these methods were analyzed, providing an in-depth examination of the formation process of Catholic churches in Kazakhstan.

The literature and sources used in this study offer a detailed and comprehensive exploration of the history of Christianity and the development of missionary activities in Kazakhstan. In particular, A. Anuarbekov's work, *Kazakistan'da Misyonerlik Faaliyetleri*, written in Turkish, examines the early stages of Christian missionary activities in Kazakhstan and the methods used to influence Kazakh society. The author focuses on the techniques missionaries employed to spread their religious teachings and their cultural impact. Anuarbekov emphasizes that the spread of Christianity in Kazakhstan was closely linked to the colonial policies of the Russian Empire, noting that the influence of Catholic and Orthodox missionaries varied across different historical periods.

G. Prikhodko, in his research *The History of Christianity in Kazakhstan and Central Asia in the Middle Ages*, examines the state of Christianity in Kazakhstan and Central Asia during the medieval period. The author analyzes the early spread of Christianity and key historical events within this context, including the influence of the Mongol Empire and its support for Christian missionaries. Prikhodko's study demonstrates that Christianity in the Middle Ages held not only religious but also political significance.

The book *Fundamentals of Religious Studies* by G. Esim, A. Artemiev, S. Qanaev, and G. Bilalova provides a comprehensive overview of the history of religions and the foundations of religious studies in Kazakhstan. It outlines general concepts of religious history and explores the interconnections between religions and cultures. The authors highlight the social, cultural, and political factors that influenced the spread of Christianity and analyze various religious movements in Kazakhstan and their impact on society.

In Y. Trofimov's research *Christianity in Kazakhstan*, a detailed analysis of the history and current state of Christianity in the country is presented. Trofimov's study offers insights into the structure of modern Christianity and the number of its followers. The author also discusses the expansion of missionary activities after Kazakhstan's independence and specifically examines the spread of new religious movements in the country.

The study by Yu. F. Trofimov, A. V. Nikiforov, and O. V. Sinyakov, titled *Religious Organizations of the North Kazakhstan Region: History and Modernity*, explores both the historical and contemporary situation of religious communities in North Kazakhstan. This research focuses particularly on the social role of religious organizations, their activities, and their influence on the local population. The study provides valuable information on the impact of Orthodox churches and Protestant movements, as well as their role in shaping the beliefs and social life of the people.

The findings from these studies contribute to a comprehensive understanding of the history of Christianity and missionary activities in Kazakhstan. They highlight the unique characteristics of each period and offer a broad perspective on the influence of Christianity on Kazakh society and its development across different historical stages.

### ***The Catholic Church in Kazakhstan***

The Catholic Church in Kazakhstan is part of the worldwide Catholic Church. Today, Catholics make up approximately 1% of the population (Grigori, 2000). Catholic missionaries first became known in the territory of Kazakhstan in the early 13th century. Between 1245 and 1247, Franciscan monks—Pope Innocent IV's envoy, Giovanni del Plano Carpini, and his companion, Benedict—traveled to the Mongol Empire. Between 1253 and 1255, the primary purpose of the Franciscan Guillaume de Rubrouck's visit to Möngke Khan was to establish diplomatic relations between King Louis IX of France and the Mongol Khans. This effort contributed to the expansion of European knowledge about Central Asia and marked the beginning of missionary activities in the region.

The Franciscans played a significant role in advancing missionary efforts. In 1278, Pope Nicholas III entrusted the Franciscan Order with missionary tasks in the present-day territory of Kazakhstan and Central Asia. The Franciscans lived in the lands of the Golden Horde, covering most of modern Kazakhstan except for the Zhetysay region (Grigori, 2000: 33).

In 1289, the Franciscan Giovanni da Montecorvino, sent to Asia by Pope Nicholas IV, became one of the most influential Catholic missionaries. He contributed to the translation of the New Testament and the Psalms into Mongolian and worked toward establishing a Catholic Archbishopric

in Khanbaliq (modern-day Beijing). Between the late 13th and 16th centuries, the Franciscans compiled the Codex Cumanicus, a Latin-Persian-Turkic dictionary (Grigori, 2000: 34).

### ***The Catholic Diocese in the City of Almalik<sup>1</sup>***

At the beginning of the 14th century, a Catholic diocese was established within the framework of the Archbishopric of Khanbaliq in the city of Almalik, the capital of the Chagatai Ulus. The first bishop of this diocese was Carlino de Grassis. In the first half of the 14th century, a Franciscan monastery was built in Almalik. Pope John XXII (b. 1249 – d. December 4, 1334) sent a letter titled *Laetanter de vobis* to Karasmon and Johan, aides to the Grand Prince Hansiyin who had converted to Christianity. In this letter, the Pope entrusted them with ensuring the safety of Franciscan Richard Burgundy and declared that "a beautiful church was built for God," appointing him as the Bishop of Almalik. The diocese flourished during the reign of Prince Hansiyin. However, later, Christians in Almalik began to face persecution. In 1340, Bishop Richard Burgundy and six Franciscan monks, including three preachers, were executed (Kazakhstan, 1996: 4). In the following years, there were no further traces of Catholic Christianity in the region.

### ***The Catholic Church During the Russian Empire***

In 1662, the Congregation for the Propagation of the Faith (Mission Directorate) was established in the Vatican. With the idea that local Christian clergy should be trained in each country to carry out missionary work more effectively, Foreign Mission Seminaries were founded across Europe. Clergymen, whose expenses were directly covered by the Papal Propaganda Department, organized a missionary initiative for the Far East (Mısyonerler ve Fener, 2002: 124).

In the mid-19th and early 20th centuries, Catholic missionary activities in Kazakhstan were revived with the migration of Polish, Russian, and German Catholics from Western Russia (Esim, Artemyev, 2003: 127). During this period, the Catholic Church in Kazakhstan continued to develop under the Russian Empire. Military officers, exiles, immigrants, prisoners of war, and refugees brought to Kazakhstan were adherents of the Christian faith. These groups included Poles, Lithuanians, Czechs, Germans, French, Latvians, Hungarians, Austrians, and others.

At that time, the congregations of Catholic churches in Kazakhstan were under the jurisdiction of the Mogilev Archdiocese. The clergy, primarily in Northern Kazakhstan, initially relied on the services of priests from the Omsk parish. For a long time, they did not have their own churches or dedicated places of worship. In the 19th and 20th centuries, as more Germans migrated to Kazakhstan, Catholic settlements began to emerge. The Catholic churches of Northwestern Kazakhstan were included in the Diocese of Tiraspol, established in 1848, with its center in Saratov.

At the beginning of the 20th century, Catholic places of worship began to be built in Kazakhstan. One surviving example is the Catholic Church of the Sacred Heart of Jesus in Petropavl. Tsar Nicholas II's decree on Religious Tolerance, issued on April 17, 1905, marked a significant turning point in Catholic community activities. As a result, the Catholic Church was granted equal status with the Orthodox Church in certain matters and no longer needed approval from the Orthodox Church hierarchy for its organizational activities.

During World War I, Catholic military prisoners and Russian peasants were sent to Kazakhstan. As a result, the number of Catholic parishes in the country increased. By 1917, the number of Catholic clergy of German, Polish, and Lithuanian origin in Petropavl's parishes was approximately 5,000. In the Kostanay parish, there were about 6,000 Catholics across eight places of worship. In the German colony of Mariyenburg (Peremenovka) in Eastern Kazakhstan, there were around 4,000 Catholics. These and other church communities were included in the Omsk Mogilev Archbishopric.

Similarly, small Catholic churches in Southern Kazakhstan were included in the Tashkent Archbishopric. These included the St. Michael the Archangel Wooden Church in Verny (present-day

<sup>1</sup> Almalik is one of the ancient medieval cities. Today, the remnants of the settlement are located approximately 300 kilometers from the city of Almaty.

Almaty), St. Mary's Cathedral in Zharkent (Zhetysu region), and the Raphael the Archangel Church in Kapal (Zhetysu region).

### ***The Catholic Church During the Soviet Era***

After the Bolshevik Revolution, all Catholic parishes in Kazakhstan were closed, and believers faced repression. The return of Poles to Poland and Ukraine led to the closure of many parishes. In the USSR, efforts to completely eliminate Catholic administrative structures began. Additionally, both the Latin and Byzantine Catholic hierarchies were systematically dismantled. The remaining priests were sent to camps or exiled.

Due to forced deportations during the Soviet period, the number of Catholics in Kazakhstan increased again. Most of the deportees were Germans. Among the approximately one hundred thousand deported individuals—including Poles, Lithuanians, Ukrainians, Belarusians, and others—there were also clergy members. During that time, like all other religious groups, Catholics were forced to conduct religious services and rituals in secrecy, often at night. Most priests were taken by the National Committee for interrogation and never returned.

After the Soviet regime came to power, almost all places of worship were closed, and both clergy and active believers were subjected to repression. Another reason given for the closure of churches was the return of Poles to Poland and Ukraine (Trofimov, 2006: 78). In a letter written by

Father Senvaitis to the Archbishop on May 27, 1922, this issue was described as follows: "So far, three train cars full of people from my congregation have been sent from Petropavl to their homeland. Only two or three people attend the Sunday Mass, and they too will leave on the next train. The few who remain here are barely practicing Catholics. A young priest is needed to take my place" (Kilise Tarihi Sayfaları, 2001: 21). The same situation occurred in the city of Verny (present-day Almaty), where places of worship were left empty and eventually sold. As a result of Stalin's repression (1937-1938), a large number of Catholics—mostly Germans, Ukrainians, and Poles—were exiled to Kazakhstan, and many lost their lives in the camps. Some preachers who served their sentences in the camps remained in Kazakhstan to minister to the local Catholic community (Anuarbekov, 2008: 28).

During the Soviet era, the city of Karaganda became a spiritual center for Catholics in Kazakhstan and Central Asia. Until 1977, Catholics were only able to worship in secret. However, in 1977, permission was granted for the establishment of a Catholic church in Karaganda. After obtaining official approval from the Soviet authorities, a church dedicated to Saint Joseph was built in 1978 under the leadership of Father Albinas Dumblyauskas and Catholic Bishop Alexander Hiroy.

In Karaganda, Father Albinas Dumblyauskas established an underground novitiate (training program) for men. Even during the Soviet period, his students began studying at Catholic seminaries in Riga. Alongside Albinas Dumblyauskas, several nuns arrived in Karaganda. He also invited nuns from the "Eucharistic Brotherhood of Jesus Christ" to Karaganda and encouraged local vocations. In total, 26 nuns from the Eucharistic Brotherhood arrived in Karaganda (Trofimov, Sinyakov, 2016: 105).

By the end of the Soviet era, native priests and nuns from Kazakhstan began taking over the responsibilities of serving the Catholic community in the country.

### ***The Catholic Church in the Republic of Kazakhstan***

After Kazakhstan gained independence in 1991, people of various nationalities who had lived on Kazakh soil began returning to their home countries. As a result, the Catholic Church faced difficulties due to the departure of Germans, who made up a significant portion of the Catholic community—approximately 70% overall and even 100% in some parishes. According to statistical data from 1982, 99.5% of the Catholic community in Almaty and 91% of Catholics across Kazakhstan were of German origin (Trofimov, 2006: 44). In recent years, the Vatican has focused its attention on Kazakhstan. The first indication of this was Pope John Paul II's invitation in 1989 to Father Albinas Dumblyauskas, the priest of St. Joseph's Church in Karaganda. Later, in 1991, the Vatican established the Apostolic Administration of Kazakhstan and Central Asia in Karaganda (Esim, Artemyev, Kanayev, Berikan, 2003: 137).

To ensure the proper functioning of the Catholic Church in Kazakhstan in the early 1990s, on April 13, 1991, Pope John Paul II officially designated Karaganda as the Central Apostolic Administration and appointed Jan Paul Lenga as its head. The spiritual influence of the Apostolic Administrator in Karaganda extended beyond Kazakhstan to the scattered Catholic communities in Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Turkmenistan. The Apostolic Administration, headquartered in Karaganda, was the first Catholic organization in Kazakhstan and Central Asia. It was later reorganized into a modern metropolitan structure, under which two dioceses and one Apostolic Administration were established. Since August 1995, the Catholic newspaper "Credo" has been published. On September 29, 1997, the Catholic communities of Uzbekistan, Tajikistan, and Turkmenistan, and on December 22, 1997, the Catholic community of Kyrgyzstan, received the status of "Sui iuris" (independent jurisdiction).

On October 7, 1997, the Catholic seminary Redemptoris Mater was officially established in Karaganda. However, on July 16, 1998, it was completely reorganized and renamed Mary – Mother of the Church. On April 7, 1998, the Barefoot Carmelites Monastery, dedicated to the Holy Trinity and the Immaculate Conception of Mary, was opened in Karaganda.

The statute of the Apostolic Administration was officially registered in 1996. In 1997, all churches in Central Asia were separated from the Apostolic Administration of Kazakhstan and granted the status of Sui iuris (autonomous jurisdiction). In 1999, the Apostolic Administration of Kazakhstan was divided into the Diocese of Karaganda and three new Apostolic Administrations in Astana, Atyrau, and Almaty.

On October 3, 1994, a diplomatic agreement was signed between the Vatican and Kazakhstan, and Vatican Ambassador Archbishop Marian Oles visited Almaty. In 1998, an agreement was signed regarding the relationship between the Republic of Kazakhstan and the Holy See, which came into force on July 30, 1999. After that, relations between the two countries further strengthened (Anuarbekov, 2008: 41).

In 1997, the Kazakhstan branch of the International Caritas Catholic Charity Foundation was established. In addition to providing financial assistance to those in need, the branch also offers free computer courses. In 2000, an Alcoholics Anonymous organization was opened in Karaganda to help people overcome alcohol addiction. A center for treating drug addicts was also established in the Almaty region. Since September 1, 1996, there has been a Christian primary school named St. Lawrence in the village of Korneyevka, Northern Kazakhstan. Later, this primary school was transformed into a Christian high school. In Karaganda, the newspaper "Kredo" is published monthly with a circulation of 5,000 copies.

Ukrainian Catholics, who often attend Roman Catholic churches, include figures such as Oleksiy Zaritskyi (1912–1963) and Nykyta Budka (1877–1949), both canonized by Pope John Paul II (Anuarbekov, 2008: 38). Before the first Catholic church was opened in Karaganda in 1997, these believers attended Roman Catholic churches. By 2001, with the opening of a similar church in Pavlodar, there were three officially registered churches in Astana, Pavlodar, and Karaganda. Additionally, several small groups were formed in villages associated with these cities, along with another monastery in Karaganda (Trofimov, 2006: 89–90).

On July 7, 1999, the papal bull *Ad aptius consulendum* reorganized the Apostolic Administration of Kazakhstan, transforming the churches in Karaganda and East Kazakhstan into the Diocese of Karaganda. At the same time, three new Apostolic Administrations were established in Astana, Almaty, and Atyrau.

In 2000, the "Faith and Reason" (Вера и Разум) center was opened in Shchuchinsk under the Astana Ordinariate. This center serves as a place for prayer ceremonies, spiritual rituals, conferences, and other events. It includes guest rooms, a chapel, and a dining hall, with similar centers planned for other Apostolic Administrations and the Diocese of Karaganda. In 1997, the Mary – Mother of the Church (Мария-Мать Церкви) Higher Spiritual Seminary was established in Karaganda, and by June 2002, it had 20 students enrolled (Anuarbekov, 2008: 38).

One of the most significant events for Catholics in Kazakhstan was the visit of Pope John Paul II from September 22–25, 2001. His visit also served as a gathering for clergy from Kazakhstan and

Central Asia. In total, three cardinals, eighteen bishops from Rome, Lviv, Lithuania, Poland, Belarus, Siberia, and Central Asia's Sui iuris mission, four apostolic administrators, 172 priests, six deacons, 27 seminarians, 12 monks, and 99 nuns participated in the Council held in Astana. The Pope's visit was celebrated as a major event for Catholics in Kazakhstan.

A Catholic Apostolic Nunciature operates in Karaganda. On October 8, 2002, Holy See Preacher Vasily Govera was appointed as the Apostolic Nuncio for Catholics in Kazakhstan and Central Asia and as the Pope's representative to the Catholic parishes. There are currently five Catholic parishes in Kazakhstan: Karaganda, Astana, Pavlodar, Shiderty, and Satpayev. Today, the main center of the Catholic Church in Kazakhstan is located in Astana. It consists of the Archdiocese of the Blessed Virgin Mary and two auxiliary dioceses in Karaganda and Almaty, along with the diocesan administration in Atyrau. The Archdiocese is headed by Archbishop Tomasz Peta. Additionally, under the leadership of Archbishop Vasily Govera, the Apostolic Nunciature continues to serve Catholics throughout Kazakhstan and Central Asia.

In 2003, there were 90 Catholic communities and 160 separate groups in Kazakhstan. Three bishops from Poland, Italy, Germany, the United States, Korea, and Switzerland, along with more than 60 priests, were serving in the country (Anuarbekov, 2008: 39).

<b>DIOCESAN REGIONS</b>	<b>CENTER</b>	<b>NUMBER OF CATHOLICS</b>	<b>NUMBER OF PRIESTS</b>	<b>NUMBER OF PARISHES</b>
<b>Archdiocese of the Blessed Virgin Mary</b>	Astana	90 000	34	21
<b>Diocese of Karaganda</b>	Karaganda	40 000	14	17
<b>Holy Trinity Pope</b>	Almaty	50 000	17	7
<b>Apostolic Administration of Atyrau</b>	Atyrau	2 600	7	5

**Fig.1.** Diocesan Regions in Kazakhstan <sup>2</sup>

Most of the clergy in Kazakhstan do not hold citizenship of the Republic of Kazakhstan. Their primary reason for coming to the country is the shortage of priests in both old and newly established churches. Currently, one in four Catholic churches in Kazakhstan does not have a local priest. In May 2003, Catholics established their administrative centers.

Church services are conducted in Russian, Ukrainian, German, English, and Polish, with people of various nationalities attending. In the past, most churchgoers were Germans and Poles. However, today, in addition to them, Ukrainians, Russians, and Kazakhs also visit the churches. The only ecclesiastical court for all Catholics in Kazakhstan has been established in Almaty. Operating separately from the Episcopal Administration, this court handles church-related cases, including matters of marriage and divorce.

The Catholic clergy actively continues its missionary activities with missionaries from Poland, the Czech Republic, Slovakia, the United States, Italy, and South Korea. In churches, Catholic religious principles are taught through special groups for children, youth, and adults, with preparations made for anointing, baptism, and marriage. Special attention is given to the education of children and youth. Many congregations emphasize the importance of children's homes and kindergartens. Additionally, trips and vacation programs are organized during the summer holidays, while various festivals and pilgrimage programs are held for young people.

<sup>2</sup> <http://catholic-hierarchy.org/country/sckz1.html>

In 2000, the first Catholic gathering in Kazakhstan was held in Karaganda to mark the two-thousand-year anniversary of the Catholic Church. During this three-day event, a congregation of 3,500 people prayed together and participated in various cultural programs. Clergy from both Kazakhstan and abroad, including priests and religious leaders, also took part in the gathering (Anuarbekov, 2008: 40).

In August 2000, one hundred young Catholic priests from Kazakhstan traveled to Rome to meet with the Pope on the occasion of International Youth Day. At the closing ceremony of this major event, over two million people gathered at Tor Vergata University Field on Sunday, August 20, to see the Pope. On that day, Pope John Paul II addressed the visitors.

According to 2003 statistics, there were no Catholic churches in three provincial centers—Kyzylorda, Oral, and Aktau—though new church constructions were underway. During the official visit of Vatican Secretary of State Cardinal Sodano in May 2003, the first stone of the Karaganda Cathedral was laid (Trofimov, Nikiforov, 20106: 38).

The Roman Catholic Church in Kazakhstan is actively involved in charitable and aid activities. In addition to delivering sermons and teachings, it provides charitable support to those in need, including the sick, orphans, the disabled, and the elderly. Some churches operate soup kitchens and free pharmacies for the poor. In Almaty, a hospital provides treatment using methods practiced by South Korean specialist doctors. This hospital is officially registered as the only one in the country that operates with church support. In Talgar, a disabled people's association is supported by the church, while in Kapchagay, orphanages have been established.

### Conclusion

The study has established that the spread and development of Christianity in Kazakhstan have undergone several historical stages. In the first stage, Christianity was introduced by the Nasrani Christians. The second stage was marked by the active efforts of Orthodox missionaries, carried out within the framework of the Russian Empire's colonial policy. The third stage began after Kazakhstan gained independence, characterized by the expansion of Protestant communities under the principles of religious freedom and democracy.

This study thoroughly examined the formation, current state, and development trends of Protestant churches in Almaty. Within Kazakhstan's religious policy framework, Christian adherents were granted the freedom to conduct their activities. As a result, the number of churches increased, and the structure of religious communities strengthened. The research methods included a review of scientific literature and historical analysis. Consequently, the study identified the activities of Catholic churches, their interaction with society, and the external factors supporting them. In Kazakhstan, Christian representatives primarily carry out their religious activities through social and cultural events, which help strengthen their connection with the local population and foster a positive perception.

In conclusion, the development of Catholic churches in Kazakhstan has been successfully implemented to a certain extent. However, further progress in this process will depend on the growth of religious awareness in society, the strengthening of interfaith dialogue, and improvements in the legislative framework. Future research should explore these aspects in greater depth and comprehensively analyze the role of religious communities in Kazakhstan.

### References

- A. Anuarbekov - A. Anuarbekov. Kazakistan'da Misyonerlik Faaliyetleri [Missionary Activities in Kazakhstan]. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı. Konya, 2008, 98 s. [in Turkish]
- G. Pihodko - Grigori Pihodko. İstoriya Hristianstvo v Kazakhistane i Sredni Azii v srednim veke [History of Christianity in Kazakhstan and Central Asia in the Middle Ages]. Karağandı, 2000. – 152 p. [in Russian]

G. Esim, A. Artemyev, S. Kanayev, G. Bilalova - G. Esim, A. Artemyev, S. Kanayev, G. Bilalova. Dintanu Negizderi [Fundamentals of Religious Studies]. Almatı, “Bilim” Yay.,2003, s. 127. [in Kazakh]

Kilise Tarihi - Kilise Tarihi Sayfaları, Petropavl kilisesi [Church History Pages, Petropavl church]. Kredo 2001, No 6 (71), s. 21 Strnitsı İstori Serkvi v g. Petropavul [in Turkish]

Kazakistan - Kazakistan Ulttık Enssiklopediyası [National Encyclopedia of Kazakhstan]. Almaty, Kazak Enssiklopediyası Yayınları, 1996. 4 s. [in Kazakh]

Misyonerler - Misyonerler ve Fener Rum Patrikhanesi, Berikan [Missionaries and the Fener Greek Patriarchate, Berikan], Ankara, 2002, s. 124. [in Turkish]

Y.Trofimov - Y.Trofimov. Hırstianstva v Kazakhıstane [Christianity in Kazakhstan]. Karagandi 2006. s. 78 [in Russian]

Y.F. Trofimov, A.V. Nikiforov, O.V. Sinyakov - Y..F. Trofimov, A.V. Nikiforov, O.V. Sinyakov. Religioznyye Obyedineniya Severo-Kazakhstanskoy Oblasti: Istoriya i Sovremennost': Informatsionno-Analiticheskiy Spravochnik [Religious associations of the North Kazakhstan region: history and modernity: information and analytical reference book]. Petropavlovsk: SKGU im. M. Kozybayeva, 2016. – 105 s. [in Russian]

<http://catholic-hierarchy.org/country/sckz1.html>

## **Сұлтан М. Абдрахманов**

*Мармара университеті, Стамбул, Түркия*

## **ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КАТОЛИК ШІРКЕУІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ: АЛМАТЫ ҚАЛАСЫ МЫСАЛЫНДА**

**Аңдатпа.** Мақалада Қазақстандағы христиан дінінің қалыптасу және даму тарихы, Алматы қаласындағы католиктік шіркеулердің құрылуы, дамуы және қазіргі жағдайы қарастырылған. Зерттеудің негізгі мақсаты – Қазақстандағы католик шіркеулерінің құрылу тарихын, даму ерекшеліктерін және олардың қазіргі жағдайын жан-жақты талдау. Зерттеуде теориялық-әдіснамалық талдау және діндер тарихының сипаттамалық әдісі басшылыққа алынды. Осы аталған әдістерді қолдану арқылы алынған мәліметтер жинақталып, зерттелді және Қазақстандағы католик шіркеулерінің қалыптасу үрдісін жан-жақты талдауға мүмкіндік берді.

Қазақстан аумағына христиандықтың алғашқы таралуы несториандық христиандар арқылы басталғаны және олардың миссионерлік қызметі арқылы жергілікті халық арасында таралғаны тарихи деректерде көрсетілген. Христиандықтың Қазақстан жеріне келуі мен таралуы үш негізгі кезең арқылы жүзеге асырылды. Мақалада Қазақстанға келген алғашқы христиандардың несториандық болғаны, олардың жергілікті халық арасында миссионерлік жұмыстар жүргізгені баяндалады. Ресей империясының қазақтарды христиан дініне енгізу үшін жасаған негізгі саясаты мен оның нәтижесіз аяқталғандығы туралы да ақпарат ұсынылған. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін қабылданған заңдар миссионерлік қызметтің өрістеуі мен протестанттық бағыттың ықпалының артуына себеп болды. Қазақ қоғамының атеистік идеологиядан шығып, діни білімінің әлсіздігі, миссионерлердің осы жағдайды пайдаланып, түрлі шіркеулер мен діни қауымдарды құруына мүмкіндік бергені көрсетіледі. Заңға сәйкес, елде діни сенім бостандығы қамтамасыз етіліп, әртүрлі діни ұйымдардың қызметіне мүмкіндік берілді. Алматы қаласы Қазақстандағы ең ірі мегаполис болғандықтан, протестанттық бағыттағы шіркеулердің негізгі орталығына айналды. Бұл зерттеу Қазақстандағы діни ахуалды тереңірек ұғынуға, католик шіркеуінің тарихын түсінуге және олардың қоғамдағы орнына баға беруге көмектеседі.

**Түйін сөздер:** Христиандық; католик шіркеуі; Рим-католик шіркеуі; миссионерлер; шіркеу; дін; патшалық Ресей; діни бірлестіктер; наным-сенім.

**Султан М. Абдрахманов**

*Университет Мармара, Стамбул, Турция*

## **ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ В КАЗАХСТАНЕ: НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА АЛМАТЫ**

**Аннотация.** В этой статье рассматривается история формирования и развития христианства в Казахстане, создание, развитие и современное состояние католических церквей в Алматы. Основная цель исследования — предоставить всесторонний анализ истории создания католических церквей в Казахстане, их особенностей развития и текущего состояния. В исследовании используются теоретико-методологический анализ и описательный метод религиозной истории. Применение этих методов позволило проанализировать собранные данные и провести глубокое исследование процесса формирования католических церквей в Казахстане.

Исторические источники показывают, что первоначальное распространение христианства в Казахстане началось с несторианских христиан и их миссионерской деятельности среди местного населения. Введение и распространение христианства в Казахстане произошло в три основных этапа. В статье рассматривается прибытие первых христиан, которые были несторианцы, и их миссионерская работа среди местных жителей. Также приводится информация о ключевых политических мероприятиях Российской империи, направленных на обращение казахов в христианство, а также о неудачных результатах этих усилий. После обретения независимости Казахстаном, законы, принятые в стране, способствовали расширению миссионерской деятельности и росту влияния протестантских движений. В статье показано, как переход казахского общества от атеистической идеологии и отсутствие религиозного образования позволили миссионерам создавать различные церкви и религиозные общины. Согласно закону, была обеспечена свобода вероисповедания, и деятельность различных религиозных организаций была разрешена. Алматы, как крупнейший мегаполис Казахстана, стал основным центром протестантских церквей. Это исследование помогает лучше понять религиозный ландшафт Казахстана, историю католических церквей и их роль в обществе.

**Ключевые слова:** Христианство; Католическая церковь; Римско-католическая церковь; миссионеры; церков; религия; Российская империя; религиозные объединения; вера.

### **Литература**

A. Anuarbekov - A. Anuarbekov. Kazakistan'da Misyonerlik Faaliyetleri. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı. Konya, 2008, 98 s.

Г. Приходко - Г. Приходко. История христианства в Казахстане и Средней Азии в средние века. Караганда, 2000.

Ғ.Есім, А.Артемьев, С.Қанаев, Ғ.Біләлова – Ғ.Есім, А.Артемьев, С.Қанаев, Ғ.Біләлова. Дінтану негіздері. Алматы, «Білім» Яй., 2003. 127 б.

Kilise Tarihi - Kilise Tarihi Sayfaları, Petropavl kilisesi. Kredo 2001, No 6 (71), s. 21 Strnitsı İstori Serkvi v g. Petropavl

Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы - Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1996. 4 б.

Misyonerler ve Fener - Misyonerler ve Fener Rum Patrikhanesi, Berikan, Ankara, 2002, S. 124

Ю. Трофимов - Ю. Трофимов. Христианство в Казахстане. Караганда 2006. с. 78

Ю.Ф. Трофимов, А.В. Никифоров, О.В. Синяков - Ю.Ф. Трофимов, А.В. Никифоров, О.В. Синяков. Религиозные объединения Северо-Казахстанской области: история и

современность: информационно-аналитический справочник. Петропавловск: СКГУ им. М. Козыбаева, 2016. – 105 с.

<http://catholic-hierarchy.org/country/sckz1.html>

### Information about the authors

*Abdrakhmanov Sultan Murzakhmetuly* – Ph.D candidate, Marmara University, Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences, Istanbul, Turkey.

### Авторлар туралы мәліметтер

*Абдрахманов Султан Мурзахметұлы* – докторант, Университет Мармара, Институт социальных наук, кафедра философии и религиозных наук, Стамбул, Турция.

### Сведения об авторах

*Абдрахманов Сұлтан Мурзахметұлы* – докторант, Мармара университеті, Әлеуметтік ғылымдар институты, философия және дін ғылымдарының кафедрасы, Стамбул, Түркия.

МРНТИ 03.25.

## ЧЕТЫРЕ «НЕИЗМЕННЫХ» ХАНА МЕРВА

**Сердар Дж. Атдаев**

*Институт Истории и археологии АН Туркменистана (Ашхабад, Туркменистан)*

E-mail: [serdar63atdayev@gmail.com](mailto:serdar63atdayev@gmail.com)  
<https://orcid.org/0000-0002-7509-5513>

**Аннотация.** Автор данного исследования взял на себя задачу дать развернутый обзор правлению четырех ханов Мерва, начиная с 1880-х гг. XIX в. Этот период ознаменован приходом на туркменскую землю солдат Российской империи и образованием здесь Закаспийской области. Оставаясь во главе управления краем, новое руководство решило привлечь туркменскую элиту в вопросе административного управления и оптимального функционирования власти на местах. Мерве было решено воспользоваться практикуемой у туркмен четырехвластной системой управления. В Закаспийской области вводится новая система административного управления, состоящая из округов и приставов, позже преобразованных в уезды. Тема эта актуальна и на сегодняшний день детально не изучена в туркменской историографии. Представленные биографические материалы четырех ханов весьма интересны, так как ни одна из этих личностей в отдельности ранее не подвергалась глубокому анализу. Привлечение большого количества зарубежных, главным образом российских, источников стало надежной базой для научных изысканий. Глубокий анализ имеющихся данных, а также применение историко-сравнительного метода изучения, помогли сформировать общую картину исследуемого периода и дать объективную оценку каждой персоне этой четверки. Автор надеется, что полученный результат станет хорошим подспорьем для дальнейших исследований в этом направлении и найдет свое применение при написании учебников и хрестоматийных пособий для высших и среднеобразовательных учреждениях страны.

**Ключевые слова:** Закаспийская область; Мервский уезд; Российская империя; приставства; милиция; туркмены; Сары-хан; Майлы-хан; Юсуп-хан; Мурат-хан.

*Загадочна нам тайна прошлых лет,  
На камне процарапана кривая тень посланий.  
Вуаль из праха, что скрывает нам ответ,  
Подобна стону тысяч лет желаний.  
С. А.*

### **Введение**

История XIX века один из значимых периодов богатой истории Туркменистана, в особенности отрезок связанный со временем присоединения туркменских земель к Российской империи и функционированием здесь колониальной системы управления. Этому промежутку посвящено определенное количество монографий и коллективных трудов. Тем не менее, данная фаза прошлого туркменского народа еще не полностью проработана. Отдельно стоит вопрос и с освещением исторических личностей. Конкретно для Мервского края обычно все ограничивается описанием жизни таких значимых исторических личностей как Говшут-хана и Гюль-Джемал-хан. Другие исторические лица того периода, к сожалению, не получили пока должного освещения в научной и общественно-популярной периодике. Автор данной работы поставил перед собой задачу решения этого вопроса насколько это будет возможно. Объектом исследования стали 4 мервских хана, продолжительное время остававшиеся у руля управления своими коленами. Текинское колено Багши представлял Сары-Батыр-хан, колено Векиль – Юсуп-хан, колено Сычмаз – Майлы-хан и колено Бег – Мурат-хан. Административное регулирование в Мервском уезде осуществляло российское начальство, которое посредством вышеуказанных ханов претворяло в жизнь все свои намеченные планы. Описание жизни и деятельности данных текинских предводителей позволяет лучше понять сложившуюся общественно-политическую ситуацию и механизмы осуществления колониальной системы управления в Мервском оазисе.

### **Обсуждение**

Для достоверного восприятия материала автор обратился историко-сравнительному методу познания и критическому подходу в анализе источников XIX в. Применение подобного комплексного подхода позволило воссоздать общую ситуацию в регионе колониальной поры.

Поводом для написания данной работы явился доклад «“Четыре хана Мерва” в записках Дж. Добсона и Дж. Керзона в их путешествиях по Закаспийской железной дороге в 1888 г.», прочитанный на конференции «Россия, Сибирь и Центральная Азия: взаимодействие народов и культур» в апреле 2024 г. в Барнауле. 15 мая 1888 г. корреспондент газеты «Таймс» Дж. Добсон совершает ознакомительную поездку по Закаспийской военной железной дороге, протянувшейся до Самарканда. Итогом его вояжа по Центральной Азии станет книга «Russia's Railway Advance into Central Asia», изданная в 1890 г. (Russia's Railway, 1890). В сентябре 1888 г. этот путь проделает и Дж. Керзон, сотрудничавший с газетой «Манчестер гардиан» и другими изданиями, а в 1889 г. опубликовавший свой труд: «Russia in Central Asia in 1889» (Russia in Central Asia, 1889). Многочисленные отклики и интерес читателей на данный материал заставили автора вновь вернуться к этой теме, и осветить ее в ракурсе уже более обширного обзора.

### **Источники и материалы**

Важными источниками той поры являются труды М. Алиханова, Н.И. Гродекова, П.М. Лессара, Е.Л. Маркова, Ю.К. Мейера, В.А. Потто, В. Прасалова, А.А. Семенова, Н.В. Чарыкова (Алиханов-Аварский, 1904, № 9-10, 1883; Гродеков, 1883-1884, Лессар, 1885, 1884, 1883; Марков, 1892, Мейер, 1995, Потто, 1889, Прасалов, 1910, Семенов, 1909; Чарыков, 1885). Большим подспорьем являются военные отчеты и архивные документы (Отчет о состоянии войск, 1901; Присоединение Туркмении, 1960). Весьма полезным дополнением оказались сообщения из газеты Кавказ и календаря на 1889 (Кавказ, 1912, 1910. 1888, 1884; Кавказский

календарь, 1888; Всемирная иллюстрация, 1887).

Альтернативным материалом для сопоставления данных явились материалы таких иностранных авторов как Дж. Добсон, Э. Донован, Дж. Керзон, Г. Лэнсделл, Ч. Марвин (Russia's Railway, 1890; The Merv Oasis, 1883; Russia in Central Asia, 1889; Russian Central Asia, 1885; The Russians at Merv, 1883).

Историография относительно персон и личностей той поры весьма скромна и частично отражена в исследованиях Дж. Давлетова и А. Ильясова, А. Самойловича, М.Н. Тихомирова, Х.Г. Хидоятова (Давлетов, Ильясов, 1972; Самойлович, 1909; Тихомиров, 1960; Хидоятов, 1969). Новые исследования в этом направлении выполнены С. Дж. Атдаевым и Д.С. Аннаоровым (Атдаев, 2023, 2023а, 2024, 2024а; Аннаоров, 2023).

### Результаты

После учреждения Закаспийской области 6 мая 1881 г. началось внедрение российской административной системы управления. В состав нового края вошли Ахалтекинский, Красноводский и Мангышлакский приставства (позже переименованные в уезды). В 1884 г. были образованы Мервский (с Ёлотанским и Серахским приставствами) и Тедженский округа. В 1885 г. Мервский округ пополнился Пендинским приставством, а в 1886 г. Ахальский уезд – Атекским приставством. В 1890 г. Мервский и Тедженский округа преобразуются в уезды. Ахалский уезд переименован в Асхабадский (с новым Дурунским приставством). Красноводский уезд пополнился Кара-Калинским и Чикишлярским приставствами. В 1891 г. в Тедженский уезд было передано Атекское (из Асхабадского уезда) приставство. 26 декабря 1897 г. Закаспийская область была передана в ведение Туркестанского генерал-губернатора. С 1887 года в составе Закаспийского округа также находилось Мургабское государево имение, которое образовывало особую административно-территориальную единицу, управляемую приставом, подчинявшимся непосредственно начальнику Закаспийской области и который имел права аналогичные начальнику округа (уезда). В 1890 году округ был преобразован в Мервский уезд и в нём уже значилось 5 приставств: Ёлотанское, Пендинское, Серахское, Утамышское и Тогтамышское. В 1891 году Серахское приставство было передано в Тедженский уезд.

На 1888 г. в Мангышлакском уезде начальником был полковник В.Д. Тарарин, его помощником числился ротмистр К.А. Галперт; в Красноводском уезде начальник – полковник А.И. Бебутов, помощник – ротмистр С.С. Шергилов; в Ахалтекинском уезде начальник – полковник М.И. Невтонов, его помощник – капитан В.М. Далин, в Атекском приставстве – штабс-капитан Шимкевич, его помощник – Шах-Назар Юзбаши.

Начальником Мервского округа являлся подполковник А.М. Алиханов-Аварский, его помощником – подполковник Козлов, переводчиками – Молла-Сахат Мухаммет-Авган Ишанов и Аббас Эфендиев. В городе Мерве исполняющим должность полицейского пристава Мерва был поручик А.И. Алтуфьев; управляющий коленом Векиль – капитан милиции Мухаммет-Юсуп-хан Нур-Бердыханов; коленом Бег – капитан милиции Мурат-хан Арбаббеков; коленом Сычмаз – капитан милиции Ораз-Нияз-Майлы-хан Берды-Нияз-ханов; коленом багши – Сары-Батыр-хан Чары-Батыров. В Ёлотанском приставстве начальником был ротмистр Г.А. Волковников, исполняющим должность помощника – капитан милиции Сарыхан Овез-ханов, переводчиком – Шавлух-бег Алыпкачев. В Пендинском приставстве начальником являлся подполковник Д.А. Тарханов, его помощником – прапорщик милиции Гусейн-хан Тангры-Берды-беков, переводчиком – поручик милиции Нур-Магомет Моллачиханов. В Серахском приставстве командовал ротмистр Н.Н. Лажечников, его помощником – капитан милиции Мухаммет-Теке-хан Назар-ханов, переводчиком – прапорщик милиции Дамадан Сулейманов. В Тедженском округе управлял майор милиции Махтум-Кули-хан Нур-Берды-ханов, его помощником – капитан Э.С. Козловский (Кавказский календарь, 1888: 179).

Как мы видим, 4 хана Мерва прочно обосновываются в отчетах 1888 г. Еще раньше, начиная с 1882 г. в качестве главы колена Багши упоминается Сары-Батыр-хан (Лессар, 1884:

186). Руководство над коленом Векиль с 1884 г. берет Юсуп-хан (Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 124; Присоединение Туркмении, 1960: 698, 703). Майлы-хан еще с 1881 г. утверждается как лидер племенного подразделения Утамыш (The Merv Oasis, 1883: 272-275; Семенов, 1909, 53), а с 1882 г. – колена Сычмаз (Алиханов, 1883: 16). Ведущую роль в колене Бег Мурат-хан принимает с 1883 г. (Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 102; Отчет о состоянии войск, 1901: 131).

В 1888 г. Добсон вспоминал, что по случаю его прибытия в Мерв, начальник округа подполковник М. Алиханов устроил обед, на который были приглашены все четверо ханов Мерва: Сары-хан, Юсуп-хан, Майлы-хан и Мурат-хан. Самым юным из них был высокий красивый юноша Юсуп-хан, а самым влиятельным выглядел Сары-хан, с боевыми шрамами на лице. Все ханы находились в звании капитанов туркменской милиции, хотя Добсон в своих записях ошибочно представил их майорами (Russia's Railway, 1890: 289-290). Во время отъезда Добсона из Мерва, подполковник Алиханов организует в его честь банкет в помещении вокзального буфета, куда также были приглашены эти четыре хана [Russia's Railway, 1890: 315].

Теперь приступаем к персональному описанию каждого из упомянутых выше ханов. Первым в этом списке стоит Сары-хан. В документах он представлен в различных обозначениях: Сары-хан, Сары-батыр, Сары-Батыр-хан. Так как в источниках того времени часто фигурирует его тезка, сарыкский глава Ёлотанского приставства Сары-хан, то автор данного исследования счел правильным, во избежание возможной дальнейшей путаницы, обозначить нашего героя именем Сары-Батыр-хан.

#### САРЫ-БАТЫР-ХАН (1837-1912 гг.).

Сары-Батыр-хан, как весьма авторитетная личность, пользовался большим уважением в обществе. При описании совета-маслахата в 1882 г. он представлял позицию еще молодого и неопытного на тот момент 18-летнего Майлы-хана, который являлся главой родов Багши и Сычмаз (Присоединение Туркмении, 1960: 626). Об этом же сообщал Ч. Марвин, отмечая, что Сары-Батыр-хан «исполнял обязанности советника Майлы-хана» (The Russians at Merv, 1883: 185). С приходом российских войск в Закаспийский край, Сары-Батыр-хан вместе с другими ханами искал решения нависшей угрозы. Для этой цели он ездил для переговоров в Тегеран (Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 88). Со временем, его лояльность к России стала проявляться все больше и больше.

После смещения в мае 1881 г. единого мервского главы Гаджар-хана обстановка в оазисе осложнилась и во главе каждого мелкого колена стояли уже свои руководители. По данным русского военного инженера и дипломата П.М. Лессара в июле 1882 г. колена Бахши утверждает себе ханом Сары-Батыр-хана «человека неродовитого, но очень умного и хитрого» (Лессар, 1884: 186). Лессар, самолично прибывший по поручению руководства Закаспийского области в Мерв 29 октября 1882 г, сообщал, что на местном собрании главой колена Бахши был вновь переизбран Сары-Батыр-хан (Лессар, 1883: 65–68). Перевыборы были организованы и в декабре 1882 г. с новым утверждением Сары-Батыр-хана (Лессар, 1884: с. 186). Сары-Батыр-хан положительно относился к руководству Закаспийской области, принимая у себя в доме Лессара, а позже топографа П.И. Гладышева и офицера Хабалова (Отчет о состоянии войск, 1901: 123; Присоединение Туркмении, 1960: 650, 651). Лессар был гостем Сары-Батыр-хана и в августа 1883 г. (Лессар, 1884: 188). В 1883 г. Сары-Батыр-хан, в составе депутации приезжает в Москву на участия в торжествах по случаю коронавания Александра III (Записка барона Бенуа-Мешэн, 1883: 127).

В 1883 г. в Мерв командирится Алиханов, который выехал из тебженского Гаррибента 22 декабря в сопровождении 25 казаков Таманского полка и 12 джигитов туркменской милиции. Им навстречу выехала мервская группа во главе с Сары-Батыр-ханом, Майлы-ханом, Юсуп-ханом и Баба-ханом. Вскоре передовой отряд прибыл в Мерв. Алиханов попеременно гостил в доме каждого хана, в том числе и у Сары-Батыр-хана (Алиханов\_1904, № 9: 101, 104). 1 января 1884 г. состоялся большой совет – Генгеш мервских теке, который принял решение о признании подданства Мерва Российской империи. Затем в Ашхабад для переговоров с Закаспийскими властями были направлены 4 хана и 24 старейшины-кедхуды.

25 января 1884 г. группа прибыла в Ашхабад. В ее составе были Сары-батыр, Майлы-хан, Мурат-хан и Юсуп-хан. 31 января 1884 г. в Ашхабаде состоялся торжественный прием мервских гостей. По окончании встречи было объявлено о пожаловании всем 4 ханам офицерских чинов капитана милиции, а остальным членам депутации – золотые медали и дорогие халаты (Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 124; Присоединение Туркмении, 1960: 698, 703).



*Рис. 1. Депутация мервцев 27 января 1887. В центре текинский старейшина Маммет-Дурды-бай с прошением в руках. Позади (выделены красным кругом) слева направо: Юсуп-хан, Сары-Батыр-хан, Майлы-ан и Мурат-хан.*

*Fig. 1. Deputation of Mervs on January 27, 1887. In the center is the Tekin elder Mammet-Durdy-bay with a petition in his hands. Behind (highlighted in red circle) from left to right: Yusup Khan, Sary-Batyr Khan, Maily Khan and Murat Khan.*

Имя Сары-Батыр-хана всплывает при описании продвижения отряда генерала А.В. Комарова на Мерв. При приближении передового отряда М. Алиханова к окраинам Мерва в конце 1883 г. произошли первые стычки с оппозиционными силами Гаджар-хана. Когда отряд Алиханова остановился в доме Сары-Батыр-хана, ночью к аулу приблизилась группа людей, подстрекаемая Гаджар-ханом. Сары-Батыр-хан со своими людьми сумел предупредить столкновение. В знак благодарности Алиханов подарил Сары-Батыр-хану один из своих револьверов (Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 105-106). Следом, 27 февраля 1884 г., к пределам Мерва прибыл отряд генерала А.В. Комарова и остановился в местечке Гарип-Ата. На следующий день к нему из Мерва прибыл Алиханов с четырьмя местными ханами, среди которых был и Сары-Батыр-хан (Чарыков, 1885: 496). В начале марта крепость Говшут-хан-гала пала (Отчет о состоянии войск, 1901: 137).

В апреле 1884 г. начальник Главного Штаба и Командующий войсками Кавказского военного округа генерал-адъютант князь А.М. Дондуков-Корсаков предпринимает поездку по Закаспийской области. 28 апреля делегаты приблизились к Теджену и 1 мая остановился у колодцев Дёрт-гуйы. Здесь к ним присоединился отряд из Мерва во главе с майором Алихановым в сопровождении четырех ханов из колен Сычмаз, Багши, Бег и Векиль и более 1 000 всадников (Всемирная иллюстрация, 1887, № 117: 331). Одним из упомянутых четырех ханов был Сары-Батыр-хан. 18 Марта 1885 г. Сары-Батыр-хан участвует в Таш-Кепринском бою [Прасалов, 1910: С. 156].

8 октября 1888 г. депутация туркмен Закаспийской области приняла участие в торжествах по случаю прибытия Александра III в город Баку. По этому случаю в Баку

приехали представители Закаспийской области во главе с генерал-лейтенантом А.В. Комаровым, а также начальником Мервского округа Алихановым и Гюль-Джемал-ханшей (Russia in Central Asia, 1889: 131-133). Среди депутатов также находился капитан милиции Сары-Батыр-хан (Атдаев, 2024а: 66).

Весной 1888 г. Добсон, в своих разъездах по Мервскому оазису, посещает дом Сары-Батыр-хана. С присоединением Мерва к России местные богатые и почетные туркмены стали сооружать добротные кирпичные помещения – «михман-хана», исключительно для приема русских и европейских гостей. Сами туркмены в таких помещениях не жили, предпочитая оставаться в своих традиционных кибитках (Федоров, 1901: 27). Сервировка ужина в доме Сары-Батыр-хана была представлена на «европейский» манер, со множеством тарелок, ножей и вилок. Была выставлена сельтерская вода и лимонад, а также множество местных блюд. После ужина, с разрешения Сары-Батыр-хана, князь Гагарин сделал несколько фотографических снимков женщин [Russia's Railway, 1890: 306-307, 313].

Отцом хана был Чары-бай, именуемый иногда Чары-батыр (Семенов, 1909: 104; Присоединение Туркмении, 1960: 389, 703). Аул Сары-Батыр-хана располагалась в 6 км западнее крепости Говшут-хан-гала. Хан жил скромно, хотя и выстроил красивый кирпичный дом (Лессар, 1884: 188; Russia's Railway, 1890: 306-307, 313). Сары-Батыр-хан имел также свою крепость (Атдаев, 2023: 86). Принадлежал Сары-Батыр-хан к текинскому роду Багши (Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 89; Лессар, 1883: 67). Хан родился в 1837 г. На этот факт указывают сообщения, в которых говорится, что в начале 1882 г. Сары-Батыр-хану было 45 лет (Присоединение Туркмении, 1960: 626; The Russians at Merv, 1883: 185).

По описанию Добсона, Сары-хан являлся самым влиятельным среди этой четверки. Участие Сары-Батыр-хана в аламанах оставили на нем свои следы в виде множества ран на теле и шрамов на лице (Russia's Railway, 1890: 289). Алиханов писал, что Сары-Батыр-хан «производил впечатление человека рассудительного, с большим тактом и самообладанием» (Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 89). По сообщению Лессара хан был очень умным и хитрым (Лессар, 1884: 186). Марвин описывал его как умного и энергичного человек (The Russians at Merv, 1883: 185). При всем этом хан принадлежал к незнатному роду (Семенов, 1909: 43, 56; Присоединение Туркмении, 1960: 626).

Художник Л.Е. Дмитриев-Кавказский в своих записках «По Средней Азии», сделал ряд интересных зарисовок. На одной из них запечатлен безымянный текинский хан, удивительно похожий на Сары-Батыр-хана (Дмитриев-Кавказский, 1894: 1) (рис. 2).



*Рис. 2. Сары-Батыр-хан. Рисунок Л.Е. Дмитриева-Кавказского.  
Fig. 2. Sary-Batyr Khan. Drawing by L.E. Dmitriev-Kavkazsky.*

Сары-Батыр-хан, как участник мервской делегации в Ашхабад в январе 1884 г. получил чин капитана милиции. Объявление об этом прозвучало 6 февраля (Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 124), сам же приказ был утвержден в Петергофе 30 июля 1884 г. (Кавказ, 1884: № 177). В

1909 г., в связи с 25-летием присоединения Мерва к России, Сары-Батыр-хан получает чин майора милиции. В чине майора туркменской милиции хан упоминается в документах 1909 г. (Семенов, 1909: 121), а также 1912 г. (Кавказ, 1912, № 29).

За участие в Таш-Кепринском бою 18 Марта 1885 г. Сары-Батыр-хан был награжден орденом Св. Станислава 3-й степени с мечами и бантом (Прасалов, 1910: 156). В 1888 г., как участник депутация Закаспийской области в Баку для встречи семьи русского императора Александра III, Сары-Батыр-хан награждается орденом Св. Анны 3-й степени. Приказ был утвержден 27 октября в Гатчине (Кавказ, 1888, № 295). Исследователь М.Н. Тихомиров, описывая события 1910 г. в Петербурге, связанные с торжествами по случаю 25-летия присоединения Мерва к России, указывает, что Сары-Батыр-хан (вновь – С. А.) награждается орденами Анны и Станислава 3-й степени (Тихомиров, 1960: 183). Эта же информация повторяется и другими исследователями (Аминов, 2018: с. 142).

Согласно рапорту от 20 января 1884 г. Сары-Батыр-хан, в числе 4-х мервских ханов, должен был получать содержание от имени государя императора в сумме 2 000 рублей в год (Присоединение Туркмении, 1960: 696). Известно, что в 1909 г. хан имел жалование в 1 200 рублей в год (Семенов, 1909: 121). Умер Сары-Батыр-хан в самом начале 1912 г. (Кавказ, 1912, № 29).

### ЮСУП-ХАН (1865-1919 гг.).

Юсуп-хан начал представлять свое колено Векиль в раннем возрасте и потому завоевать доверие среди соплеменников ему на первых порах было очень сложно. Лессар в 1882 г. отмечал, что юный правитель «не пользовался никаким значением среди своих соплеменников» (Лессар, 1883: 63). Юсуп-хан был в числе 4 мервских ханов, встречавших Алиханова, при его движении из Теджена в Мерв в 1883 г. По прибытию Алиханова в Мерв он был принят в качестве гостя в доме Юсуп-хана (Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 101; Присоединение, 1960: 708–709). Юсуп-хан был в составе мервской депутации в Ашхабаде в январе 1884 г. (Алиханов-Аварский, 1904, № 9: С. 124). В апреле 1884 г. Юсуп-хан вместе с другими ханами встречал князя Дондукова-Корсакова в Теджене. В Мерве князь был радушно принят и также остановился в доме Юсуп-хана (Всемирная иллюстрация, 1887, № 119: 372). В марте 1884 г. гостем в доме Юсуп-хана был и инженер П.М. Лессар (Лессар, 1885: 8).

После захвата Гёк-тепе в 1881 г. стало ясно, что установление власти мощной России в регионе неизбежно. Однако ханы пытались найти хоть какую-нибудь поддержку извне. Известно, что Юсуп-хан имел переписку с английским агентом в Мешхеде Аббас-ханом (Хидояттов, 1969: 390), а также с хивинским ханом (Гродеков, 1884, Т. 4: 96). Со временем позиция России в регионе стали набирать обороты, что отразилось на участвовавшей переписки Юсуп-хана с российскими агентами в Дерегезе Карлом Дефуром (Гродеков, 1884, Т. 4: 88).



**Рис. 3.** Печати 19 ханов Мерва (Аман-Нияз-хана из колена Сычмаз рода Гарахмет, Баба-хана из рода Бег и др.) в письме к Donovanу.

*Fig. 3. Seals of 19 khans of Merv (Aman-Niyaz Khan from the tribe of Sychmaz of the Garaahmet clan, Baba Khan from the Beg clan, etc.) in a letter to Donovan.*

Юсуп-хан участвует в Таш-Кепринском бою 18 Марта 1885 г. (Прасалов, 1910: 156). Вместе с депутацией Закаспийской области осенью 1888 г. ездит в Баку для встречи с императорской семьей Александра III (Россия и Туркмения, 1946: 265). В связи с 25-летием присоединения Мерва к России туркменская депутация в 1909 г. отправляется в Россию. Юсуп-хан вместе со своей матерью Гюль-Джемал-ханшей, сводным братом Махтум-Кули-ханом, своим сыном Гарри-ханом и другими членами группы 13 января 1910 г. прибывает в Петербург (Кавказ. 1910. № 11). В газете «Родина» имеется сообщение, что Юсуп-хан стоял во главе данной депутации (Родина, 1910: 3). Согласно воспоминаниям генерал-лейтенанта А.А. Поливанова встреча туркменской депутации с императором Николаем II состоялась 19 января (Поливанов, 1924: 93).

Юсуп-хан являлся сыном Нур-Берды-хана и Гюль-Джемал-ханши, и принадлежал к текинскому колену Векиль (Лессар, 1884: 187). Племенная принадлежность Юсуп-хана такова: Теке – Тогтамыш – Векиль – Ак-векиль – Гара-ёрме – Онбеги. Хан имел обширную усадьбу с несколькими кибитками и добротный кирпичный дом (Марков, 1892: 97; Атдаев, 2024а: 69), а также свою крепость (Атдаев, 2023: 86). Для своего рода Векиль им была построена плотина на Мургабе. Проживал он в ауле рядом с матерью Гюль-Джемал-хан и сводным братом Махтум-Кули-ханом. Можно было предположить, что Юсуп-хан проживал в Мерве изначально. Однако некоторые документы нам говорят, что он со своими родственниками находился в Ахале После падения крепости Гёк-тепе 12 января 1881 г. «Махтум-Кули-хан и малолетний Юсуп-хан... нашли приют вместе с несколькими защитниками Гёк-тепе у мервцев» (Семенов, 1909: 7).

Относительно года рождения Юсуп-хана имеются различные данные. По данным Алиханова в 1884 г. Юсуп-хану было около 16 лет, выходит, что родился он в 1868 г. (Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 124). Г. Лэнсделл, ссылаясь на «Московские ведомости» от 27 февраля, указывает возраст Юсуп-хана на 1884 г. в 17 лет (Russian Central Asia, 1885: 483), что говорит о рождении хана в 1867 г. Донован, встречавший Юсуп-хана намного раньше, а именно в 1881 г., отмечал, что юному хану уже тогда было приблизительно 15-16 лет, что означало его появление на свет в 1866 или даже 1865 гг. (The Merv Oasis, 1883: 126).

В феврале 1884 г. в Асхабаде вместе с другими членами мервской депутации Юсуп-хан получает награды, а также чин капитана милиции (Алиханов-Аварский, 1904: 124). Приказ об этом был утвержден в Петергофе 30 июля 1884 г. (Кавказ, 1884: № 177). В том же чине он числится в 1888 г., о чем говорят архивные документы [Россия и Туркмения, 1946: 265] и материалы, связанные с поездкой туркменской делегации в Баку на встречу с Александром III (Потто, 1889: 194; Russia in Central Asia, 1889: 132). В 1910 г. на торжествах, организованных по случаю 25-летия присоединения Мерва к России Юсуп-хан получает чин майора милиции (Тихомиров, 1960: 183). Однако материалы А.А. Семенова говорят нам, что Юсуп-хан на этих торжествах был произведен в чин подполковника милиции (Семенов, 1909: 120). Об этом факте в своих комментариях также пишет Самойлович (Абду-с-Саттар Казы, 1914: 0118).

За участие в Таш-Кепринском бою 18 Марта 1885 г. Юсуп-хан был награжден орденом Св. Станислава 3-й степени с мечами и бантом (Прасалов, 1910: 156). В октябре 1888 г. на встрече императора Александра III в Баку Юсуп-хан награждается орденом Св. Анны 3-й степени. Приказ был утвержден 27 октября в Гатчине (Кавказ, 1888, № 295). В 1910 г. Юсуп-хан вновь награждается орденами Анны и Станислава 3-й степени (Тихомиров, 1960: 183; Аминов, 2018: с. 142). Пожизненная пенсия Юсуп-хана составляла 1 200 рублей в год (Алиханов-Аварский, 1904, № 10: 457).

На многих фотографиях Юсуп-хан предстает со светлым лицом. Однако по показаниям Алиханова, хан имел смуглый цвет кожи и был «точно отлитый из темной бронзы (Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 101). Бенуа-Мешен также именуется молодого главу не иначе как Гара-

Юсуп-хан (то есть Черный-хан – С. А.) (Записка барона Бенуа-Мешэн, 1883: 125). Добсон отмечал, что Юсуп-хан был высоким красивым юношей, полным энергии и бодрости (Russia's Railway Advance, 1890: 289). По описанию Мейера, это был громадный туркмен, очень представительный и весьма мрачного вида (Мейер, 1995: 579, URL). Сыном Юсуп-хана был Гарри-хан (Атдаев, 2024а: 72-74).

Во время Гражданской войны Юсуп-хан возглавлял Мервский конный отряд и сражался на стороне белогвардейцев. В 1919 г. он был расстрелян большевиками (Аннаоразов, 2023: 159). Юсуп-хан похоронен на кладбище «Ходжа Юсуп Хамеданы», близ города Байрамали, рядом с могилой матери Гюль-Джемал-хан (Атдаев, 2024а: 70).

#### МАЙЛЫ-ХАН (1862-1896 гг.).

Майлы-хан, полное имя которого Ораз-Нияз-Майлы-хан, был сыном Берды-Нияз-хана и внуком Ораз Яглы-хана из колена Сычмаз рода Гарахмет. Майлы-хан, подобно Юсуп-хану, будучи молодым человеком в 1881 г. возрасте возглавил большое колено Утамыш (The Merv Oasis, 1883: 272-275; Семенов, 1909: 53), а с 1882 г. управлял малым коленом Сычмаз (Алиханов, 1883: 16). На первых порах юноше трудно было проявить себя. По характеристики П.М. Лессара: «Майлы, несмотря на происхождение от людей действительно весьма влиятельных... человек весьма мало популярный» (Лессар, 1883: 37, 185). При описании совета-маслахата в 1882 г. говорится, что Майлы-хан все время сидел молча. От его лица говорил Сары-Батыр-хан (Присоединение Туркмении, 1960: 626; The Russians at Merv, 1883: 185).

Архивные документы говорят нам, что летом 1881 г. в Ашхабад прибыла мервская делегация из 108 человек. Колено Утамыш представлял Майлы-хан, а колено Тогтамыш – Кара-Кули-хан (Семенов, 1909: 53). Для изучения ситуации в оазисе в Мерве был отправлен караван с товаром. Так называемый Коншинский торговый караван выступил из Ашхабада 3 февраля 1882 г. и 15 февраля 1882 г. прибыл в Мерв. Текстильную фирму Коншиных в караване представлял С.Я. Косыха. В числе приказчиков был прапорщик Алиханов. Караван сопровождала текинская дружина во главе с Овез-Дурды-ханом (колени Сычмаз, род Ак-Сопы) и Ак-Мурат-сердаром (большое колено Утамыш). В Мерве прибывшие остановились в доме Майлы-хана (Семенов, 1919: 97). Обрато в Ашхабад Алиханов и Косых возвратились 16 марта 1882 г. Вместе с коншинским караваном в Ашхабад прибыла делегация от Майлы-хана (Тихомиров, 1960: 119).

19 февраля 1882 г. Майлы-хан был повторно переизбран ханом Утамышей (Алиханов-Аварский, 1883: 16; Присоединение Туркмении, 1960: 626). Представителем Майлы-хана на собрании являлся некий Назар (Marvin, 1883: 184–185, 191). Согласно заметкам П.М. Лессара, в начале 1882 г. Утамышы выбрали себе «главою Майлы, внука Ораза (бывшего ханом над всем Мервом), сына Берды-Нияза и племянника Аман-Нияза, двух последних ханов Утамышей». Майлы-хан имел в своем распоряжении полицейскую стражу в количестве 150 нукеров, состоящих на жаловании народа (Лессар, 1883: 16, 63; Присоединение Туркмении, 1960: 629).

22 мая 1882 г. Майлы-хан и Кара-Кули-хан явились в Ашхабад, где с ними был подписаны мирные условия (Присоединение Туркмении, 1960: 641; Отчет о состоянии войск, 1901: 137). 10 октября 1882 г. Майлы-хан вновь прибывает в Ашхабад с Хаким-ханом (из рода Топаз – С. А.) и шестью старшинами колена Сычмаз. Они заявили, что не желают признавать правителем Мерва хивинского ставленника Юсуп-бая и просили назначить им хана из их среды. При этом заявляли, что колени «Сычмаз желает иметь ханом Майлы хана, который и раньше был выбран, и отец, и дед которого также были ханами» (Семенов, 1909: 53).

Депутация просила начальника Закаспийской области генерала П.Ф. Рерберга прислать к ним особого уполномоченного присутствовать при выборе хана. В Мерв был отправлен П.М. Лессар. Последний в своих воспоминаниях пишет, что он был отправлен в Мерв для выяснений обстановки, а Майлы-хан был оставлен в Ашхабаде. 19 октября 1882 г. Лессар с

переводчиком Ахмед-Беком-Эфендиевым выступил из Ашхабада и прибыл в Мерв 29 октября (Атдаев, 2023а: 107). На собрании Утамышцев ханом племени Сычмаз повторно был избран Майлы-хан (Лессар, 1884: 186; Лессар, 1883: 65-68]. 31 октября 1882 г. Лессар вынужден спешно покинуть Мерв, так как по сведениям сопровождавшего его Паша-сердара, Кара-Кули-хан намеревался «убить всех приехавших в Мерв русских бояров» (Семенов, 1909: 57-58).

В конце октября 1882 г. Майлы-хан вместе с Махтум-Кули-ханом прибывает в Ашхабад к генералу П.Ф. Рербергу. Генерал был обеспокоен тем обстоятельством, что Кара-Кули-хан укрепил свою власть в Мерве и призывал соплеменников из Теджена переселиться к ним, «прервав сношения с русскими». Дело осложнилось тем обстоятельством, что в Мерв по призыву жителей оазиса прибыл новый наместник Хивинского хана Абду-Рахман-бай. Майлы-хан вместе с Махтум-Кули-ханов срочно возвращается в Мерв (Семенов, 1909: 61-63).

В декабре 1882 г. месяце обстановка в Мерве переменилась. Ханом колена Сычмаз избирается Бег-Мурат (из рода Топаз С. А.) «довольно известный разбойник» (Лессар, 1884: 186). Бенуа Мешэн сообщал, что Бег-Мурат-хан оставался во главе колена Сычмаз и в мае 1883 г. (Записка барона Бенуа-Мешэн, 1883: 125).

Сложившиеся обстоятельства требовали, чтобы власть в Мерве находилась в руках одного правителя. По мнению генерала Рерберга, который в январе 1883 г. находился в Мерве, наиболее подходящей кандидатурой на эту должность был Махтум-Кули-хан. Были проведены пере выборы ханов. Однако, вопреки предположениям российских властей в Закаспии, Махтум-Кули-хан избран не был. Ханом двух колен был избран Майлы-хан. Закаспийское областное начальство не одобрило избрание последнего (Давлетов, Ильясов, 1972: 231).

Решительным моментом в переговорах русского командования с Мервом была новая командировка туда М. Алиханова. Из тедженского Гаррибента Алиханов двинулся 22 декабря 1883 г. Ему навстречу выехали 4 мервских хана, среди которых был Майлы-хан. Через два дня путешествия Алиханов и его свита достигли пределов Мерва и заночевали в доме Майлы-хана (Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 101, 104; Присоединение, 1960: 708–709).

В январе 1884 г. Майлы-хан вместе с мервской депутацией отправляется в Ашхабад для переговоров с Закаспийскими властями (Присоединение Туркмении, 1960: 698). В апреле того же года Майлы-хан участвует во встрече князя А.М. Дондукова-Корсакова (Всемирная иллюстрация, 1887, № 117: 331). 18 Марта 1885 г. участвует в Таш-Кепринском бою (Прасалов, 1910: С. 156). Майлы-хан находится в составе туркменской депутации в 1888 г., при встрече Александра III в Баку (Россия и Туркмения, 1946: 265).

Майлы-хан упомянут и в материалах Дж. Добсона. В 1888 г. в Мерве ходили активные слухи о возможной женитьбе начальника Мервского округа подполковника М. Алиханова на дочери командующего местным гарнизоном. Однако Алиханов, как убежденный мусульманин, женился на дочери хана Нахичеванского. С последним Алиханов был знаком еще по боевым действиям под Гёк-тепе (Russia's Railway, 1890: 297, 355). Результатом этих действий стали внутренние интриги, исполнителем которых явился недавно назначенный в качестве помощника Алиханова капитан-лейтенант Козлов. Следствием козней явилось отстранение Алиханова от управления Мервом. Начались расспросы среди туркмен относительно организационных ошибок со стороны подполковника и верных ему ханов. Среди туркмен начались волнения и вскоре в Мерв прибыл отряд в количестве 1 500 всадников, потребовав увольнения Майлы-хана. Однако, следом в город вошел другой 3 000 отряд сторонников Майлы-хана. Позже последовало расследование в отношении всех четырех ханов. Однако, как отмечает Добсон, судьба ханов никак не изменилась. Они продолжали свое руководство и исправно получали зарплату (Russia's Railway, 1890: 322, 355-360, 427, 435-436).

Майлы-хан в 1881 г. стоял во главе большого колена Утамыш (The Merv Oasis, 1883: 272-275; Семенов, 1909: 53), а с 1882 г. управлял своим коленом Сычмаз (Алиханов, 1883: 16). У него было свое имение и крепость (Атдаев, 2023: 86). Племенная принадлежность Майлы-хана такова: Теке – Утамыш – Сычмаз – Учруг – Гараахмет – Яглы. По сообщению Ч. Марвина

Майлы-хан получил образование в Бухаре и был хорошо знаком с персидской литературой (The Russians at Merv: 1883: 185).

В документах той поры часто приводилось внешнее описание Майлы-хана. Отмечалось, что это был «рябой парень»; «тщедушный и обезображенный оспой» (Тихомиров, 1960: 144; Присоединение Туркмении, 1960: 626). П.М. Лессар не видел в молодом хане сильной личности, называл его слабохарактерным человеком, добавляя: «Майлы, несмотря на происхождение от людей действительно весьма влиятельных... человек весьма мало популярный» (Лессар, 1883: 37, 68, 185).

М. Алиханов, в свою очередь, весьма положительно отзывался о хане. Он пишет, что это был: «молодой человек, изуродованный оспой, но скромный и неглупый» (Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 89, 101; Алиханов-Аварский, 1883: 16). Мервские ханы часто посещали Алиханова и вели с ним длительные беседы, стараясь выяснить намерения царского правительства. Алиханов писал: «Посещения ханов продолжаются. Разница только в том, что Кара-Кули-хан делает это ночью, а прямодушный Майлы-хан – среди бела дня» (The Russians at Merv, 1883: 203). Мерв сделался центром притязаний ряда соседних государств. Майлы-хан даже образно сравнил Мерв с девушкой, руки которой просили несколько претендентов: за кого выйдет невеста, неизвестно (Присоединение Туркмении, 1960: 710).

Майлы-хан рано встал у руля правления своего колена Сычмаз и даже более крупного колена Утамыш. Юный возраст не давал ему возможности сразу проявить себя. Материалы говорят, что на 1882 г. хану было 18 лет (Присоединение Туркмении, 1960: 626). Однако, по сведениям Алиханова на февраль 1882 г. Майлы-хану было 20 лет (Алиханов-Аварский, 1883: 16). Марвин также отмечает, что Майлы-хан выглядел лет на 20 (The Russians at Merv, 1883: 185). Выходит, что годом его рождения следует считать 1862 г.

Майлы-хан состоял в рядах туркменской милиции. В январе 1884 г. в Ашхабаде вместе с другими членами мервской депутации получает награды, а также чин капитана милиции (Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 124). Приказ об этом был утвержден в Петергофе 30 июля 1884 г. (Кавказ, 1884: № 177). В том же чине он числится в 1888 г., о чем говорят архивные документы (Россия и Туркмения, 1946: 265) и материалы, связанные с поездкой туркменской делегации в Баку в 1888 г. на встречу с Александром III (Потто, 1889: 194; Russia in Central Asia, 1889: 132).

За участие в Таш-Кепринском бою 18 Марта 1885 г. Майлы-хан был награжден орденом Св. Станислава 3-й степени с мечами и бантом (Прасалов, 1910: 156). В 1888 г. во время посещения Баку для встречи русского императора Александра III, Майлы-хан награждается орденом Св. Анны 3-й степени. Приказ был утвержден 27 октября в Гатчине (Кавказ, 1888, № 295). Умер Майлы-хан в 1896 г. [Семенов, 1909: 120].

Известно, что Майлы-хан просил об определении своего брата в Николаевское юнкерское кавалерийское училище (Аминов, 2018: 138). В рапорте начальника Закаспийской области от 14 июля 1885 г. сообщается, что в декабре 1884 г. было возбуждено ходатайство о принятии брата Майлы-Хана в один из частных пансионатов в городе Тифлисе сроком на два года, с тем чтобы можно было впоследствии подготовить его для поступления в Тифлисский кадетский корпус (Россия и Туркмения, 1946: 263–264). В итоге брат Майлы-хана был определен в кадетский корпус, но за плохое поведение вскоре из него исключен (Семенов, 1909: 120).

В 1910 г. племянник Майлы-хана присутствовал в Санкт-Петербурге на торжествах 25-летия присоединения Мерва и был в числе представленных к наградам. Он также получил в подарок почетный халат (Тихомиров, 1960: 183), а также золотые часы и портсигар (Аннаоразов, 2023: 155).

По некоторым данным, родственником Майлы-хана был Тёре-хан. В 1906 г. А. Самойловичем были записаны «Мервские воспоминания», где приводится рассказ Утамышского старика Тёре-бая, отца Топы-бая, в усадьбе Мамед Оразова. Вполне возможно, что рассказчик Тёре-бай и был тем самым Тёре-ханом, т. к. он очень детально описывал Серахское сражение 1855 г., ярко восхваляя его участников: Сахат-Нияз-хана и Берды-Нияз-

хана из рода Гараахмет (Самойлович, 1909: 79).

МУРАТ-ХАН (родился ранее 1837 г.).

Среди описываемых нами 4 ханов Мерва самым старшим считался Мурат-хан. В первых документальных упоминаниях он именовался как Мурат-бай или Мурат-бей. Он приходился дядей по матери Махтум-Кули-хану. Под именем Мурат-бай он впервые упоминается у Донована. Донован отмечает, что в гостях у Мурат-бая, который принял его с необычайной щедростью. Описывая Мурат-бая, Донован писал, что это был «толстый, смешной на вид грубиян» [The Merv Oasis, vol. 2, 1883: 181, 216, 284, 344].

В конце 1883 г., когда отряд Алиханова двигал из Теджена в сторону Мерва, глава колена Бег Кара-Кули-хан отказался встречать российского посланника. Тогда от колена Бег был отправлен Мурат-бай. Алиханов, попеременно гостивший в Мерве у каждого из четверки ханов, остановился и в доме Мурат-бая (Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 102, 109; Отчет о состоянии войск, 1901: 131).

В январе 1884 г., вместе с группой текинской депутации Мерва, посетил Ашхабад, для переговоров с Закаспийскими властями (Присоединение Туркмении, 1960: 698, 673; Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 124). В апреле 1884 г. встречал князя А.М. Дондукова-Корсакова в Теджене, сопроводив гостя до Мерва (Всемирная иллюстрация, 1887, № 117: 331). 18 Марта 1885 г. участвовал в Таш-Кепринском бою (Прасалов, 1910: 156). В 1888 г. был в составе Закаспийской депутации, встречавших Александра III в Баку (Атдаев, 2024а: 66).

Чин капитана милиции Мурат-хан получил в январе 1884 г. в Ашхабаде, во время переговоров Мервской депутации с властями Закаспийской области (Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 124). Приказ об этом был утвержден в Петергофе 30 июля 1884 г. (Кавказ, 1884: № 177). В этом же чине он упоминается при упомянутой выше встрече императора Александра III в городе Баку в 1888 г. (Атдаев, 2024а: 66; Russia's Railway, 1890: 290).

18 Марта 1885 г. за участие в Таш-Кепринском бою Мурат-хан был награжден орденом Св. Станислава 3-й степени с мечами и бантом (Прасалов, 1910: 156). При встрече в Баку в 1888 г. семьи русского императора Александра III награждается орденом Св. Анны 3-й степени. Приказ был утвержден 27 октября в Гатчине (Кавказ, 1888, № 295).

Отцом Мурат-хана был Арбаб-бай. Мурат-хан был происходил из колена Бег рода Аманша (Присоединение Туркмении, 1963: 703, 709). Мурат-хан имел большое хозяйство с несколькими кибитками и добротный дом из жженого кирпича для русских гостей (Атдаев, 2024а: 69; Марков, 1892: 88, 91, 97), а также свою крепость (The Merv Oasis, 1883: 203). Мурат-хан часто встречал русских гостей. Однажды Е.Л. Марков не застав его дома, посетили его полевой стан вместе с американским гостем м-р Крэном и ознакомился с его семьей (Марков, 1892: 88, 91).

По описанию Е. Маркова: Мурат-хан «считается аксакалом, то есть старшиной своего округа. В Мерве он играл очень влиятельную роль... и не попусту носит имя хана» (Марков, 1892: 88). Алиханов считал его одним из наиболее состоятельных людей Мерва (Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 102). По замечанию Донована Мурат-хан: «один из самых уважаемых туркмен. Он был свободен от излишней скупости. Принимая нас с необычайной щедростью, он твердо, хотя и вежливо, отказался от полудюжины серебряных монет, предложенных мною. Он был одним из богатейших людей общины». Донован вспоминал, что Мурат-хан при первой их встрече подарил ему «лежак на четырех ножках с веревочной сеткой и толстым двойным войлочным матрасом, называемый в здешних местах "тахт", и являющийся редким изделием мебели для туркмен, обычно спящих на полу на кошмах. При отъезде Донована Мурат-хан вручил ему семейную реликвию – кольчугу и огромный стальной шлем (The Merv Oasis, 1883: 181, 284, 436).

По описанию очевидцев Мурат-хан имел огромный рост и был одним из наиболее состоятельных людей Мерва (Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 102). Донован отмечал, что хан имел смуглую кожу, громадный рост и богатырский склад, раскосые глаза и выпяченные скулы, подметив, что такого аксакала поневоле послушаются самые непокорные (The Merv

Oasis, 1883: 89). Мурат-хан был запечатлен художником Л.Е. Дмитриевым-Кавказским в его записках «По Средней Азии» (Дмитриев-Кавказский, 1894: 4) (рис. 4).



*Рис. 4. Мурат-хан. Рисунок Л.Е. Дмитриева-Кавказского.*  
*Fig. 4. Murat Khan. Drawing by L.E. Dmitriev-Kavkazsky.*

Донован в своих воспоминаниях упоминает одного из сыновей Мурат-хана (The Merv Oasis, 1883: 181). В 1910 г. внук Мурат-хана присутствовал в Санкт-Петербурге на торжествах 25-летия присоединения Мерва и был в числе представленных к наградам и получивших в подарок почетный халат (Тихомиров, 1960: 183) и золотые часы с портсигарами (Аннаоразов, 2023: 155). Дату рождения Мурат-хана установить не удалось. Известно лишь, что он был старше Сары-хана, а значит родился до 1837 г. Неясным остается и время смерти хана.

#### **Заключение**

Автором представлен биографический портрет каждого из 4 ханов Мерва, остававшихся у власти в Мерве с 80-х гг. XIX столетия. Их правление носило больше номинальный характер при установившейся в Закаспийской области формы Российского управления. Затронут административный аппарат российской власти и методы сотрудничества с местной туркменской элитой. Показана жизнь оазиса в новых сложившихся реалиях, и дальнейшая судьба текинских правителей Мерва, а также их родственников нового поколения.

#### **Список литературы**

- Абду-с-Саттар Казы. Книга рассказов о битвах текинцев: Туркменская историческая поэма XIX века. – СПб: Императорская АН, 1914. – 82 с.
- Алиханов-Аварский М. Закаспийские воспоминания. 1881–1885 // Вестник Европы. 1904. № 9. С. 73–125; № 10. С. 445–495.
- Алиханов-Аварский М. Мервский оазис и дороги, ведущие к нему. – СПб. 1883. – 108 с.
- Аминов И.И. Коренное население Закаспийской области на государственной и военной службе Российской империи (1881-1917 гг.) // Lex russica. 2018. № 4. С. 136–151. <https://doi.org/10.17803/1729-5920.2018.137.4.136-151>.
- Аннаоразов Д. Женщина в традиционном обществе: ханша Гюльджемал, которая добилась всего, о чем ни одна женщина-мусульманка и мечтать не могла // Традиционные общества. 2023. С. 150-161.
- Атдаев С. Дж. Крепости туркменского племени Теке в XVIII-XIX вв. // Народы и религии Евразии. 2023. № 1, Том 28. С. 74-92.
- Атдаев С. Дж. Мервские ханы (по материалам XIX в.) // Вестник Тюменского государственного университета. Гуманитарные исследования. Humanitates. 2024. Том 10. № 2 (38). С. 85–99. <https://doi.org/10.21684/2411-197X-2024-10-2-85-99>.
- Атдаев С. Дж. Гюль-Джемал-хан (последние штрихи к портрету) // Мәдени мұра. 2024а. № 2 (105). С. 62-80. (рус.) DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.05>.

- Атдаев С.Дж. Из истории текинского рода Гарахмет (по материалам XIX в.) // Вестник Томского государственного университета. 2023а. № 486. сс. 101-113.
- Всемирная иллюстрация. № 17 (953). С. 331.
- Гродеков Н.И. Война в Туркмении. Поход Скобелева в 1880-1881 гг. Т. 1-4. – СПб.: В тип. В. Балашова, 1883-1884. – 1296 с.
- Давлетов Дж., Ильясов А. Присоединение Туркмении к России. – Ашхабад: Ылым, 1972. – 254 с.
- Дмитриев-Кавказский Л.Е. По Средней Азии: записки худож. Л.Е. Дмитриева-Кавказского. – СПб.: А.Ф. Девриен, 1894. – 117 с.
- Записка барона Бенуа-Мешэн о Мервских туркменах 1883 г. // СМА. Вып. 6. 1883. С. 122-131.
- Кавказ. 1884. № 177. 8 августа.
- Кавказ. 1888. № 295. 7 ноября.
- Кавказ. 1910. № 11. 15 января.
- Кавказ. 1912. № 29. 5 февраля.
- Кавказский календарь на 1889 год. – Тифлис: Типография канцелярии Главнокомандующего гражданской частью на Кавказе, 1888. – С. 176-178.
- Лессар П.М. Мервские ханы. Положение Мерва и Атека в конце 1882 года // СМА. 1883. Вып. VI. СПб. С. 62–82.
- Лессар П.М. Юго-Западная Туркмения (земли сарыков и салоров). – СПб. 1885. – 80 с.
- Лессар, П.М. Заметки о Закаспийском крае и соседних странах (Поездка в Персию, Южную Туркмению, Мерв, Чарджуй и Хиву) // Записки Кавказского отдела Императорского русского исторического общества. Книга XIII. 1884. С. 161–212.
- Марков Е. Л. В Туркмении (Путевые очерки) // Русское обозрение. 1892. № 5. С. 47–109.
- Мейер Ю. К., 1995. Записки последнего кирасира // Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.: альманах. М.: Студия ТРИТЭ: Рос. Архив. С. 547–636. [Электронный ресурс]. URL: <http://feb-web.ru/feb/rosarc/ra6/ra6-547-.htm> (дата обращения: 15.03.2023).
- Отчет о состоянии войск Закаспийской области со времени окончания Ахал-Текинской экспедиции до 1-го января 1890 года, 1901. Асхабад. 171 с.
- Поливанов А.А., 1924. Из дневников и воспоминаний по должности военного министра и его помощника 1907-1916 г. М.: Высший военный редакционный совет. Т. 1. 240 с.
- Потто В.А., 1889. Царская семья на Кавказе. 18 сентября – 14 октября 1888 года. Тифлис: Типография Окружного штаба Кавказского военного округа. 238 с.
- Прасалов В., 1910. Мургабский поход 1885 г., завершившийся боем с авганцами на Кушке 18 марта. СПб: Военная типография. 168 с.
- Присоединение Туркмении к России (сборник архивных документов), 1960. Ашхабад. 824 с.
- Родина. 1910. № 6. С.1-3.
- Россия и Туркмения в XIX веке. К вхождению Туркмении в состав России, 1946. Ашхабад: Туркмен. гос. изд-во. 327 с.
- Самойлович А., 1909. Из туркменской старины. II. Мервские воспоминания // Живая Старина. Вып. 4. СПб: Тип. М. П. С. (Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко). С. 78–85.
- Семенов А.А., 1909. Очерки из истории присоединения вольной Туркмении (1881–1885 гг.). По архивным данным. Ташкент (отд. отт. Из Туркестанских ведомостей. № 83–184). 122 с.
- Тихомиров М.Н., 1960. Присоединение Мерва к России. М.: Восточная литература. 240 с.
- Федоров К.М., 1901. Закаспийская область. Ашхабад: Паровая типография К.М. Федорова. 232 с.

Хидояттов Х.Г., 1969. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60–70-х гг.). Ташкент: ФАН. 456 с.

Чарыков Н.В. Мирное завоевание Мерва. (Из воспоминаний о походе генерала А.В. Комарова в 1885 г.), 1914. // Исторический вестник, № 11. С. 486-518.

Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian question by the Hon. George N. Curzon, 1889. M.P. London and New York, London, Green and co. 477 p.

Russia's Railway Advance into Central Asia; Notes of a Journey from St. Petersburg to Samarkand by George Dobson, 1890. London: W. H. Allen & Co. 439 p.

Russian Central Asia. Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv by Henry Landsdell, 1885. D.D., Vol. II. - London. Published by Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington. 732 p.

The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news', 1883. Vol. II. G. P. Putnam's Sons, New York. 500 p.

The Russians at Merv and Herat, and their power of invading India. By Charles Marvin, 1883. London. 470 p.

## **Сердар Ж. Атдаев**

*Түрікменстан Ғылым академиясының Тарих және археология институты,  
Ашхабад, Түрікменстан*

## **МЕРВТИҢ ТӨРТ «ӨЗГЕРМЕЙТІН» ХАНЫ**

**Андатпа.** Осы зерттеудің авторы XIX ғасырдың 1880-жылдарынан бастап Мервтің төрт ханының билік ету кезеңіне жан-жақты шолу жасауды өз міндетіне алды. Бұл кезең Ресей империясы әскерлерінің түрікмен жеріне келуімен және мұнда Закаспий облысының құрылуымен ерекшеленеді. Өңірдің жаңа басшылығы әкімшілік басқару мен жергілікті билік органдарының тиімді жұмыс істеуіне түрікмен элитасын тартуды жөн деп шешті. Мервте түрікмендер қолданған төрт билік жүйесін пайдалану туралы шешім қабылданды. Закаспий облысында округтер мен приставтардан тұратын жаңа әкімшілік басқару жүйесі енгізілді, кейін олар уездерге айналды.

Бұл тақырып өзекті болып табылады және осы күнге дейін түрікмен тарихнамасында жан-жақты зерттелмеген. Төрт ханның өмірбаяндарына қатысты ұсынылған материалдар өте қызықты, өйткені олардың ешқайсысы бұрын жеке терең талдауға түспеген. Көптеген шетелдік, негізінен ресейлік дереккөздердің кеңінен қолданылуы ғылыми зерттеудің берік негізіне айналды. Қолда бар деректерді терең талдау, сондай-ақ тарихи-салыстырмалы әдісті пайдалану зерттеліп отырған кезеңнің жалпы көрінісін қалыптастыруға және осы төрттіктің әрбір өкіліне объективті баға беруге мүмкіндік берді.

Автор бұл зерттеудің нәтижесі осы бағыттағы болашақ зерттеулерге жақсы негіз болады және жоғары әрі орта білім беру мекемелеріне арналған оқулықтар мен хрестоматиялық құралдарды жазуда өз орнын табады деп үміттенеді.

**Түйін сөздер:** Закаспий облысы; Мерв уезі; Ресей империясы; приставтар; милиция; түрікмендер; Сары хан; Майлы хан; Юсуп хан; Мұрат хан.

## **Serdar J. Atdaev**

*Institute of History and Archeology of the Academy of Sciences of Turkmenistan,  
Ashgabat, Turkmenistan*

## **FOUR «UNCHANGING» KHANS OF MERV**

**Annotation.** The author of this study took on the task of giving a detailed overview of the

reign of the four khans of Merv, starting from the 1880s of the XIX century. This period is marked by the arrival of soldiers of the Russian Empire on the Turkmen land and the formation of the Transcaspien region here. Remaining at the head of the region, the new leadership decided to involve the Turkmen elite in the issue of administrative management and the optimal functioning of local authorities. Merv decided to use the four-power system of government practiced by the Turkmen. In the Transcaspien region, a new system of administrative management was introduced, consisting of districts and bailiffs, later transformed into counties. This topic is relevant and has not been studied in detail in Turkmen historiography to date. The presented biographical materials of the four khans are very interesting, since none of these individuals individually has previously been subjected to deep analysis. The involvement of a large number of foreign, mainly Russian, sources became a reliable basis for scientific research. A deep analysis of the available data, as well as the use of the historical-comparative method of study, helped to form a general picture of the period under study and give an objective assessment of each person of this quartet. The author hopes that the obtained result will be a good help for further research in this direction and will find its application in writing textbooks and anthologies for higher and secondary educational institutions of the country.

**Keywords:** Transcaspien region; Merv district; Russian Empire; bailiffs, police; Turkmen; Sary Khan; Maily Khan; Yusup Khan; Murat Khan.

### References

Abdu-s-Sattar Kazy, 1914. *Kniga rasskazov o bitvah tekincev: Turkmenskaya istoricheskaya poema XIX veka* [Book of stories about the battles of the Tekins: Turkmen historical poem of the 19th century]. SPb: Imperatorskaya AN. 82 p. [in Russian].

Alihanov-Avanskij M., 1883. *Mervskij oazis i dorogi, vedushchie k nemu* [Merv oasis and roads leading to it]. SPb. 108 p. [in Russian].

Alihanov-Avanskij M., 1904. *Zakaspijskie vospominaniya. 1881–1885* [Transcaspien Memories. 1881–1885] // *Vestnik Evropy*. SPb. № 9. P. 73–125; № 10. P. 73–125. [in Russian].

Aminov I.I., 2018. *Korennoe naselenie Zakaspijskoj oblasti na gosudarstvennoj i voennoj sluzhbe Rossijskoj imperii (1881-1917 gg.)* [Indigenous population of the Transcaspien region in the state and military service of the Russian Empire (1881-1917).] // *Lex russica*. № 4. P. 136-151. <https://doi.org/10.17803/1729-5920.2018.137.4.136-151>. [in Russian].

Annaorazov D., 2023. *Zhenshchina v tradicionnom obshchestve: hansha Gyul'dzhemal, kotoraya dobilas' vsego, o chem ni odna zhenshchina-musul'manka i mechtat' ne mogla* [A Woman in a Traditional Society: Khansha Gulcemal, Who Achieved Everything That No Muslim Woman Could Ever Dream Of] // *Tradicionnye obshchestva*. P. 150-161. [in Russian].

Atdaev S.J., 2023. *Kreposti turkmenskogo plemeni Teke v XVIII-XIX vv.* [Fortresses of the Turkmen tribe Teke in the 18th-19th centuries] // *Narody i religii Evrazii*. №1, Tom 28. P. 74-92. [in Russian].

Atdaev S.J., 2023a. *Iz istorii tekinskogo roda Garaahmet (po materialam XIX v.)* [From the history of the Teke clan Garahmet (based on materials from the 19th century)] // *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*. № 486. P. 101-113. [in Russian].

Atdaev S.J., 2024. *Mervskie hany (po materialam XIX v.)* [Merv Khans (based on materials from the 19th century)] // *Vestnik Tyumenskogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnye issledovaniya. Humanitates*. Tom 10. № 2 (38). P. 85–99. <https://doi.org/10.21684/2411-197X-2024-10-2-85-99>. [in Russian].

Atdaev S.J., 2024a. *Gyul'-Dzhemal-han (poslednie shtrihi k portretu)* [Gul-Jemal Khan (final touches to the portrait)] // *Madeni mura*. № 2 (105). P. 62-80. (rus.) DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.05>. [in Russian].

Charykov N.V. *Mirnoe zavoevanie Merva. (Iz vospominanij o pohode generala A.V. Komarova v 1885 g.)*, 1914 [The peaceful conquest of Merv. (From the memoirs of General A.V. Komarov's campaign in 1885).] // *Istoricheskij vestnik*, № 11. P. 486-518. [in Russian].

Davletov J., Il'yasov A., 1972. *Prisoedinenie Turkmenii k Rossii* [Turkmenistan's accession to Russia]. Ashkhabad: Ylym. 254 p. [in Russian].

Dmitriev-Kavkazskij L.E., 1894. Po Srednej Azii: zapiski hudozh. L.E. Dmitrieva-Kavkazskogo [Across Central Asia: notes by artist L.E. Dmitriev-Kavkazsky]. SPb: A.F. Devrien. 117 p. [in Russian].

Fedorov K.M., 1901. Zakaspijskaya oblast' [Transcaspian region]. Ashkhabad: Parovaya tipografiya K.M. Fedorova. 232 p. [in Russian].

Grodekov N.I., 1883-1884. Vojna v Turkmenii. Pohod Skobeleva v 1880-1881 gg. [War in Turkmenistan. Skobelev's campaign in 1880-1881] .V 4 t. T. 1-4. SPb: V tip. V. Balashova. 1296 p. [in Russian].

Hidoyatov H.G., 1969. Iz istorii anglo-russkih otnoshenij v Srednej Azii v konce XIX v. (60–70-h gg.) [From the history of Anglo-Russian relations in Central Asia at the end of the 19th century (60–70s)]. Tashkent: FAN. 456 p. [in Russian].

Kavkaz. 1884. [Kavkaz]. № 177. 8 August. [in Russian].

Kavkaz. 1888. [Kavkaz]. № 295. 7 November. [in Russian].

Kavkaz. 1910. № 11. 15 January. [in Russian].

Kavkaz. 1912. [Kavkaz]. № 29. 5 February. [in Russian].

Kavkazskij kalendar' na 1889 god [Caucasian calendar for 1889]. Tiflis: Tipografiya kantselyarii Glavnokomanduyushchego grazhdanskoy chast'yu na Kavkaze 1888. P. 176-178. [in Russian].

Lessar P.M., 1883. Mervskie hany. Polozhenie Merva i Ateka v konce 1882 goda [Merv Khans. The situation of Merv and Atek at the end of 1882] // SMA. Vyp. VI. SPb. P. 62–82. [in Russian].

Lessar P.M., 1885. Yugo-Zapadnaya Turkmeniya (zemli sarykov i salorov) [South-West Turkmenistan (lands of the Saryks and Salors)]. SPb. 80 p. [in Russian].

Lessar, P.M., 1884. Zametki o Zakaspijskom krae i sosednih stranah (Poezdka v Persiyu, Yuzhnyu Turkmeniyu, Merv, Chardzhuj i Hivu) [Notes on the Transcaspian Region and Neighboring Countries (A Trip to Persia, Southern Turkmenistan, Merv, Chardjuj and Khiva)] // Zapiski Kavkazskogo otdela Imperatorskogo russkogo istoricheskogo obshchestva, Kniga XIII. P. 161–212. [in Russian].

Markov E. L., 1892. V Turkmenii (Putevye ocherki) [In Turkmenistan (Travel essays)] // Russkoe obozrenie. № 5. P. 47–109. [in Russian].

Mejer Yu. K., 1995. Zapiski poslednego kirasira [Notes of the Last Cuirassier] // Rossijskij Arhiv: Istoriya Otechestva v svidetel'stvah i dokumentah XVIII–XX vv.: al'manah. M.: Studiya TRITE: Ros. Arhiv. P. 547–636. [Elektronnyj resurs]. URL: <http://feb-web.ru/feb/rosarc/ra6/ra6-547-.htm> (data obrashcheniya: 15.03.2023). [in Russian].

Otchet o sostoyanii vojsk Zakaspijskoj oblasti so vremeni okonchaniya Ahal-Tekinskoj ekspedicii do 1-go yanvarya 1890 goda, 1901. [Report on the state of the troops of the Transcaspian region from the end of the Akhal-Teke expedition to January 1, 1890]. Ashkhabad. 171 p. [in Russian].

Polivanov A.A., 1924. Iz dnevnikov i vospominanij po dolzhnosti voennogo ministra i ego pomoshchnika 1907-1916 g. [From the diaries and memoirs of the Minister of War and his assistant, 1907-1916]. M.: Vysshij voennyj redakcionnyj sovet. T. 1. 240 p. [in Russian].

Potto V.A., 1889. Carskaya sem'ya na Kavkaze. 18 sentyabrya – 14 oktyabrya 1888 goda. [The Royal Family in the Caucasus. September 18 – October 14, 1888.]. Tiflis: Tipografiya Okruzhnogo shtaba Kavkazskogo voennogo okruga. 238 p. [in Russian].

Prasalov V., 1910. Murgabskij pohod 1885 g., zavershivshijsya boem s avgancami na Kushke 18 marta. [Murghab campaign of 1885, which ended with the battle with the Afghans on Kushka on March 18]. SPb: Voennaya tipografiya. 168 p. [in Russian].

Prisoedinenie Turkmenii k Rossii (sbornik arhivnyh dokumentov), 1960. [The accession of Turkmenistan to Russia (collection of archival documents)]. Ashkhabad. 824 p. [in Russian].

Rodina [Homeland]. 1910. № 6. P.1-3. [in Russian].

Rossiya i Turkmeniya v XIX veke. K vhozhdeniyu Turkmenii v sostav Rossii, 1946. [Russia and Turkmenistan in the 19th century. Towards the entry of Turkmenistan into Russia]. Ashkhabad: Turkmen. gos. izd-vo. 327 p. [in Russian].

Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian question by the Hon. George N. Curzon, 1889. M.P. London and New York, London, Green and co. 477 p. [in English].

Russia's Railway Advance into Central Asia; Notes of a Journey from St. Petersburg to Samarkand by George Dobson, 1890. London: W. H. Allen & Co. 439 p. [in English].

Russian Central Asia. Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv by Henry Landsdell, 1885. D.D., Vol. II. - London. Published by Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington. 732 p. [in English].

Samojlovich A., 1907. Turkmenskij poet-bosyak Kor-Molla, i ego pesnya o russkikh [Turkmen tramp poet Kor-Molla and his song about Russians] // Zhivaya Starina. Vyp. 4. SPb: Tip. M. P. S. (T-va I. N. Kushnerev i Ko). P. 215–223. [in Russian].

Samojlovich A., 1909. Iz turkmenskoj stariny. II. Mervskie vospominaniya [From Turkmen Antiquity. II. Merv Memories] // Zhivaya Starina. Vyp. 4. SPb: Tip. M. P. S. (T-va I. N. Kushnerev i Ko). P. 78–85. [in Russian].

Semenov A.A., 1909. Oчерки iz istorii prisoedineniya vol'noj Turkmenii (1881–1885 gg.). Po arhivnym dannym [Essays on the history of the annexation of free Turkmenistan (1881–1885). Based on archival data]. Tashkent (otd. ott. Iz Turkestanskih vedomostej. № 83–184). 122 p. [in Russian].

The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news', 1883. Vol. II. G. P. Putnam's Sons, New York. 500 p. [in English].

The Russians at Merv and Herat, and their power of invading India. By Charles Marvin, 1883. London. 470 p. [in English].

Tihomirov M.N., 1960. Prisoedinenie Merva k Rossii [The annexation of Merv to Russia]. M.: Vostochnaya literatura. 240 p. [in Russian].

Turkmenskaya deputaciya, 1910 [Turkmen Deputation]. // Kavkaz. № 11. 15 yanvarya. [in Russian].

Vsemirnaya illyustraciya [world illustration]. 1887. № 17 (953). P. 331. [in Russian].

Zapiska barona Benua-Meshen o Mervskih turkmenah 1883 g., 1883. [Note by Baron Benoit-Méchain on the Merv Turkmens, 1883] // SMA. Vyp. 6. SPb: Voennaya tipografiya. P. 122-131. [in Russian].

### **Сведения об авторах**

*Атдаев Сердар Джумаевич* – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и археологии Академии наук Туркменистана, Ашхабад, Туркменистан.

### **Авторлар туралы мәліметтер**

*Атдаев Сердар Джумаевич* – тарих ғылымдарының кандидаты, Түрікменстан Ғылым академиясының Тарих және археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Ашхабад, Түрікменстан.

### **Information about the authors**

*Atdaev Serdar Jumaevich* – candidate of historical sciences; leading researcher at the Institute of History and Archeology of the Academy of Sciences of Turkmenistan, Ashgabat, Turkmenistan.

FTAХР 03.20

## КАРЛАГ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ

Темиргали Т. Аршабеков<sup>1\*</sup>, Дария М. Ибраева<sup>2</sup>

*«Қарағанды облысының ғылыми-техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві» КММ (Қарағанды, Қазақстан)*

E-mail: [temir\\_amir@mail.ru](mailto:temir_amir@mail.ru)

<https://orcid.org/0009-0002-9924-4832>

**Аңдатпа.** Мақалада қазіргі Қазақстан аумағында орналасқан Кеңес Одағындағы ең атақты еңбекпен түзеу лагерлерінің бірі Карлагтың ауыл шаруашылығының тарихы мен жағдайы қарастырылады. Лагерь басшылығының ауыл шаруашылығын лагерьдегі азық-түлік қауіпсіздігі мен өзін-өзі қамтамасыз ету құралы ретінде қалай пайдаланғанына ерекше назар аударылады.

Авторлар Карлагтағы ауылшаруашылық өндірісін ұйымдастыруды, оның ішінде техниканы, технологияны және басқару әдістерін қолдануды талдайды. Мақалада ауылшаруашылық қызметінің негізгі көріністері, өндіріс тиімділігі, лагерь мен аймақтың экономикасына әсері, сондай-ақ лагерьдің аграрлық саясатының ерекшеліктері қарастырылады.

Зерттеу архив құжаттарды, қолжазбаларды және Карлаг зерттеушілерінің күнделіктерін жүйелі талдауға, сондай-ақ қазіргі заманғы ғылыми зерттеулер деректеріне негізделген. Архив фотоматериалдары, Карлагтағы ауыл шаруашылығы өндірісінің негізгі көріністерін бейнелейтін диаграммалар мен кестелер ұсынылған. Бұл Карлаг құрылымындағы ауыл шаруашылығының рөліне жан-жақты баға беруге және оның Кеңес Одағындағы еңбекпен түзеу лагерлерінің тарихын зерттеу үшін маңызын анықтауға мүмкіндік береді.

**Түйін сөздер:** Карлаг; егіншілік; еңбекпен түзеу лагерлері; Кеңес Одағы; ауыл шаруашылығы саясаты; архив материалдары; тарихи зерттеулер.

### Кіріспе

Халық қасіреті ұмытылмайды, себебі ел басына түскен ауыртпалық адамдар санасынан ешқашан шығуы тиіс емес. Тарихтың ащы сабағын үйренбей, зерделемей бүгінгі тәуелсіздік алған елімізді ілгері дамыту мүмкін емес.

Отызыншы жылдары басталған қызыл империяның қанды терроры КСРО халқының барлығының басына бірдей түскенімен, дәл қазақ халқына қолданған жазалау ерекше сипат алды. Осы сұрқия, қанды қол саясаттың көрінісі Карлаг құрылуымен көрінді. Қарағандының еңбекпен түзеу лагері КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің 1930 жылғы мамырдағы қаулысы арқылы ашылды. Келесі жылы Қарағанды еңбекпен түзсу лагері 1931 жылдың 19 желтоқсанында қайта құрылды, лагерьдің орталығы Қарағанды қаласынан 45 шақырым жердегі Долинка селосы болды, оған 120 мың гектар егістікке жарамды жер, 41 мың гектар шабындық жер бөлініп берілді (Шамұханов, Шаймұханова, 1997).

1934 жылы 10 шілдеде НКВД-ның құрылуына байланысты ОГПУ жойылды. НКВД-ның түрлі басқармаларының ішінде ГУЛАГ-тың орны ерекше болды. 1932 жылы елімізде ГУЛАГ-тың 11 еңбекпен түзеу лагері (ИТЛ), 1940 жылдың басында НКВД-ның құрылыс лагерьлері деп аталған 53 лагерь, 425 еңбекпен түзеу колониялары болды. «Лагерь контингентіндегі адамдар саны да өсті: 1930 жылы 179 мың тұтқын болса, 1940 жылдың басында олардың саны 1 668 200 адамға жетті».

ГУЛАГ – Кеңес Одағы бойынша алып «империяға» айналды. Оның құрамында сонымен бірге «170 өнеркәсіптік, 83 ауыл шаруашылығы, 172 «контрагенттік» (құрылыстар мен шаруашылық ведомстволарында жұмыс істейтіндер) болатын. Бұлар облыстық өлкелік,

республикалық еңбекпен түзеу колонияларына біріктірілді». Ол кезде ГУЛАГ бұғауынан тыс қалған республика болған жоқ. Барлығы да зұлмат жылдардың зардаптарын тартып, тұтас халықтар, ұлттар жазықсыз жапа шекті. Қазақ халқы да құралақан қалған жоқ, ұлтымыздың арыстары «қандықол» жүйенің құрбандарына айналды.

### **Материалдар мен әдістер**

Зерттеу барысында Карлагтың ауыл шаруашылығындағы рөлін талдау үшін архивтік құжаттар, ресми есептер мен статистикалық мәліметтер пайдаланылды. Негізгі әдістер ретінде тарихи-салыстырмалы, құжаттық талдау және статистикалық тәсілдер қолданылды. Архив материалдарын зерттеу арқылы Карлагтың ауыл шаруашылық қызметінің ұйымдастырылуы мен құрылымдық ерекшеліктері анықталды. Талдау әдісі лагерьдің ауыл шаруашылығындағы өндірістік жүйесін, оның дамуын және шаруашылық құрылымын сипаттауға мүмкіндік берді. Тарихи-салыстырмалы тәсіл арқылы ауыл шаруашылығын ұйымдастырудағы негізгі үрдістер мен олардың кезеңдік өзгерістері қарастырылды. Сонымен қатар, статистикалық мәліметтерді сараптау негізінде өндірістік көрсеткіштер мен еңбек ресурстарының пайдаланылу деңгейі бағаланып, олардың экономикалық маңызы айқындалды.

### **Талқылау**

Зерттелетін мәселе бойынша тарихнамалық шолуды шартты түрде зерттеудің негізгі үш бағытына – кеңес ғалымдарының еңбектеріне, шетелдік зерттеушілердің еңбектеріне және қазіргі қазақстандық тарихнамаға бөлуге болады. Алғашқы екеуіне толығырақ тоқталамыз.

Зерттеудің бірінші бағыты өз дамуының үш кезеңіне бөлінген кеңестік тарихнаманы қамтиды: біріншісі – ХХ ғасырдың 20-шы жылдардың аяғынан 30-шы жылдардың басына дейін., екінші – 1956 жылдан 1985 жылға дейін, үшінші – 1985 жылдан 1991 жылға дейін. Осы кезеңдік кезеңде келесі өзекті тақырыптар ерекшеленеді: тоталитаризм, репрессиялар, сталинизм және Карлаг тарихы.

Кеңестік тарихнаманың бірінші кезеңі (1920 жылдардың соңы – 1930 жылдардың басы) КСРО-дағы еңбек түзеу мекемелерін зерттеуге арналған еңбектердің болуымен сипатталады. Бұл жұмыстар қамау орындарын ұйымдастыруға және ГУЛАГ қызметіне байланысты. С.В.Познышев (Познышев, 1926), Е.Г.Ширвиндт (Ширвиндт, 1925).

Кеңестік тарихнама ғылымының екінші кезеңі (1956-1985) сталинизмді сынаумен сипатталады. Ю.П.Поляковтың (Поляков, 1967), М.В.Нечкинаның (Нечкина, 1980), еңбектерінде сталинизм социализм принциптерін бұрмалау және ленинизмнен алшақтау ретінде қарастырылды.

Кеңестік тарихнама дамуының үшінші кезеңінде (1985-1991 жж.) КСРО-дағы қоғамдық өмірді демократияландырумен байланысты осы мәселе бойынша зерттеулердің деректік базасының кеңеюі болды. Зерттеушілер А.И.Зевелев (Зевелев, 1990) Р.А. Медведев (Медведев, 1990) осы кезде сталинизм мен саяси қуғын-сүргіннің генезисін зерттеуге бет бұрды.

Тарихнамалық еңбектердің екінші бағытына тоталитаризмге және Карлаг тарихына арналған шетелдік еңбектерді жатқызамыз. Бұл еңбектерге КСРО ыдырап, тәуелсіз мемлекеттер құрылғаннан кейін жарық көрген Батыс Еуропа, Америка және Ресей зерттеулері де бар. Бұл мәселе бойынша шетел тарихнамасын сипаттай отырып, оның дамуындағы екі кезеңді бөліп көрсетуге болады: біріншісі – 1930-1980 жылдар, екіншісі – 1990 жылдардың басынан. – бүгінгі күнге дейін. Осы кезеңдер ішінде біз соғыс уақытын қамтитын жекелеген кезеңдерді анықтадық – ХХ ғасырдың 1940 және 1950 жылдары, ХХ ғасырдың 60-90 жылдар, сондай-ақ Қазақстан Республикасының посткеңестік даму кезеңі.

Бірінші кезеңде, соғысқа дейінгі жылдарда Батыста кеңестік ГУЛАГ тұтқындарының алғашқы айғақтары жариялана бастады: С.П.Мельгунов (Мельгунов, 1924), С.А.Мальсагов (Мальсагов, 1926).

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде соғыс уақытының ерекше жағдайлары КСРО-ның антигитлерлік коалицияға қатысуы Батыста ГУЛАГ мәселесіне зерттеушілік қызығушылықтың әлсіреуін алдын ала анықтады. Соғыс кезеңінің шеңберінде шетел тарихнамасында екі кезеңді бөліп көрсетуге болады.

Бірінші кезең 1940-1950 жылдардың екінші жартысын қамтиды. Соғыстың

басталуымен АҚШ-та КСРО-дағы тоталитаризм және мәжбүрлі еңбек мәселелерін зерттеу айтарлықтай күшейді, ал 1940 жылдардың соңына қарай Батыс тарихнамасында жинақталған білім. Кеңестік мәжбүрлі еңбек жүйесі туралы деректі материал мәселені ғылыми тұрғыдан түсіну кезеңіне өтуге мүмкіндік берді. Бұл тақырыптағы алғашқы ғылыми еңбек Д.Даллин мен Б.Николаевскийдің (Даллин, Николаевский, 1947) «Forced labor in Soviet Russia» кітабы болды.

ГУЛАГ қызметінің іс жүзінде барлық аспектілері туралы сенімді деректердің жоқтығы шетелдік зерттеушілерге кеңес лагерлерінің тарихын зерттеуді қиындатты, бірақ соған қарамастан бұл тақырып бойынша жарияланымдар саны үнемі өсіп отырды. Негізгі ақпарат көзі қандай да бір жолмен шетелде болған оқиғалардың куәгерлері мен қатысушылары, сондай-ақ соғыс кезінде КСРО-ға келген шетелдіктердің куәліктері болды.

Батыста кеңестік лагерь жүйесі туралы алғашқы зерттеу жұмысы Мюнхен КСРО тарихы мен мәдениетін зерттеу институтының негізін қалаушы Б.А.Яковлевтің (Яковлев, 1955) «Концентрационные лагеря СССР» кітабы болып саналады.

Шетелдік авторлар КСРО-дағы тоталитаризмді зерттеуде әртүрлі тәсілдер қолданды. Олардың кейбіреулері Батыста әзірленіп жатқан тоталитарлық концепция аясында КСРО-дағы террор мен жаппай қуғын-сүргіндерді тоталитаризмнің ажырамас және ең маңызды белгісі ретінде қарастырып, олардың көп бөлігін сталиндік режим деп есептей отырып, мәселенің саяси аспектісіне назар аударды.

Жалпы, 1940-1950 жылдардағы Батыс тарихнамасы үшін. тоталитарлық режим, кеңестік мәжбүрлі еңбек жүйесі және оның КСРО экономикасындағы рөлі туралы әртүрлі мәліметтерді қорытумен және жүйелеуімен сипатталады.

Соғыс кезеңінің екінші кезеңі 1960 жылдардың басы – 1991 жылды қамтиды. Хронологиялық кезеңнің төменгі шекарасы Азия, Африка және Латын Америкасы елдеріндегі ұлт-азаттық қозғалыстың күшеюімен, ал жоғарғы шекарасы КСРО-ның ыдырап, тәуелсіз мемлекеттердің құрылуымен байланысты. Осы кезде шетелдік тарихшылар оқшауланған басылымдардан тоталитаризм мен ГУЛАГ тарихын жан-жақты зерттеуге көшті. Бұл кезеңнің зерттеушілерінен Р.Конкест (Conquest, 1960), С.Коэн (Коэн, 1989) дегендерді атап өткен жөн. Бірақ дереккөздердің тарлығы мен кеңестік мұрағаттарға ұзақ уақыт бойы қол жеткізбеу зерттеулердегі субъективті бағалаулар мен дәлсіздіктердің туындауына алып келді.

1991 жылдан қазіргі уақытқа дейінгі үшінші кезең репрессияны зерттеуге байланысты еңбектердің көбеюімен сипатталады. Бұл КСРО-ның ыдырауы және бұрынғы оқиғаларды қайта бағалау сияқты факторлардың әсерінен болды, зерттеудегі бағыттар өзгеріссіз қалды.

Батыс зерттеушілері өз міндеттерін кеңестік немесе кез келген басқа концлагерьлердің жұмыс істеуіне байланысты нақты тарихи оқиғаларды зерттеумен шектеген жоқ. Ханна Арендт (Арендт, 1996), Карл Ясперс (Ясперс, 1994) еңбектерінде концлагерьлердің табиғаты, олардың пайда болу және өмір сүру жағдайлары түсінілді. Концлагерь тоталитаризмнің ең жоғарғы көрінісі, террордың жемісі ретінде қарастырылды.

1990 жылдардың басында құпиясы жойылған кеңестік жазалау-репрессиялық жүйе тарихына қатысты архив материалдардың өкілді және сенімді екендігіне көз жеткізген шетелдік зерттеушілер бүгінде тарихнамаға елеулі үлес қосуда – бұл А.Гразиози (Гразиози, 2001), А.Аплебаум (Applebaum, 2004) еңбектері.

Лагерь тақырыбының гендерлік аспектісі зерттеушілердің назарын көбірек аударуда. М.Старк (Stark, 2003) өзінің «Гулагтағы әйелдер. Күнделікті өмір және тірі қалу» бұрынғы ГУЛАГ тұтқындарының көптеген сұхбаттары мен естеліктерін талдау негізінде тұтқын әйелдердің лагерьдегі өмірінің барлық аспектілерін аша алды.

Маңызды үрдіс ресейлік және шетелдік ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарын біріктіру болды, ол Д.А. Гетти, Г.Т. Риттерспун және В.Н. Земскова (Getty, Rittersporn, Zemskov, 2005).

Осылайша, шетел тарихнамасы Кеңес мемлекетіндегі пенитенциарлық жүйенің әртүрлі аспектілерін және әскери тұтқындар мен жер аударылған халықтар лагерлерінің қызметін зерттеуде айтарлықтай жетістіктерге жетті. Кеңес зерттеушілерінен айырмашылығы,

тоталитаризм проблемалары мен лагерьлер тарихын зерттей отырып, шетелдік авторлар кеңестік лагерь жүйесінің тарихын түсініп, қорыта бастады, негізінен естелік дереккөздерге сүйене отырып, кеңестік экономикада мәжбүрлі еңбекті пайдалану, кеңестік репрессиялық жүйенің тарихы, тұтқындар саны сияқты мәселелерді дамытуға назар аударды. Алайда, дереккөз базасының шектеулі болуы және шетелдік зерттеушілердің идеологиялық көзқарастарының басым болуы олардың еңбектерінің ғылыми құндылығын белгілі дәрежеде төмендетеді.

### **Нәтижелер**

ГУЛАГ құрылымындағы ең үлкен сала – Қарағанды еңбекпен түзеу лагерьлері (Қарлаг) 1931 жылы 19 желтоқсанда ОГПУ-КазИТЛАГ-қа қараған «Гигант» совхозының негізінде құрылды. Оның орталығы Қарағанды облысының Долинка селосында орналасты. Қарлаг басқармасының ғимаратын қамауда отырған адамдар салды. Ол Қарағанды қапасынан 45 шақырым қашықтықта орналасқан.

«Қарлагтың территориясы 120 000 гектар жыртуға жарамды жерді, 41 000 гектар шабындық жерді алып жатты».

Қарлагты ұйымдастырудағы басты себептердің бірі – Орталық Қазақстанда жедел қарқымен өсіп келе жатқан көмірлі-металлургиялық өндіріс орындары: Қарағанды көмір бассейні, Жезқазған және Балқаш мыс балқыту комбинаттары үшін ірі азық-түлік базасын құру болған. Тағы бір жағдай – осы өндіріс орындарын құрып және оны жетілдіру үшін жұмысшы күші де өте қажет еді.

Бірінші бесжылдықтың басында партия мен үкімет Қарағанды совхозының алдына үлкен және ауыр міндет қойды - Кеңес Одағы-Қарағандының жаңа, үшінші, көмір базасының жұмысшыларын астықпен, көкөніспен, жеміспен және етпен қамтамасыз ету үшін орталық Қазақстанның жартылай шөлейтті аймағын ауыл шаруашылығы тұрғысынан игеру.

Орталық Қазақстанның табиғи-климаттық жағдайлары - ұзаққа созылған, қысы қарсыз, аяздары 48 -ке дейін жетеді, қысқа, ыстық жаз, жауын-шашынның өте аз мөлшері (жылына 200 мм шамасында) - ғасырлар бойы осы аумақта егіншілікті дамыту үшін еңсерілмейтін кедергі болып көрінді ауыл шаруашылығының бір ғана саласы - көшпелі мал шаруашылығы болды.

Алға қойылған міндетті тезірек және табысты орындау үшін Қарағанды совхозы 1931 жылдан бастап ғылыми-зерттеу мекемелерінің желісін - суармалы, жартылай суармалы, көлтабанды тәжірибелік алқаптарды, агрохимиялық зертхананы құра бастады.

Жаңа шығарылған сорттардың саны, жалпы тұқым шаруашылығы жұмысы, агротехникалық тәжірибелердің ауқымы бойынша бұл станция Қазақстанда ғана емес, «Сібір» аймағында да ірі ғылыми-зерттеу мекемесі болып табылады.

Сол кезеңде станция жеті ғылыми бөлімнен тұрды: 1 /селекция және дәнді, майлы дақылдар мен шөптердің тұқым шаруашылығы, 2/агротехника және агрохимия, к/көкөніс шаруашылығы, 4/жеміс шаруашылығы, 5/ өсімдіктер физиологиясы және микробиология, 6/өсімдіктерді зиянкестер мен аурулардан қорғау және 7/көмекші ғылыми саланы біріктіретін ұйым-ғылыми кітапхана, ғылыми мұрағат, фотозертхана, метеостанция.

1938 жылы бұл мекемелердің барлығы бірыңғай кешенді ауыл шаруашылығы тәжірибе станциясына біріктірілді, бұл ретте оған бір мезгілде үкіметтің қаулысымен мемлекеттік облыстық селекциялық станция қызметіне жүктелді.

Қарағанды совхозы мен оның тәжірибе станциясы құрғақ далалар мен жартылай шөлейттер аймағын ауыл шаруашылығымен игеру мәселесін толық шешіп берді, онда тек қарапайым егіншілік оавистері ғана болған, онда елімізге жүздеген мың тонна ауыл шаруашылығы өнімін беретін қуатты, механикаландырылған социалистік колхоз-совхоз өндірісі құрылған еді.

Лагердің экономикасын дамыту үшін тұтқын ғалымдар еңбегі негізінен кең қолданды. Карлаг тұтқын ғалымдары шаруашылық жерін зерттеумен белсене шұғылданып, топографиялық, гидротехникалық, ботаникалық, метеорологиялық, топырақтану зерттеулерін жүргізді. Ғалымдар құрамында профессор, ауыл шаруашылық ғылымының докторы, ботаник,

өсімдік танушы және селекционер Л. А. Пельцих (1885-1971) болды. Карлаг бойының ең тұңғыш баспа бетін көрген еңбек жазды. Ол: «Қарағанды облысындағы Тельман және Жаңаарқа аудандарының өсімдік дүниесі» деп аталды (Пельцих, 1932).

Қарағанды облыстық-ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі архив құжаттарындағы 26-Қордың деректеріне қарағанда (Қарағанды облыстық-ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі архив, Қ.26. Т.1. І.1-15) 1931 жылдың мамыр айында Біріккен мемлекеттік саяси басқармасының (ОГПУ) Қарағанды еңбекпен түзету лагерінде «Ғылыми кабинет» құрылады. Бұл ғылыми кабинеттің міндеті - Орталық Қазақстанның өте құрғақ далалары мен шөлейт жерлерін игеру мақсатында жаңа зерттелмеген аудандарда ауыл шаруашылығын жүргізуге байланысты болды.

Ғылыми кабинет 1960-шы жылдарға дейін КСРО Ішкі Істер Министрлігінің Қарағанды еңбекпен түзету лагерінің қарамағында болды. Тәжірибе станциясында ауыл шаруашылығы бөлімінде зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдар Одақтың әр түпкірінен айдауға-қудалауға ұшыраған ғалымдар еді.

Игорь Константинович Фортунатов (1909-1987 жж.) Қарлаг аумағында ауыл шаруашылығы дақылдарының жаңа сорттарын шығаруға елеулі үлес қосты. 1931 жылы А. Тимирязев атындағы Ауыл шаруашылығы академиясын агроном-бағбан мамандығы бойынша бітірген. 1933 жылдың қаңтарында «христиан жастарының контрреволюциялық ұйымының мүшесі» ретінде тұтқындалып, бес жылға сотталды. 1933 ж. 2 мамырдан бастап ҚарЛАГ-да жазасын өтеді «Гигант» совхозында ол Орталық Қазақстандағы алғашқы бақты салды, онда жемістер мен жидектердің 85 сортын, ағаштар мен бұталардың 30 тұқымын сынаумен айналысты. Жергілікті шоқылардан жабайы бүлдіршіндерді тауып, оны өсіру үшін 200-ден астам бұта дайындады (Қазақстан Республикасы Президентінің архиві, Қ. 141. Т.17. І. 6550).

Карлагтың алғашқы жылдарына өңірлік ауыл шаруашылығы стратегиясын анықтағандардың арасында ірі ғалым-биолог, селекционер және генетик Василий Степанович Пустовойт (1886-1972 жж.) болды. Революцияға дейін ол Екатеринодар (Краснодар) маңында «Круглик» тәжірибелік-селекциялық даласын ұйымдастырып, оны тұтқындалғанға дейін басқарған, сонымен қатар Кубан ауыл шаруашылығы институтында кафедра меңгерушісі болған. 1930 жылы тамызда Краснодарда тұтқындалды. 10 жылға қамалған соң ол Карлагқа келді. 1934 ж. мамырда мерзімін қысқарту бойынша босатылды. Босатылғаннан кейін ол Карлагтың ғылыми-зерттеу зертханасында біраз уақыт жұмысын жалғастырды. 1935 жылдың наурызында ол Карлаг орталық тәжірибе алаңының директоры болып тағайындалды. Нәтижелер әсер етпеді: талантты селекционер қара бидай мен тараудың екі түрінің өнімді сортын шығарды, олар «долиналық». Оның үстіне, оның селекциялық жұмыстары егіс алқаптарының өнімділігін үш есеге арттыруға көмектесті. 1936 жылдың мамырынан бастап ол Кубанда жұмысын жалғастырды.

Тәжірибе станциясында көптеген Кеңестер Одағының атақты ғалымдары ізденіс жұмыстары мен тәжірибе жұмыстарын жүргізді. Солардың ішінде Чижевскийден бастап Зайцева А.А., Брушлинский С.А., Пустовойт В.С., Смирнов Д.А., Захаров С.А., Сорокин С.П. Корнилов А.А., тағы басқа ғылыми адамдар Карлагта ұзақ жылдар еңбектенді. Одақ көлемінде жұмыс жасап жатқан барлық зертханалар мен тәжірибе станцияларымен тығыз байланыста болды. Қазақстанның құрғақ далалары мен шөлейт жерлерін дұрыс суару үшін миллиондаған гектар жерді пайдалануға беруге мүмкіндік беретін кеңестік агробиологиялық ғылымның алдында үлкен міндеттер тұрды.

Атап айтқанда, осы уақытқа дейін топырақтағы ылғалдың үнемі жетіспеушілігімен жақсы өнім беретін құрғақшылық сорттарын өсіруге баса назар аударған Қазақстандағы селекционерлер өз жұмыстарын дереу қайта құрып, сумен жабдықтауға қойылатын жоғары талаптары бар, үлкен көп дәнді масақтары мен жоғары астық өнімділігі бар бидай сұрыптауды жүргізу, бидай тұқымдарын асылдандыру керек болды.

Сол ізденіс жолдары ғалымдарды жергілікті бидай түрлерінің бірі Қарағанды облысының сол кездегі Қоңырат ауданы «Бірлестік», «Жәмші» колхоздарында тұқымы сақталған «Ақбидай» мен «Бесбасбидайдың» танылуына әкелді (Қарағанды облысының

ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві, Қ.26. Т.3-1.).

Тәжірибе станциясының ғылыми қызметкері Бычек Яков Кондратьевичтің қолымен 1949 жылдың 30 қаңтарында Қолжазба Актіде жазылғандай комиссия құрылып, сол кездегі Қарағанды облысы, Қоңырат ауданы, Бірлестік ауылына аттанады. Комиссия құрамына КСРО ауыл шаруашылығы Министрлігінің өкілі – Обухов Василий Степанович, Ішкі істер Министрлігіне қарасты Қарағанды тәжірибе станциясының аға ғылыми қызметкері – Бычек Яков Кондратьевич, Қоңырат ауданы ауыл шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі - Нұртанов Сәдуақас, ауданның бас агрономы – Закарин Хамит, бөлімше агрономы – Байжасаров Омаш, «Бірлестік» колхозының төрағасы – Игембаев Қарыш, суғару бригадасының бригадирі – Байжұманов Дүйсен, звено жетекшісі – Күнжебаева Зура, астық жинау компаниясының өкілі – Исаханов Есембек болды.

Олар 1949 жылдың қыс мезгіліне қарамастан 27-30 қаңтары күндері «Ақбидай» мен «Бесбас бидайдың» шығу тарихы мен өсіру тәсілі және тұқымдық бидайдың мөлшері қанша екенін анықтау жұмыстарымен айналысу мақсатымен Қоңырат ауданына іс сапарға аттанған.

Комиссия іс сапар қорытындысы туралы жазған ғылыми есептері, Қоңырат ауданының жерді пайдаланудың шекаралық картасы (М-61:1 000 000) мен актілері қолжазба және баспа түрінде сақталған (Қарағанды облысының ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві, Қ.26. Т.3-1. I.80)

Қарағанды тәжірибе станциясының аға ғылыми қызметкері Яков Кондратьевич Бычектің «Местная пшеница Центрального Казахстана Ақбидай» атты қолжазба мақаласында мынадай жазу бар: *«Пшеница Акбидай была завезена сюда по караванными торговыми путями из областей Средиземноморья ... Еще 100-150 лет тому назад местное население казахи в связи с невозможностью богарного земледелия из за резкой засушливости климата, своими силами по долине реки Токраун и ее притоков построили довольно развитую оросительную сеть, высевая на поливных землях в основном пшеницу и просо... Высокая продуктивность пшеницы Токрауна известно давно. Еще в январе 1912 года на второй Всесоюзной выставке в Петербурге на ряду с другими сортами из Казахстана, демонтировалась и местная пшеница «Акбидай». Академик Приянишников о Коунрадской пшеницах писал: «... Сто зерен Коунрадской пшеницы «Акбидай» весят 6,2 грамм, «Акбидай» дает от 7 до 25 побегов, число зерен в колосе от 52 до 120, средний урожай с посеянного пуда 50-60 пудов ... в 1933 году в* (Қарағанды облысының ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві) КММ. Қ.26, Т.3-1. I.80)

Архивте сақталған станция құжаттарында ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты А.А. Корниловтің ізденістері нәтижесінде 1948 жылы «Социальное земледелие» газетінде «Коунрадская ветвистая пшеница» атты мақаласы жарияланады. Бұл мақалада А.А. Корнилов жергілікті «Бесбасбидайының» ботаникалық және биологиялық сипаттамасын жазады. Осы мақаладан кейін барлық республикалардың сұраптау зерттеу зертханалары мен жас натуралистер ұйымдарынан Қарағанды тәжірибе станциясына бидайдың тұқымына сұраныстар көптеп келе бастайды.

Директордың орынбасары Маштаковтың Н.Н.Орловқа жазған жазбасында былай деп жазылған:

*«Н.Н. Орлову*

*Просьба разослать доклад «Коунрадская ветвистая пшеница» селекционерам:*

- 1) Краснодарская ГССст. - Ташкент поч/яц. 65 Директору Карпену Бер.Вас.*
- 2) Алма-Атинская ГССст. – зав отд селекц Удольской Над. Львовне*
- 3) Семипалатинская ГССст. - директору Рифенко Мар. Алекс.*
- 4) Уральская ГССст – директору Бараеву Алекс. Иван.*
- 5) Шортандинская опытн ст. - зав отд селекц. Кузьмину Вал. Петр.*
- 6) Карабалыкская ГСС Куст. обл – зам.дир. Маштакову Фед. Петр».*

Осы қолжазба арқылы сол кездегі Одақ бойынша бірлесіп жұмыс атқарған тәжірибе станциялары мен асылдандыру орталықтарының атауын көруге болады.

Қарағанды тәжірибе станциясының аға ғылыми қызметкері ауыл шаруашылық

ғылымидаарының кандидаты А.А. Корнилов дәнді-дақыл түрлеріне зерттеу жүргізіп, бірнеше еңбектер жазған, зерттеулерін сызба түрінде салыстырып есептеп жариялаған. Соның ішінде:

- «Қазақстанның құрғақ даласы үшін эспарцет-перспективті азықтық дақылдар»;
- «Бидай сорттарында құлақтың пайда болуына сабақ жапырақтары мөлшерінің әсері»;
- «Ірі жолақты, өнімділігі жоғары қатты бидайды іріктеу туралы»;
- «Ерте пісетін сұлы сұрыптары»;
- «Ірі құлақты жоғары өнім беретін қатты бидайды таңдау» және тағы басқа еңбектері баспа-газет беттеріне шықты.

1949 жылдың 17 тамызында ҚазССР Ауыл Шаруашылық Министрінің аталған бидай тұқымдарына Красноводопадский, Алматы мемлекеттік сұрыптау станциясында, Қарағанды тәжірибе станциясында және Қарағанды облысының кейбір колхоздарында өсіру, дамыту туралы №27/663 бұйрығы, 1950 жылдың 4-қарашасында №53/1 «1951 жылға арналған бидай құрамының ғылыми-өндірістік жұмыстары туралы» бұйрығы шығады. Ол бұйрықта егін шаруашылығымен айналысатын колхоздарды аталған бидай тұқымымен, техникамен т.б. жабдықтау ауылшаруашылық бөлімдеріне қатаң тапсырылады.

Сонымен қатар Қарағанды тәжірибе станциясының құжаттарында зерттеу-іздеу жұмыстарын жасап, тәжірибе жүргізген А.А. Зайцеваның «Лиманное орошение в Карагандинской области», Сазанов В.И. «Опыты с зерновыми, злаками и бобовыми», Пустовойт В.С., Лещенко П.Ш., Шульга Ф.И. «Краткие правила по агротехнике богарного земледелия в хозяйстве Карлага», атты ауыл шаруашылығын дамытуға көп үлес қосқан зерттеу еңбектері қоймаларда тұрақты сақтауда.

Жалпы 1938-1946 жылдары Қарағанды ауылшаруашылық станциясының қызметкерлері өсімдік шаруашылығы бойынша ғылыми-зерттеу және эксперименттік жұмыстарды қорытындылайтын 200-ден астам ғылыми мақалалар жариялады. Жоғарыда айтылғанның дәлелі ретінде нығыздалған Г.Левиннің естеліктерін келтірейік: "Карлаг заманында бұл гүлденген бұрыш, шөлдегі оазис болатын. Алып суару жүйесі, далалар, ормандар мен емен ормандары арасында шулы. Долинка кенті жасыл желекке батып кетті "

Өз мерзімін Карлаг-да өтеген, және ірі Отандық селекционерлердің бірі Яков Кондратьевич Бычек. Ол 1936 жылдың мамырында «кеңеске қарсы үгіт-насихат жүргізгені үшін» тұтқындалған. Тұтқындалғанға дейін ол соңғы мемлекеттік емтихан алдында Н.В.Гоголь атындағы Нежин педагогикалық институтының агробиологиялық факультетінен «жұдырықтың ұлы» ретінде шығарылған. Я.К. Бычек: «1936 жылы 15 қыркүйекте Қарабас станциясына келдім. Осы жерден Долинкаға өтіп, мені суармалы тәжірибе алаңына бекітті. Жерсіндіру және жаңа ауыл шаруашылығы дақылдарын шығару мәселелеріне назар аудара бастады». 1941 жылы мерзімін өтегеннен кейін Я.К. Бычек НКВД АШМ-де жұмыс істеуге қалды, онда дәнді дақылдар мен көпжылдық шөптерді сұрыптау бөлімінің меңгерушісі болды. Ол «бес жыл ішінде селекционердің ісіне үйренгендіктен, басталған жұмысты тастап кету аяныш болар еді. Жаңа сортты шығару үшін 5-10 жыл, тіпті 15 жыл үздіксіз тәжірибе қажет». Ғалым жаңа эспарцеттің (бұршақ тұқымдас өсімдіктер) авторы болды, оны «құмды жақсартылған алқап» деп атады.

Карлаг шаруашылығының негізгі бөлігі Қарағанды мен Ақмола облыстарының территориясын алды. Егер 1931 жылы Карлаг территориясы 53 мың гектар болса, 1941 жылы 1780650 гектар болды. Егер 1931 жылы Карлагта 14 бөлімше, 64 учаске болса, 1941 жылы 22 бөлімше, 159 учаскеболды. Ал, 1953 жылы 26 бөлімше, 192 /лагерь учаскесі болды. Әрбір бөлімше кезегінде бірқатар шаруашылық бөлімшелеріне бөлініп, нүкте, ферма деп аталынды. Лагерде 106 мал шаруашылығы фермасы, 7 бақша мен он егістік учаскесі болды.

Лагерь шаруашылығы Қарағанды облысының 5 әкімшілік ауданын қамтыды: Нұра, Тельман, Шет, Жаңаарқа. Карлагтың жер аумағы солтүстіктен оңтүстікке қарай -300 км, шығыстан батысқа -200 км жерді қамтыды. Мұнымен қатар екі бөлімше – Ақмолада – 350 км, Балқашта – 650 км қашықтықта орналасты. Орталығы Долника селосы Қарағандықаласынан 45 км жерде болды. Әр жыл сайын лагерь жері үнемі дамып отырды. Мысалы 1931 жылы 11 бөлімше (Волков, Самарское, Шерубай-Нұра, Долинск, Қотыр, Просторный, Бидаик, Көктің

көл, Бұрма және Ортау, ал 1940 жылы – 22 бөлімше, 159 учаске, ал 1953 ж. – 26 бөлімше, 192 лагер нүктесі.

Карлаг ауыл шаруашылығы 1930 жылдардағы архив құжаттарындағы деректер бойынша алғашқы кезеңде 10 бөлімше, 53 өндірістік учаскелер, 130 лагер нүктелері болды. Лагер жерінің біршама бөлігі жартылай шөлейтті аймаққа жатты, жылдық жаңбыр жауын - шашын деңгейі де жоғары дәрежеге жетпеді.

Ауыл шаруашылығында мал шаруашылығы да қатар дамыды. Бұл шаруашылықты 1934 жылғы есептен көруге болады.

Кесте 1. 1934 жылғы есеп.

	1934 ж. 01.01 мал бас саны	сойылғаны	басқа жаққа кеткені	01.03. 1934ж бас саны	барлығы
Ірі қара мал	29978	8496	1074	31220	40790
Қой	51319	1501	3012	83945	88458
Шошқа	2482	-	878	6260	7138
Құс	1780	-	-	5937	5937

1932 жылы лагерь шаруашылығына жергілікті ірі қара малмен, асыл тұқымды герафорд сиырларын будандастыру басталды. Бұл үшін 10 ірі герафорд бұқасын жергілікті екі мыңнан астам баспен синтетикалық байланыстыру жұмысы басталды.

Сүт бағытында қазақы сиырмен мен қызыл сиырды будандастыру 1934 жылы біршама басқа жетті. Қойлардың тұқымын жетілдіру де қолға алына бастады. Қой малының салмақ басуы етті болуына көңіл бөлінді. 12 айда жас малдың салмақ қосу өсімі:

1932 жылдың көктемі -114 кг

1933 жыл – 130 кг

1934 жыл – 172 кг

Мал шаруашылығы қысқа дайындығы ірі қара үшін 38 баз, ұсақ мал үшін 23 қашар дайындалған. Мал шаруашылығы мамандары да үнемі бір жұмысты атқарады.

Мал шаруашылығы өнімін артыру мақсатында өсімдік шаруашылығын қатар жүргізілді. Себебі мал қосымша мал қорегі ретінде күнбағыс та пайдалы болып табылады.

Егістік алаң бойынша Карлагта 1930 жылы 4000 га, 1931 жылы 11,3 мың га, 1932 жылы 23,4 мың га, 1933 жылы -25,6 мың га, 1934 жылы -33,1 мың га игеру жоспарланды. Көктемгі егіс себу уақыты 37 күннен 23 күнге қысқарды. Осы уақытта егіс салу аяқталды. Бұл егіс салу уақыты қысқарумен жер жер өңдеу уақыты да жаңа уақытта қысқарған уақытта өткерілді.

Егіс жинау көктемнің кеш келуі, жаз айының салқын болуына қарамастан, біршама нәтиже берді. Карлаг бойынша жиналған егіс өнімі: арпа 10,6 центнер, бидай 10,6 центнер, сұлы 10,8 центнер, тары 15,8 центнер, тары 8,5 центнер, күнбағыс 5,8 центнер жиналған. Жалпы жиналған астық өнімдері 23198 тонна болды.



## Сурет 1. Арпа.

Үш жылда Карлаг ірі көкөніс шаруашылығы болып, лагер сұранысы мен қатар басқа өңірлерге дайындап отырғағы келесі кестеде көрсетілген.

Кесте 2. 1931-1934 жж. егіс жинау көрсеткіштері

	1931ж	1932 ж.	1933ж.	1934ж.
Орташа өнім	4,5 ц	2 ц	5,9 ц	8,5 ц
Жиналған өнім	4475 т	4492 т	14251 т	23198 т

Жерді суландыру үшін әрине жақын өзен сулары, көл сулары пайдаланған жоғары өнім беретіні белгілі. Бұл су желісі сонымен бірге мал асырауға да пайдасы зор. Сондықтан өзен маңынан кең су алқаптарын қолдануды Жаңаарқа ауданы, Батық тәжірибелі станциясы жұмысынан көре аламыз. Карлаг Батық бөлімшесінде егістің бірнеше түрі өсірілді. Бұл жерде екі жылда Орталық Қазақстанға таралатын тәжірибе жинақталды. Мәселен егістік алаңдарында суармалы егістік және суарусыз алқаптар алынды.

Кесте 3. Екі жылда жинақталған әр гектардан алынған өнім бойынша:

Егіс түрлері.	Суландыру арқылы		Сусыз өнім алу	
	Астық	солома	астық	солома
1. Жаздық бидай...	15,2	00,0	2,45	6,4
2. Арпа	16,3	02,9	1,2	6,0
3. Сұлы	17,1	26,8	2,3	9,8
4. Тары	19,3	42,5	8,5	19,9
5. Бұршақ	10,0	18,7	2,1	4,8
6. Күнбағыс.	16,1	-	8,1	12,1
7. Дән ...	22,5	64,5	-	-

Бұл ақпараттар, олар ең алдымен суармалы егіншіліктің орасан зор артықшылықтарын көрсетеді. Гектарына 750 кб/м екі есе суару кезінде және Батық топырағының жағдайы астықтың өсуіне айтарлықтай қолайлы жағдай туғызады. Суару кезіндегі астық шығымы жаңбырлы егіншілік жағдайындағы өнімнен 7-10 есе жоғары [4].

Жалпы, жем шөп өсімдіктері: сұлы, арпа, жүгері және майлы дақылдар-күнбағыс, концентратор ретінде-торт, суармалы жем шаруашылығында пайдалану үшін сәтті ұсынылуы мүмкін. Қазақстан орталығы күштік өсімдіктерге қатысты да айтуға болады.

Карлагтың Батық тәжірибе алаңында қуатты дақылдарды өсіру барлық сыналатын өсімдіктер үшін өте оң нәтиже берді. 2 жыл ішінде жүгері ең жоғары өнім берді.

Кесте 4. Күнбағыс, жүгері, сорго қосымша жем ретінде гектарына жинақтау.

Егістік түрлері	Суару қолданбағанда			Суару қолданғанда		
	1931 ж.	1932 ж.	орта.	1931 ж.	1932 ж.	орта.
1.Күнбағыс.	100,1	96,3	98,2	328,5	253,6	291,6
2.Дән.	112,8	118,7	115,7	458,8	317,6	3777
3.Сорго...	-	90,0	-	252,6	243,6	248,2

Сүрлем салмағының өнімділігі бойынша күнбағыс екінші орынға ие болды, бірақ сортты таңдағанда / мақаланың басында дөңгелек «гигант» күнбағыс сүрлем салмағының шығуы туралы мысалды қараңыз. Күнбағыспен сүрлем салмағының өнімділігі сөзсіз күрт артуы мүмкін. Батық тәжірибе алаңында шөптермен жүргізілген тәжірибе шөп егуді енгізу кезінде бірнеше рет оң шаруашылық сәттерін көрсетті.

Тәжірибенің авторы Милков П. Н. Топырақ құрылымын бұзушы ретінде шөп сынасының маңызды қасиетін көрсетеді, сонымен бірге тұздылықты төмендетеді және осылайша егістіктердің жалпы құнарлылығын арттырды. Бір жылдық және көп жылдық шөптер сынақтан өтті.



Сурет 2. Сүрлем жүгері.

Ауыл шаруашылығын дамыту мақсатында НКВД кеңшаруашылығы жаныан Қарағанды ауыл шаруашылық тәжірибелі станциясы 1938 жылы құрылды. Бұл бірнеше суармалы, жайылымдық, алқаптарды тәжірибе жасауынан біріккен зертханалар және ғылыми мекемелер бұлар кейін Қарағанды тәжірибелік станциясы болып құрылды. Осы кезден бастап КСРО Халық Кеңесінің шешімімен Қарағанды облыстық мемлекеттік будандастыру станция қызметін де атқарады. Тәжірибелік станция бес бөлімнен құралды: 1) дәнді, майлы дақылдар мен жемшөп шөптерін іріктеу және тұқым шаруашылығы 2) агротехника және агрохимия, 3) көкөніс шаруашылығы, 4) жеміс өсіру және 5) өсімдік қорғау.

Тәжірибе станциясы шөлейт шекарада, құрғақ емес дала аймағында орналасқан. Мұнда жауын – шашынның мөлшері өте аз-жылына шамамен 190 мм, топырақ ашық қаштан.



Сурет 3. Суармалы жүгері.

Орталық Қазақстан соның ішінде Қарағанды облысы ертеден мал шаруашылығымен айналысып келе жатыр. Мұнда егіншілік даму кезеңінде болды және үнемді егіншілікті

ұйымдастыру, ең алдымен, жергілікті қатал климаттық жағдайларда өсіруге болатын сорттарды қажет етті. Сондықтан Станция дәнді дақылдармен, майлы дақылдармен және жемшөп шөптерімен селекциялық-тұқым өсіру жұмыстарын кең көлемде жүргізуі керек еді. Дарвин-Мичуриннің ілімдеріне сүйене отырып, академик Лысенконың әдістерін қолдана отырып және кеңестік Агробиология ғылымының барлық жаңа жетістіктерін ескере отырып, Станция айтарлықтай жетістіктерге жетті оның ғылыми қызметкерлері 13 дақыл бойынша 40-тан астам жаңа сортты өсірді (Қарағанды облысының ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві, Қ.26. Т. 3-1. І. 20).

Орталық Қазақстанда ірі мал шаруашылығы табысының шешуші факторларының бірі жемшөп мәселесін дұрыс қою және шешу болып табылды. Көптеген ғасырлар бойы көшпелі жергілікті халықтың табиғи-тұрмыстық өмір сүру жағдайларының өзіндік ерекшелігі, екінші жағынан, бізді жергілікті жағдайда ірі мәдени мал шаруашылығы шаруашылығында жем-шөп проблемасын шешуге негіз болатын деректердің толық болмауы фактісінің алдына қойды.

Жергілікті жемшөп ресурстарының физиологиялық қоректік құндылығы туралы ғылыми деректердің толық болмауы жануарларды ұтымды нормаланған азықтандыру мәселелеріне қатысты, әрине, жергілікті мал шаруашылығын сапалы жақсарту (физиологиялық және шаруашылық тез пісуі, тірі және сойыс салмағының артуы, ет формалары мен сапасын беру және т.б.) ісіндегі жоспарлы жұмыс туралы айту мүмкін емес еді.

1930 жылдарға дейін Орталық Қазақстанның мал шаруашылығы совхоздарында қысқы нормаланған азықтандыру мәселелері шаруашылық норма деп аталатын - бір басқа 10 кг шөп және 12 кг есеппен айқындалды. біздің совхозда. Осы шаруашылық нормаға сүйене отырып, совхоздар өздерінің азықтық қысқы теңгерімін құрады.

Мұндай нормаланған азықтандыру шаруашылық сипаттағы есептеулерге қысқы қордағы азықтың мөлшері және оны азықтандыру кезінде жұмсау туралы айқындылықты енгізе отырып, әрине, жануарларды физиологиялық нормаланған азықтандыруға көзқарас тұрғысынан мүлдем қанағаттанарлықсыз болып табылады және тиісінше ұтымды етуді талап етеді.

Жергілікті ауыл шаруашылық-теріс биологиялық ерекшеліктерінің кейбіреулері азықтандырудың басты факторы болып табылады. Бір жағынан, ал екінші жағынан мал шаруашылығын жүргізуінің шаруашылық-тұрмыстық жағы осы биологиялық ерекшеліктерді тудырды. Осы ерекшеліктердің кейбіріне биологиялық ерекшеліктерді және оларды негіздейтін себептерді түсіну ғана Қазақстан жағдайында малды азықтандыруды ұтымды ету кезінде алдымызда тұрған жемшөп мәселесін шешу міндетімен байланысты барлық факторларды дұрыс ескеруге мүмкіндік береді. Осындай неғұрлым сипатты ерекшеліктердің бірі (өткен жылдардағы совхоз материалдарының деректері бойынша) басқа ІҚМ нәсілдерінде орын алатын аналардың салмағынан 3-8% құрайтын, туған кездегі бұзаулардың салмағы өте аз 7-9% болып табылады.

Карлаг совхоздарындағы сиырларды қысқы азықтандырудың шаруашылық нормасына сүйенсек - 12 кг шөп, тіпті осы шөптің құнарлылығын сапасыз шалғынды шөп ретінде бағалағанда да (Кельнер кестелері бойынша эквивтің 18,9 крахмалы және ұйытылатын ақуыздың 2,5%) физиологиялық нормалар (профессор Поповтың нормалары) бойынша есептеулер кезінде шөпті тәуліктік берудің көрсетілген мөлшерінде (12 кг) жеткілікті қоректік заттар, атап айтқанда біздің сиырларымызды сүйемелдейтін азықпен, сондай-ақ төл сиырлардағы ұрықтың қалыпты дамуын қамтамасыз ету үшін сіңірілетін ақуыз. Алайда, аталған шаруашылық норма бойынша мұндай азықтандырудың жеткіліксіздігі анық екенін көріп отырмыз. Шөптің қоректілігін болжамды бағалауға, сондай-ақ малымызды қысқы азықтандыруды шаруашылық нормалауға тиісті түзетулер енгізу үшін оның нақты физиологиялық қоректік құндылығын білудің өткір қажеттілігі алдында тұрды.

Қазақ малының тағы бір биологиялық ерекшелігі оның өмірінің бірінші және екінші қысында төлдің дамуының кідіруі болып табылады. 6-12 айлық және 1,5-2 жастағы төлдерді

қыста азықтандыруда осы төлдерді ақуыз қоректендірудің жеткіліксіздігіне байланысты консервациялауды бірнеше рет қолданылған.

Пішенде бұршақ өсімдіктерінің жоқтығы, әсіресе оны кеш жинап алу осы малдың ең аз тамақтануындағы белок туралы мәселе қойылды. Қарағанды облысы жағдайында шөптің негізгі азығы болып табылатынын назарға ала отырып, жергілікті шөптің әртүрлі ассортиментінің физиологиялық қоректік құндылығын білу қажеттілігі фактісінің алдында тұр, ол жас малдың пішен сапасымен азықтандыруға деген белоктық қажеттілікті қанағаттандыру үшін осы мақсатқа арналған малдардың осы санатының рационында құнарлы жем қажеттілігін төмендетуге мүмкіндік береді.

Басқа санаттағы ірі қара малды да, қойларды да, атап айтқанда, сауын сиырлар мен қысқы және көктемгі қонақ үйлер мен төлдердің қосалқы қойларын да азықтандыру мәселелері пішеннің салмақтық сапасы бойынша емес, оның физиологиялық қоректік құндылығы бойынша тиісті бағалауды талап етеді. Бұл совхоздарда «шаруашылық нормалары» бойынша нормалауды негізге ала отырып, қыста қажетті шөп мөлшерін есептеу кезінде орын алды.

Осылайша, бұзаулардың құрсақтағы өмір сүру кезеңіндегі дамымағандығымен күрес, сондай-ақ олардың эмбрионнан кейінгі дамуының кейінгі жас кезеңдеріндегі балапандардың қалыпты дамуы үшін күрес -бұл ең алдымен шаруашылықтың жемшөп ресурстарының физиологиялық қоректік құндылығын зерделеу және білу және оларды ұтымды пайдалану.

1932 жылғы қарашада пайда болған зертхана жұмыстарының негізіне ең алдымен дала және шалғынды көлтабаны, шөмішті-типті, шөмішті, жусанды, эльмусты, шиелі және басқа жергілікті шөптің негізгі ботаникалық түрлерінің қоректік құндылығын (бір жағынан, олардың ботаникалық құрамын, ал екінші жағынан, олардың уақытын негізге ала отырып) зерттеу міндеті кіреді. Бұдан басқа, зертхананың жұмыс бағдарламасына қылшық сабақты өсімдіктерден: қарағайлы, эльмусты, шиелі шөптен, сондай-ақ қылшық жемді биологиялық дайындаудың әртүрлі тәсілдерінен шөпті механикалық ұсақтаудан (сүрту жолымен) физиологиялық тиімділікті зерделеу кіреді.

Карлаг басқарма бастығы Чунтоновтың жеке көмегі арқасында Қазақстанда ғылыми-тәжірибелік жұмыс үшін ғана емес, өзінің ауқымы мен зерттеу нысандарының саны бойынша да өте үлкен жұмыс ұйымдастырылып, өткізілді. Бұл жұмыстар қысқа мерзімде жекелеген тәжірибелік мекемелер үшін еліміздегі тәжірибелік іс тарихында орын алмаған еді. Физиологиялық зертхана 29 физиологиялық сынақ жүргізді. Зертхана қошқарлар мен құмыраларда эксперимент жасады. Физиологиялық сынақтар материалдарын химиялық өңдеу-жемшөп, нәжіс және жемшөп саяжайларының қалдықтарын талдау Карлаг агрохимиялық зертханасында жүргізілді. Бұл жұмысты агрохимиктер В.П. Иллюстриев, С.П. Орлов, К.Л. Вербецкий, А.Д. Щепановский, С.П. Сергиевский, В.Ф. Поляков, А.Л. Великолепов және К.Д. Корсаков орындады.

Станцияның маңызды міндеті орталық Қазақстанда 1937 жылы мұнда елеусіз орын алған күздік дақылдарды енгізу болған. Қарағанды облысында күздік дәнді дақылдар егілген алқаптың 0,5% -ын алып отырды.

Станция шығарған Долинская күздік қара бидай сорты қыстың ерекше төзімділігі мен құрғақшылыққа төзімділігінің арқасында күздік сынаның тез өсуіне ықпал етті. Долиналық қара бидай Приморск өлкесінде және Қазақ КСР-інің 5 облысында аудандастырылған.

Долинская қара бидайының негізгі кемшілігін, атап айтқанда оның ұсақ күлділігін жою үшін академик Т.Д.Лысенко ұсынған әдістемеге сәйкес жұмыс жүргізілді, нәтижесінде 1949-1950 жылдары берілген «Долинка гибриді № 2» деп аталатын келешегі зор ірі дәнді сорттың бірі анықталды. Мемлекеттік сорт сынағына ұсынылды.

Станция Алтай өңірінде, Омбы облысында және Қазақ КСР-інің 6 облысында дәнді дақылдардың сорттарын сынау жөніндегі мемлекеттік комиссиямен аудандастырылған Алабас күздік бидайының қыста төзімді сорттарының бірін шығарды.

Долинск күздік қара бидай да, Алабас күздік бидай да біздің Қарағанды совхозында күздік дақылдардың барлық егіс алқабын алып жатыр.

Станция сондай-ақ күздік бидайды дұрыс суару жағдайында да сұрыптайды. Жаңа жоғары өнімді Эритроспермум 22297 сорты ұсынылды, оның түсімі гектарына 40 центнерге жетеді, Алабас сортынан 8-10 центнерге артық. Сол сорт 1945 жылдан бастап Қазақстанның сорт учаскелерінде сынақтан өткізілді. 1950 жылы 300 гектарға жуық алқапқа егілді.

Қазақстанның даласында ежелгі тары мәдениеттің бірі. Сондықтан станция ең бай жергілікті материалды жинап, онымен үлкен табыспен аяқталған селекциялық жұмысты кең ауқымда өрістетуге мүмкіндік алды. Долинское 86 тарысының сорты КСРО-ның рекордтық өнім беретін 20 облысында аудандастырылғанын көрсету жеткілікті. Станция Қарағанды және Ақмола облыстарында, сондай-ақ Қарағанды совхозында шығарған тарының сорттары осы дақылдың барлық егіс алаңын алып жатты.

Станция Мемлекеттік комиссияға Отан соғысы жылдарында тағы 6 жаңа сортты тарыны берді. Жергілікті жағдайлар үшін неғұрлым құнды Долинское 3151 сорты болды, ол 1950 ж. совхоздарда өндірістік егістіктерінде 5000 гектардан астам алқапты иеленді. Осы сорттардан Батыс Сібірдің солтүстік орман аймағы үшін болашақ 3097 және 5085 сорттар болуы мүмкін, олар осы аймақтың сорт учаскелерінде гектарына 25-30 ц өнім береді.

Дәнді-жемдік дақылдардан станция Мемлекеттік комиссияға арпаның екі сортын берді, оның ішінде Медикум 8955 Алматы облысының тау бөктеріндегі аудандарға бөлінген.



Сурет 4. Арпаны суару мерзімдері мен нормаларын зерттеу бойынша тәжірибенің жалпы түрі.

Дәнді-бұршақты дақылдардан мемлекеттік сорт сынағында станцияның екі сорты бар: Виктория Долинская, Долинский № 1 Ауған бұршағы.

Станция күнбағыстың 3 жаңа жұқпалы түрін шығарды - жақсы майлы дақылдары бар және көктемгі үсікке төзімді Қарағанды № 2, № 3 және № 4. Бұл гибриді сорттар 1950 жылы Қарағанды совхозында майлы дақылдардың егістік алқабының 21% -ын алып отырды.

Картоп селекциясы станцияларының көпжылдық жұмысы ғылыми-әдістемелік тұрғыдан айтарлықтай қызығушылық тудырды. Станция әзірлеген Кеңестік агробиологияның соңғы жетістіктеріне сәйкес жаңа әдіспен картоптың бірнеше өнімділігі жоғары сорттары шығарылды, олардың ішінде өндірісте әсіресе тез таралған № 958, № 1211 және № 580 сорттар 1949 жылы шығарылған. Қазақ КСРО-ның көкөніс дақылдары жөніндегі мемлекеттік комиссиясы оларды Қазақстанның бірқатар солтүстік облыстары үшін аудандастырды.

1950 жылы станция Қазақстанның мемлекеттік көкөніс учаскелеріне сынау үшін картоптың тағы үш жаңа сортын берді: № 792/Рекорд/, № 1424. Қарағанды совхозындағы картоптың осы сорттарының барлығы осы дақылдың 73% -ын алды.

Станция Қарағанды облысында аудандастырылған Эрлиана-Долинская 142 қызанағының тез піскен және өнімді сортын шығарды. Вегетативтік будандастыру арқылы, томат пен картопқа себу арқылы Грунтово-Долинский 110 қызанағының жаңа келешек

сорттын алды, ол әсіресе топыраққа егілген кезде және суыққа төзімділігі жоғары 65 т/га дейін өнімділікке ие.

Станцияда көкөніс-бақша дақылдарының келесі сорттары шығарылды: Қарағанды совхозының бақшаларында едәуір алқаптарды алып жатқан долин 87 қырыққабаты, долин сәбізі, Стоко 105 және № 115 қарбыз, № 316 қауын және Долинский 403 бұршақ.

Қырыққабат тұқымының өсуіне байланысты шаруашылық оның тұқымын сырттан әкелуге мәжбүр болды. Қырыққабаттың тұқым шаруашылығы мәселесі станция әзірлеген осы дақылдарды жазғы отырғызу әдісінің арқасында толық шешілді. Жеміс-жидек дақылдарының селекциясы станцияда дәнді және көкөніс дақылдарына қарағанда біршама кеш басталды, бірақ соған қарамастан станция бағбандық бойынша өз жұмысында айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізді. Жеміс-жидек екпелері станцияда 150 гектардан астам жерді алып жатты.

Селекциялық жұмыстардың кең үрдісі өрістетілді, олардың мақсаты ірі жемістілер мен суық жергілікті жағдайларда өсуге бейімделген сорттарды еркін нысанда жүргізу. Будандастыру И.В. Мичурин және Т.Л.Лысенко әдістерімен жүргізіледі. Алма, алмұрт, өрік, шие, құлпынай сияқты бірнеше мың гибриді көшеттер бар. Сүйекті және жидекті бірқатар көшеттер жеміс беру кезеңіне кіреді, олардың ішінен іріктеп алынған, бірақ бірқатар аса құнды түрлері бар.

Осылайша, іріктеп алу арқылы дәмі, қант құрамы (18% дейін) және жеміс салмағы (29 граммға дейін) жағынан ерекшеленетін 17 түрлі құйылыс түрі бөлініп алынды.

Станция толығымен ауаға төзімді «Долинский розовый» қарлығаш сорттын бөліп алды, ол 1950 жылы 1946 жылғы бір бұтадан орта есеппен 1037 грамм өнім берді. Бұдан басқа, станцияда шие, құлпынай және қарақат түрлерінің бірнеше түрі болды. Дақылдарды агротехникасының нақтылануына қарай олардың станциядағы өнімділігі жүйелі түрде артырып отырды. Мысалы, 1950 жылы станцияның көкөніс шаруашылығы бөлімі 273 картоп, 238 қырыққабат, 553 қызанақ, 457 қызылша, 536 сәбіз, 435 қияр өнімін алды. Кейбір агротехникалық тәжірибелерде жоғары деңгейдегі буындар мынадай жоғары көрсеткіштер алды: картоп 435 ц, қырыққабат 1487 ц, қызанақ 903 ц және сәбіз 928 ц.

Станция Қарағанды совхозының ауыспалы бағбандарының жинақталған тәжірибесі және өздерінің ғылыми-агротехникалық жұмыстарының негізінде жеміс және жидек тұқымдарын табысты көрсетудің және Орталық Қазақстанда тұрақты бағбандық жүргізудің толық мүмкіндігін ғана емес, сондай-ақ жыл сайынғы орнықты өнім алудың толық мүмкіндігін дәлелдеген жергілікті жағдайлар үшін негізгі агротәсілдерді әзірледі және өндіріске енгізді.

Орталық Қазақстанның ауыл шаруашылығы қызметкерлерінің алдына төртінші бесжылдықта жаңа маңызды және маңызды міндеттер қойылды, оларды табысты шешу үшін, ең алдымен, өткен кезеңді жан-жақты зерделеу және қатал және қиын климаттық жағдайларда шөлейтті игерудің бай тәжірибесін қорытындылау қажет еді.

Бұл тәжірибе баспа бетінде материалында жария болды: кітаптар мен брошюралар, көптеген арнайы және жалпы журналдар мен газеттерде таралған мақалалар мен жазбалар жария болды.

Бұл материалдың қаншалықты үлкен екендігі, ең болмағанда, Қарағанды облысының ауыл шаруашылық мекемелерінде 1931 жылдан 1946 жылға дейін ауыл шаруашылығының әртүрлі салалары бойынша 200-ге жуық жеке басылымдар шығарылғанын және олардың арасында өндіріс үшін Қарағанды станциясы құрастырған маңызды әдістемеліктер де бар. Олар «Агротехника полевых культур» 1941 ж., «Агротехника овощных культур» екі басылым 1941 ж. және «Агротехника плодово-ягодных культур» 1943 ж.

1950 жылғы қаңтарда Қазақ КСР Министрлер Кеңесі Қарағанды тәжірибе станциясының жұмысы туралы арнайы қаулы қабылдады, онда оған «Орталық Қазақстанның құрғақ даласы мен шөлейттерін ауыл шаруашылығында игеруге байланысты мәселелерді ғылыми-зерттеу әзірлеу салаларында елеулі жетістіктер» жасалғаны атап көрсетілді.

Станцияның жемісті жұмысы Кеңестік арнайы баспасөзде бірнеше рет атап өтілді. Мәселен, 1950 жылғы 8 «Селекция және тұқым шаруашылығы» журналында орналастырылған «Қазақ КСР-інің селекциялық және ауыл шаруашылығы тәжірибе

станцияларындағы Мичурин ғылымы» деген мақалада селекция, тұқым шаруашылығы жөнінде кешенді жұмыстар жүргізетін Қарағанды ауыл шаруашылығы станциясының «елеулі жетістіктері» көрсетілді. Дәнді, майлы және жем-шөп дақылдарының агротехникасы, физиологиясы, көкөніс шаруашылығы, жеміс шаруашылығы және ауыл шаруашылығы ғылымы мен ауыл шаруашылығы өндірісінің басқа да бөлімдері бар.

Айта кетейік, Станцияның қызметкерлері 1938-1946 жылдары Қарағанды облысының жағдайында өсімдік шаруашылығы бойынша ғылыми-зерттеу және сынақтық жұмысты айғақтайтын 150-ден астам мақала жариялады.

Қарағанды еңбекпен тузу лагерінде бірнеше жыл бойы ауылшаруашылығы бағытында еңбек жасаған ғалымдардың еңбегі де өлшеусіз, ерен болды. Осы тәжірибелер кейінгі жылдары да Орталық Қазақстанның аталмыш сала бойынша қолданып келді. Бұл ел экономикасына қосылған қомақты үлес еді. Қазіргі кезеңде егісті баптау, жер құнарын сақтау жағдайында бұл өте өзекті мәселе болып табылмақ.

Станцияның өндіріске негізгі көмегі Қазақстанның басқа облыстарында жоқ Қарағанды, Ақмола аудандарының тұқым шаруашылықтарын элиталық тұқым материалымен қамтамасыз ету болды. Бұл станция жұмыс істеп тұрған уақыт ішінде толық және үздіксіз жүзеге асырылды.

КСРО және Қазақ КСР ауыл шаруашылығы министрліктерінің жоспар-тапсырыстары жыл сайын 100% -дан маусымдық астықты тапсырудың 13 жылындағы 140% орташа есеппен 110% құрады. Осы уақыт аралығында станция мемлекетке 50 мың центнерден астам дәнді дақылдардың, майлы дақылдар мен шөптердің бірінші сыныпты ең жақсы тұқымдарын берді.

Сонымен қатар, станция жоспардан тыс тәртіпте Қарағанды облысының ұжымшарлары мен совхоздарын елеулі көлемде картоп пен көкөніс дақылдары ең жақсы тұқымдарын қамтамасыз етті.

Ақырында, Қарағанды облысының барлық дерлік бау-бақша екпелері отырғызылған, олардың ауданы 1950 жылы 1500 гектарға жеткен. 1950 жылы станция 100 мың тұқымдық және тұқым көшеттерін өндіріске жіберді, 1951 жылы 400 га жерге 124 мың, ал 1952 жылы 250 мың дана көшет отырғызу көзделіп отыр. Мұнымен қатар, жидек дақылдары - құлпынай мен таңқурай отырғызу материалдарын станция шектеусіз мөлшерде босатады.

1948 жылдан бастап тәжірибелік станция өзінің міндетін Қазақстанның солтүстік облыстарындағы ұжымшарлар мен сорғыларды жан-жақты енгізу болып табылды. 1950 жылдың көктемінде станция қызметкерлері Қарағанды, Ақмола және Көкшетау облыстарының ұжымшарында 8500 гектар күздік бидай егістігіне мұқият тексеру жүргізді.

## Қорытынды

Біздің еліміз аграрлы, мал шаруашылығы дамыған мемлекет болғанымен, бұл тақырып бүгінгі күні ең өзекті болып табылады. Соның сан қырлы шешімдері осы Қарағанды тәжірибелі ауыл шаруашылығын ондаған жылдар бойы мыңдаған гектар жер игерілді.

Қарлагтың ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығы саласындағы рөлі ел тарихындағы қайшылықты, бірақ маңызды кезеңдердің бірі болып табылады. Бұл жүйе тек қана қудалаулар мен ауыр еңбектің символы болып қоймай, сонымен қатар сол замандағы өндірістік тәжірибенің ерекше үлгісі ретінде қарастырылады. Қарлагта еңбекке тартылған тұтқындардың ауыр еңбегінің арқасында Қазақстанның ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығы салаларының кейбір бағыттары дамыды.

Сол кездегі аграрлық тәжірибе бүгінде тарихи сабақ ретінде қарастырылуы тиіс. Бір жағынан, бұл адам құқықтарын бұзудың мысалы болса, екінші жағынан, ол Қазақстанның экономикалық дамуының негізін қалаған маңызды қадамдардың бірі болды. Қарлагтағы өндірістік жұмыстардың нәтижесінде ауыл шаруашылығының жаңа тәсілдері енгізіліп, жерді игеру мен мал өсіруде үлкен тәжірибе жиналды.

Бұл кезеңнен алынған сабақтар бүгінгі күнгі ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығы салаларын дамытуда маңызды рөл атқара алады. Тарихты ұмытпау арқылы біз

болашақта әділетті және тиімді аграрлық саясат құруға мүмкіндік аламыз. Қарлақтың тарихи тәжірибесін зерттеу – бұл Қазақстанның өткені мен болашағын байланыстыруға бағытталған маңызды қадам.

Осындай терең зерттеулер ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығы саласының тұрақты дамуына және ауылдық аймақтардың өркендеуіне ықпал ететіні сөзсіз.

### Әдебиеттер тізімі

- Арендт Х. Истоки тоталитаризма. М.: ЦентрКом, 1996. - 672 б
- Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933. М.: РОССПЭН, 2001. - 354 б.
- Зевельев А. И. Истоки сталинизма. Лекция к курсу «Политическая история XX века». Учебное пособие. М.: Высшая школа, 1990. - 119 б.
- Казкрайком ВКП (б). Архив Президента Республики Казахстан, Қ 141. Т. 17, I. 6550
- Коэн С. Большевизм и сталинизм. М.: Философия, 1989. - 574 б.
- Қарағанды облысының ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві. Қ.26. Т. 3-1, I. 80. Труды НИСа том III МИЛЬКОВ П.Н. «Отчет Батыкского опыт. поля за 1931 и 1932 гг.
- Қарағанды облысының ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві. Қ.26. Т. 3-1, I. 80. Пустовойт В.С. Краткий отчет богарного опытного поля об итогах НИР. М. 1933.
- Қарағанды облысының ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві. Қ.26. Т. 3-1, I. 20. Доклад по теме «Итоги и перспективы научно-исследовательской работы СХОС» Том 2 . Фото
- Қарағанды облысының ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві. Қ.26. Т. 3-1, Н.М. Русанов Итоги научной деятельности Карагандинской сельскохозяйственной опытной станции совхоза НКВД (1938-1945).
- Қарағанды облысының ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві. Қ.26, Т. 3-1. Н.И. Орлов О библиографии сельскохозяйственной литературы по Центральному Казахстану.
- Мальсагов С.А. Адский остров. Советская тюрьма на далеком Севере. Лондон.: Издат. центр «Эльфа», 1926. - 315 б.
- Медведев Р. А. О Сталине и сталинизме. М.: Прогресс, 1990. - 256 б.
- Мельгунов С.П. «Красный террор» в России. 1918–1923. Берлин.: Ватага, 1924. - 203 б.
- Нечкина, М.В. Встреча двух поколений. М.: Наука, 1980. - 568 б.
- Пельчих А.В. «Растительный покров Тельманского и Жана-Аркинского районов Карагандинской области», опубликованное в «Трудах научно-исследовательской лаборатории КарЛАГа». Казахский институт экономики сельского хозяйства. 1932 г.
- Познышев С.В. Основы пенитенциарной науки. М.: Мосполиграф, 1923. -223 б.
- Поляков Ю. А. Великий рубеж истории. М.:Наука, 1967. - 206 б
- Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С. Д. Карлаг.- Караганда: Нац. Агенство по делам печати и массовой инфор. Республики Казахстан, 1997. -175 с
- Ширвиндт Е.Г. Наше исправительно-трудовое законодательство. М.: Изд-во НИИ при ГУЛАГе МВД СССР, 1925.- 51 б.
- Яковлев Б. Концентрационные лагеря СССР. Лондон.: Прометей, 1955. 315 б.
- Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Политиздат, 1994. - 528 б.
- Applebaum A. GULAG. A history of the soviet camps. Penguin Books, 2004. - 231 p.
- Conquest R. Soviet deportations nationalities. L.; N. Y., 1960.- 230 p.
- Dallin D.J., Nicolaevsky B.I. Forced labor in Soviet Russia. New Haven, 1947. - 213 p.
- Getty J.A., Rittersporn G.T., Zemskov V.N. Victims of the Soviet Penal System in the Pre-war Years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence //American Historical Review. October 1993. P. 1017-1049; ГУЛАГ: Экономика принудительного труда: Сб. научных трудов. М.: Три века истории, 2005. - 568 б.

Stark M. Frauen in Gulag: Alltag und Überleben, 1936 bis 1956. Munchen, 2003. - 315 p.

**Темиргали Т. Аршабеков<sup>1</sup>, Дария М.Ибраева<sup>2</sup>**

*КГУ «Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации», Караганда, Казахстан*

## СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО КАРЛАГА

**Аннотация.** В статье рассматривается история и состояние сельского хозяйства в Карлаге – одном из самых известных трудовых лагерей в Советском Союзе, расположенном на территории современного Казахстана. Особое внимание уделяется тому, как управление лагерем использовало сельское хозяйство в качестве инструмента для обеспечения продовольственной безопасности и самообеспечения лагеря.

Авторы анализируют организацию аграрного производства в Карлаге, включая использование техники, технологий и методов управления. В статье рассматриваются ключевые аспекты сельскохозяйственной деятельности, такие как эффективность производства, влияние на экономику лагеря и регион, а также особенности аграрной политики лагеря.

Работа основана на систематическом анализе архивных документов, рукописей и дневников исследователей Карлага, а также на данных современных научных исследований. В исследовании представлены фотоматериалы из архивов, схемы и таблицы, которые иллюстрируют ключевые аспекты аграрного производства в Карлаге. Это позволяет провести комплексную оценку роли сельского хозяйства в структуре Карлага и определить его значение для изучения истории трудовых лагерей в Советском Союзе.

**Ключевые слова:** Карлаг; сельское хозяйство; трудовые лагеря; Советский Союз; аграрная политика; архивные материалы; историческое исследование.

**Temirgali T. Arshabekov<sup>1</sup>, Dariya M. Ibraeva<sup>2</sup>**

*Municipal State Institution «State Archive of the Karaganda Region for Scientific and Technical Documentation», Karaganda, Kazakhstan*

## AGRICULTURE OF KARLAG

**Abstract.** The article examines the history and state of agriculture in Karlag, one of the most renowned labor camps in the Soviet Union, located in what is now Kazakhstan. It focuses on how the camp administration utilized agriculture as a tool for ensuring food security and self-sufficiency within the camp.

The authors provides a detailed analysis of agricultural production in Karlag, including the deployment of machinery, technologies, and management methods. Key aspects of agricultural activity are explored, such as production efficiency, its impact on the camp's economy and the surrounding region, and the distinctive features of the camp's agricultural policies.

The work is based on a systematic analysis of archival documents, manuscripts and diaries of Karlag researchers, as well as data from modern scientific research. The study presents photographs from archives, diagrams and tables that illustrate key aspects of agricultural production in Karlag. This allows for a comprehensive assessment of the role of agriculture in the structure of Karlag and determines its significance for studying the history of labor camps in the Soviet Union.

**Key words:** Karlag; agriculture; labor camps; Soviet Union; agricultural policy; archival materials; historical research.

## References

- Poznyshv S.V. Osnovy penitenciarnoj nauki. M.: Mospoligraf, 1923. -223 b. [in Russian].
- Shirvindt E.G. Nashe ispravitel'no-trudovoe zakonodatel'stvo. M.: Izd-vo NII pri GULAGE MVD SSSR, 1925.- 51 p. [in Russian].
- Poljakov Ju. A. Velikij rubezh istorii. M.:Nauka, 1967. - 206 p. [in Russian].
- Nechkina, M.V. Vstrecha dvuh pokolenij. M.: Nauka, 1980. - 568 p. [in Russian].
- Zev'el'ev A. I. Istoki stalinizma. Lekcija k kursu «Politicheskaja istorija XX veka». Uchebnoe posobie. M.: Vysshaja shkola, 1990. - 119 p. [in Russian].
- Medvedev R. A. O Staline i stalinizme. M.: Progress, 1990. - 256 p. [in Russian].
- Mel'gunov S.P. «Krasnyj terror» v Rossii. 1918–1923. Berlin.: Vataga, 1924. - 203 p. [in Russian].
- Mal'sagov S.A. Adskij ostrov. Sovetskaja tjur'ma na dalekom Severe. London.: Izdat. centr «Jel'fa», 1926. - 315 p. [in Russian].
- Dallin D.J., Nicolaevsky B.I. Forced labor in Soviet Russia. New Haven, 1947. - 213 p. [in English].
- Jakovlev B. Koncentracionnye lageri SSSR. London.: Prometej, 1955. 315 p. [in Russian].
- Conquest R. Soviet deportations nationalities. L.; N. Y., 1960.- 230 p. [in English].
- Kojen S. Bol'shevizm i stalinizm. M.: Filosofija, 1989. - 574 p. [in Russian].
- Arendt H. Istoki totalitarizma. M.: CentrKom, 1996. - 672 p. [in Russian].
- Jaspers K. Smysl i naznachenie istorii. M.: Politizdat, 1994. - 528 p. [in Russian].
- Graciosi A. Velikaja krest'janskaja vojna v SSSR. Bol'sheviki i krest'jane. 1917-1933. M.: ROSSPJeN, 2001. - 354 p. [in Russian].
- Applebaum A. GULAG. A history of the soviet camps. Penguin Books, 2004. - 231 p. [in English].
- Stark M. Frauen in Gulag: Alltag und Uberleben,1936 bis 1956. Munchen, 2003. - 315 p. [in English].
- Getty J.A., Rittersporn G.T.,Zemskov V.N. Victims of the Soviet Penal System in the Pre-war Years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence //American Historical Review. October 1993. P. 1017-1049; GULAG: Jekonomika prinuditel'nogo truda: Sb. nauchnyh trudov. M.: Tri veka istorii, 2005. - 568 p. [in English].
- Shajmuhanov D.A., Shajmuhanova S. D. Karlag.- Karaganda: Nac. Agenstvo po delam pečati i massovoj infor. Respubliki Kazahstan, 1997. -175 p. [in Russian].
- Pel'cih A.V. «Rastitel'nyj pokrov Tel'manskogo i Zhana-Arkinskogo rajonov Karagandinskoj oblasti», opublikovannoe v «Trudah nauchno-issledovatel'skoj laboratorii KarLAGa». Kazahskij institut jekonomiki sel'skogo hozjajstva. 1932 g. [in Russian].
- Kazkrajkom VKP (b).Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan, Q 141. T. 17, I. 6550
- Qaragandy oblysynyn qylymi tehnikalyq quzhattama zhonindegi memlekettik arhivi. Q.26. T. 3-1, I. 80. Trudy NISa tom III MIL"KOV P.N. «Otchet Batykskogo opyt. polja za 1931 i 1932 gg.
- Qaraqandy oblysynyn qylymi tehnikalyk quzhattama zhonindegi memlekettik arhivi. Q.26. T. 3-1, I. 80. Pustovojt V.S. Kratij otchet bogarnogo opytnogo polja ob itogah NIR. M. 1933.
- Qaraqandy oblysynyn qylymi tehnikalyk quzhattama zhonindegi memlekettik arhivi. Q.26. T. 3-1, I. 20. Doklad po teme «Itogi i perspektivy nauchno-issledovatel'skoj raboty SHOS» Tom 2 . Foto
- «Qaraqandy oblysynyn qylymi tehnikalyq quzhattama zhonindegi memlekettik arhivi Q.26. T. 3-1, N.M. Rusanov Itogi nauchnoj dejatel'nosti Karagandinskoj sel'sko-hozjajstvennoj opytnoj stancii sovhoza NKVD (1938-1945).
- Qaraqandy oblysynyn qylymi tehnikalyq quzhattama zhonindegi memlekettik arhivi. Q.26, T. 3-1. N.I. Orlov O bibliografii sel'skohozejstvennoj literatury po Central'nomu Kazahstanu.

**Авторлар туралы мәліметтер**

*Аршабеков Темиргали Тлеубекович* – гуманитарлық ғылымдар магистрі, «Қарағанды облысының ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві» КММ-нің басшысы, Қарағанды, Қазақстан.

*Ибраева Дария Махатжановна* – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Габиден Мұстафин атындағы жалпы білім беретін мектебінің тарих пәні мұғалімі, Қарағанды, Қазақстан.

**Information about authors**

*Arshabekov Temirgali Tleubekovich* – Master of Humanities, Head of the Municipal State Institution "State Archive of the Karaganda Region for Scientific and Technical Documentation", Karaganda, Kazakhstan.

*Ibraeva Dariya Mahatzhanovna* – Master of Humanities, History teacher at the Comprehensive School named after Gabiden Mustafin, Karaganda, Kazakhstan

**Сведения об авторах**

*Аршабеков Темиргали Тлеубекович* – магистр гуманитарных наук, руководитель КГУ «Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации», Караганда, Казахстан.

*Ибраева Дария Махатжановна* – магистр гуманитарных наук, учитель истории общеобразовательной школы имени Г.Мустафина, Караганда, Казахстан.

FTAХР 03.20

**СЕМЕЙ ОКРУГІНДЕ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ҰЖЫМДАСТЫРУ: ӘКІМШІЛІК ОЗБЫРЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛДАРЫ (1928-1930 ЖЖ.)**

**Бакыт Ж. Атантаева<sup>1</sup>, Айжан Р. Ботабекова<sup>2</sup>, Маді Е. Турлыбаев<sup>3</sup>**  
*Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті (Семей, Қазақстан)*

E-mail: [batantaeva@mail.ru](mailto:batantaeva@mail.ru)<sup>1</sup>, [aizhan.botabekova@mail.ru](mailto:aizhan.botabekova@mail.ru)<sup>2</sup>, [toleuoffmadi@gmail.com](mailto:toleuoffmadi@gmail.com)<sup>3</sup>

<sup>1</sup> <https://orcid.org/0000-0001-6104-9797>

<sup>2</sup> <https://orcid.org/0009-0009-1384-8047>

<sup>3</sup> <https://orcid.org/0009-0000-3918-6082>

**Аңдатпа.** 1920-1930 жылдары Қазақстанда жүзеге асырылған саяси-экономикалық реформалар әлеуметтік және мәдени тұрғыда орны толмас өзгерістерге алып келді. Кеңес үкіметінің аграрлық саясаты, оның ішінде ауыл шаруашылығын ұжымдастыру шаралары қазақ халқының дәстүрлі өмір салты мен шаруашылық құрылымын түбегейлі өзгертіп, ауылдық аймақтардағы әлеуметтік тұрақсыздықты өршітті. Қазіргі таңда осы тақырып шеңберінде отандық және шетелдік тарихшылардың зерттеулері көптеп жүргізілуде. Олардың еңбектерінде ұжымдастырудың себептері мен салдарын талдау, сондай-ақ осы реформалардың қазақ халқының тарихи және мәдени дамуындағы терең іздеріне қатысты жаңа көзқарастар мен тұжырымдар қалыптасып отыр. Дегенмен, өңірлік деңгейде, яғни Қазақстанның әрбір аймағындағы ұжымдастыру шараларының ерекшеліктері мен жергілікті халыққа тигізген әсеріне қатысты зерттеулер әлі де жеткіліксіз. Өңірлік тұрғыдан жүргізілген

зерттеулердің аздығы ұжымдастыруды іске асыру ауқымы мен оның жергілікті ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік бермей отыр. Осы бағыттағы зерттеулердің артуы, жергілікті жағдайлар мен халықтың қоғамдық-саяси жағдайын нақтырақ бағалауға ықпал етері сөзсіз.

Мақалада 1928-1930 жылдары Кеңес Одағының ауыл шаруашылығын ұжымдастырудың алғашқы кезеңі және оның Қазақстанның шығысында жүзеге асу ерекшеліктері архивтік деректер мен статистикалық материалдар негізінде талданып, ұжымдастыру саясатының аймақтық сипаттары мен салдары қарастырылады.

Зерттеу барысында, ең алдымен, ұжымдастырудың себептеріне, соның ішінде мемлекетке астық өткізу жоспары аясында орын алған асыра сілтеулер, жергілікті органдардың заңсыз әрекеттері және БК(б)П ОК басшылығы тарапынан ауыл тұрғындарына бағытталған әділетсіз саясатына назар аударылған. Сонымен қатар, авторлар ұжымдастыру шараларының қазақ ауылдары мен орыс тілді тұрғындар шоғырланған аудандарға тигізген зардаптарын салыстырады.

**Түйін сөздер:** Ұжымдастыру, ауыл шаруашылығы, реформа, экспроприация, миграция, қарсылық, көшіп кету, жер аудару, жергілікті органдар, асыра сілтеу.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің АР23485479 «Семей округіндегі қарулы бас көтерулер құжаттарда: қатысушылардың тарихы және тағдыры (1929-1931жж.)» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

## Кіріспе

1928 жылы Қазақстанда басталған ауыл шаруашылығын ұжымдастыру науқаны қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық жүйесін күйретіп, ауыл тұрғындарын ауыр әлеуметтік және экономикалық дағдарысқа алып келді. Ұжымдастыру барысында жергілікті халықтың еңбек ресурстары ұжымшарларға күшпен біріктіріліп, ірі шаруашылықтар жойылды. Қазақтардың мал шаруашылығына негізделген дәстүрлі өмір салты өзгеріп, елдің көптеген аймақтарында жаппай көші-қон, ашаршылық және саяси қуғын-сүргіндер басталды. Бұл кезеңде, әсіресе, әлеуметтік әділетсіздік пен экономикалық қысымның артуы, сондай-ақ жергілікті билік тарапынан заңсыздықтар мен зорлық-зомбылықтың орын алуы ауыл тұрғындарының наразылығын тудырып, оларды ашық қарсылыққа және тарихи отанын тастап, қашуға мәжбүр етті.

Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру тарихын кешенді түрде зерттеу бастамалары 1990-шы жылдары қолға алынды (Омарбеков, 1994; 1997; Неизвестные страницы, 2002; Қозыбаев, 1992; *Абылхожин*, 1997). Бұл зерттеулердің нәтижесінде тоталитарлық жүйенің Қазақстандағы әлеуметтік, саяси және экономикалық салдары жан-жақты талданып, кеңестік реформалардың ауыл халқы мен ұлттық құрылымға жасаған теріс әсері анықталды.

Бұл мақалада, Семей өңірінде жергілікті биліктің ауыл шаруашылығын ұжымдастыру шараларын атқару барысында ауыл тұрғындарына қатысты ұстанған саясаты мен заңсыз әрекеттері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты — аталған өңірде шоғырланған түрлі халықтардың, әсіресе қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығына, әлеуметтік құрылымына және тұрмыс-тіршілігіне ауыл шаруашылық науқандарының тигізген әсерлерін зерттеу.

## Материалдар мен әдістер

Қазіргі әдіснамалық база тақырыпты зерттеудегі олқылықтарды жоюға және әлі зерттелмеген аспектілерді қарастыруға мүмкіндік береді. Мақала авторлары қазіргі отандық тарих ғылымының негізгі ұстанымдарына сүйене отырып, объективтілік, жүйелілік және салыстырмалы-тарихи талдау сияқты әдіснамалық принциптерді қолданған.

Кеңестік кезеңде бұл тақырып төңірегінде зерттеу өз алдына, ой қозғаудың өзі мүмкін

емес еді. Тәуелсіздік жылдары «ұжымдастыру», «ашаршылық» тақырыбындағы архив құжаттарына зерттеушілер қол жеткізіп, оны тереңдете қарастыра бастады. Сонымен бірге, 1990-шы жылдарынан бастап Қазақстанның орталық архивтері де әр жылдары құжаттар жинақтарын жариялай бастады. Бірақ, айта кету керек, бұл басылымдарда ауыл шаруашылығын ұжымдастыру кезеңі бойынша құжаттар аз көлемде берілген. Архив құжаттарының бір бөлігі «Трагедия казахского аула. 1928-1934 гг.» (Трагедия казахского, 2013) және «Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931-1933 гг.» (Насильственная, 1998) құжаттар жинақтарында ұсынылса, кейінірек 2021 жылы отан тарихшыларының қажырлы еңбегінің арқасында бұрын жарық көрмеген құжаттар «Ашаршылық. Голод. 1928-1934 гг.» (Ашаршылық, 2021) құжаттар жинағына топтастырылып, жарияланды. Жалпы Кеңес Одағының ұжымдастыру тарихына байланысты Ресей мемлекеттік архивтерінен алынған «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание» (Трагедия советской, 2000), «Советская деревня глазами ВЧК, ОГПУ, НКВД» (Советская деревня, 2000) сияқты құжаттар жинақтарында берілген дерек көздері мәселені біршама аша түсетін құнды материалдар болып табылады. Құнды деректер беретін еңбектерге 2002 жылы шыққан «Неизвестные страницы истории Семипалатинского Прииртышья (20-30 гг. XX в.)» (Неизвестные страницы, 2002), сондай-ақ 2022 жылы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссиямен бірлесе жүргізілген зерттеулер нәтижесінде жинақталған материалдар жинақтары» (Саяси, 2022) жатады. Бұл жинақтарда Кеңес өкіметі Семей өңірінде ауқатты шаруаларды тәркілеу, жер аудару және ауыл шаруашылығын ұжымдастыру саясатына қатысты материалдар кеңінен ұсынылған.

Зерттеудің материалдары ретінде Абай облысының мемлекеттік архивінен (одан әрі-АОМА) алынған Ф. Голощекиннің Семей округтік партия комитеті басшыларымен тікелей сым арқылы «аса құпия» түрде берілген нұсқаулары, арнайы ақпараттары, басқада құжаттар, соның ішінде Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру кезеңінде шаруаларға қатысты «асыра сілтеу» деректері көрсетілген жергілікті органдардың баяндамалары, статистикалық материалдар мен анықтамалар (Қ.74. Т.3. Іс.6., Қ.74. Т.3. Іс.7., Қ.74. Т.3. Іс.17., Қ.128. Т.1. Іс.116., Қ.3п. Т.1. Іс.414., Қ.3п. Т.1. Іс.457) зерделеніп, пайдаланылды. Сондай-ақ, мақалада Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік архивінен (одан әрі-ШҚОМА) алынған (Қ.2866. Т.1. Іс.501) Семей өңіріндегі жергілікті басшылардың жазбаша естеліктеріндегі ұжымдастыру тақырыбына қатысты деректер қоланылды.

Сол кезде өмір сүрген және болған жағдайды өз көзімен көрген адамдардың ауызша деректері осы зерттеу барысында тақырыпты ашуға айтарлықтай көмектесті. Белгілі қайраткер Ике Әділұлының туысы Серікбол Қабдылқакұлымен жүргізілген сұхбат барысында алынған ауызша деректер (Далалық материал. Информант Қабдылқакұлы С.) мақалада, ұжымдастыру жылдарындағы тұрғындардың Қытай жеріне миграциясынан мәлімет беретін жан-жақты дерек көзі міндетін атқарды.

### Талқылау

1990-шы жылдары жарық көрген, 1920-1930 жылдардағы Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық үрдістердің негізгі мәселелері көтеріліп, зерттелген Т. Омарбековтың монографиялары (Омарбеков, 1994, 1997) осы тақырып төңірегінде зерттеу жүргізіп жүрген зерттеушілер үшін бағыт-бағдар бола алды.

Кейбір Ресей тарихшыларының еңбектерінде де Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру шараларына қатысты деректер келтіріле отырып, зерттелген. Бұл тақырып төңірегінде 1990 жылдары Ресейде алғашқылардың бірі болып Н.А. Ивницкий, В.П. Данилов жан-жақты тарихи шолу жасап, 1920-шы жылдардың аяғы мен 1930-шы жылдардың басында Кеңестік биліктің ауылдардағы қуғын-сүргін шараларына қатысты бұрынғы Кеңес Одағының аса құпия Саяси Бюро архиві (қазіргі Президенттік архиві, Ресей федералдық қауіпсіздік қызметі архиві) архивтерінің материалдарын негізге ала отырып жіті зерттеген. Н.А. Ивницкийдің «Репрессивная политика советской власти в деревне (1928-1933

гг.)» (Ивницкий, 2000) еңбегінде ұлттық республикалар мен облыстардың мал шаруашылығы және егін шаруашылық аудандарының ерекшеліктеріне салыстырмалы түрде назар аударылып, сондай-ақ, 1920-шы жылдардың соңы 1930-шы жылдардың басында қуғын сүргінді жүзеге асыруда негізгі рөл атқарған жазалаушы органдардың әрекеттеріне кеңінен тоқталған. В.В. Кондрашин «Голод 1932-1933 годов: трагедия российской деревни» (Кондрашин, 2008) еңбегінде ауыл шаруашылығын ұжымдастыру мәселелері бойынша зерттеулерге концептуалдық жағынан барынша тың деректер келтірген.

Қазақстанның кеңестік кезеңдегі тарихын зерттеуде Батыс елдерінің халықаралық зерттеушілер тобына кіретін француз тарихшысы Изабель Огайон (Огайон, 2009) мен неміс тарихшысы Роберт Киндлер (Киндлер, 2017), америкалық тарихшы Сара Кэмеронның (Кэмерон, 2020) Ресей және Қазақстан мемлекеттік архивтерінен алынған «құпия» белгісі бар құжаттар негізінде «көшпелілер седентеризациясы», «ашаршылық» тақырыптары төңірегінде Қазақстан тарихшыларының зерттеулерін салыстырмалы-сыни түрде талдап, өз тұжырымдарын берген. Сонымен қатар, 1920-1930 жылдардағы күрделі әлеуметтік-экономикалық және саяси процестер: "Кіші Қазан" саясаты, ауқатты шаруаның мүлкін тәркілеу, ауыл шаруашылығын ұжымдастыру және отырықшыландыру, 1930-1933 жылдардағы аштық мәселелері бойынша жарық көрген монографияларға егжей-тегжейлі тарихнамалық шолу жасаған.

Қазіргі уақытта қазақстандық авторлар Zhirindinova K.R., Zhanbosinova A.S., Atantaeva B.Zh. «Social adaptation of Kazakh nomads in the period of forced collectivization» (Zhirindinova, Zhanbosinova, Atantaeva, 2019) деп аталатын рецензияланатын журналда жарияланған мақаласында тарихи деректерді талдау арқылы, бұл кезеңдегі өзгерістердің әсерін ғылыми тұрғыда көрсете отырып, күштеп ұжымдастыру кезіндегі халықтың әлеуметтік бейімделу процесіне қатысты тұжырымдарын берген.

### **Нәтижелер**

1928 жылы Кеңес үкіметі ауыл шаруашылығын қайта құру мақсатында ұжымдастыруды жүзеге асыруды бастады. Бұл процесс ауыл шаруашылығын социалистік негізде қайта құруды көздеген маңызды қадам болды. Ұжымдастырудың басты мақсаты – жеке меншік жерлерді жою және олардың орнына ұжымдық шаруашылықтар құру арқылы ауыл шаруашылығын мемлекеттік басқаруға алу еді. Мұның нәтижесінде, ауыл шаруашылығын ұжымдастыру Кеңес үкіметінің социалистік қоғам құру жолындағы стратегиялық қадамы ретінде айқындалды.

Ұжымдастыру ауыл шаруашылығындағы еңбек өнімділігін арттыруды және аграрлық секторды индустриализациялауды көздеді. Бұл мақсаттар ауыл шаруашылығы өнімдерін ұлғайту, сондай-ақ өндірісті жаңартылған техникалар мен жетілдірілген әдістер арқылы дамытуға бағытталды. Сонымен қатар, ұжымдастыру үдерісі ауыл шаруашылығы ресурстарын орталықтандыруды, яғни мемлекеттік бақылауға алу арқылы халық шаруашылығын нығайтуды мақсат етті. Осылайша, ұжымдастыру ауыл шаруашылығын дамыту мен Кеңес үкіметінің экономикалық саясатын күшейту үшін маңызды құрал болды.

Сондай-ақ, социалистік индустриализацияны жүзеге асыруды көздеген большевиктер үшін бірінші бес жылдықта ауыл шаруашылығы өнімдерін экспорттау ерекше мәнге ие болды. Кеңес Одағының басшылығы бұл өнімдерді сыртқа шығаруды индустриализация мен экономикалық дамудың маңызды көзі ретінде қарастырды. Өйткені индустриализацияны қаржыландыру үшін елдегі ауыл шаруашылығының ресурстары қажет болды, оның ішінде астық экспортынан түскен табыс мемлекетке қажетті капиталды жинақтауда маңызды рөл атқарды. Сол себепті, ауыл шаруашылығы өнімдерін сату арқылы алынған қаражат ауыр өнеркәсіпті дамытуға, жаңа зауыттар мен фабрикалар салуға, сондай-ақ әскери қажеттіліктерді қамтамасыз етуге жұмсалды.

Алайда, 1927-1928 жылдары орын алған астық дағдарысы Кеңес үкіметі үшін күтпеген жағдай болды, себебі большевиктер аграрлық саясаттың нәтижесінде астық өндірісін

арттырып, ауыл шаруашылығын тұрақтандырады деп үміттенген еді. Орталық Комитет алдымен бұл дағдарысты партия мен кеңес органдарының өңірлік экономикалық жағдайды бақылауда ұстамауы және ауыл шаруашылығында жүргізілген саясаттың тиімділігінің төмендігімен түсіндірді. Бұл жағдайда ауыл шаруашылығына қатысты жүргізілген саясаттың сәтсіздігі мен экономикалық механизмдердің дұрыс жұмыс істемеуі басты себептер ретінде қарастырылды. Шын мәнінде, астық дағдарысы аграрлық реформалардың жеткіліксіздігі мен нарықтық механизмдердің тиімсіздігі нәтижесінде пайда болды. Мәселен, ауыл шаруашылығының өнімділігін арттыруға бағытталған шаралар нәтиже бермеді, өйткені жергілікті деңгейде аграрлық реформалар мен жоспарлы экономикаға тән орталықтандырылған басқару жүйесі ауыл шаруашылығында тиімді жұмыс істей алмады (Омарбеков, 1997:43). Осыған орай, құрылыс пен индустриализацияға қажетті ресурстарды қамтамасыз ету мақсатында ауыл шаруашылығының экономикалық талаптары мен жағдайлары ескерілмей, өз кезегінде, дағдарыстың тереңдеуіне әкелді.

1927 жылы БК(б)П-ның XV съезінде қаралған индустриализацияның бес жылдық жоспарынан кейін И. Сталиннің бұл астық дағдарысынан шығудың кез келген жолдарын қолдайтындығы, өңірлерге арнайы жіберілген төтенше тапсырмаларынан көрініп тұрды. Себебі, индустриализацияны жүзеге асыру үшін мейлінше барлық мүмкін ресурстарды пайдалану қажет еді. Мемлекет ауыл шаруашылығы мен ауыл тұрғындарын экономикалық тұрғыдан жүктеп, индустриализацияның қарқынды жүзеге асуына қажетті материалдық базаны қалыптастыруға тырысты. Сөйтіп, бас жоспарды орындау, яғни индустриализацияның нәтижелеріне қол жеткізу, барлық өңірлерде басты мақсатқа айналды.

Расында да, 1927-1928 жылдардағы астық дағдарысы алаңдатарлық жағдай болды. Астық дағдарысының жалпы көлемін И. Сталин өзінің 1928 жылы 13 ақпанда БК(б)П-ның барлық ұйымдарына жолдаған хатында: «Егер 1927 жылғы қаңтарда біз 428 миллион пұт дәнді астық дайындап үлгерген болсақ, ал 1928 жылғы қаңтарда дайындалған дәнді астық 300 миллион пұтқа әрең жетеді», - деп астықтың жетіспеушілігі 128 миллион пұтқа жеткенін атап көрсетеді (Омарбеков, 1997:41).

Қазақстанның шығыс аймақтары, оның ішінде Семей, Павлодар, Өскемен сияқты өңірлер тарихи тұрғыдан әртүрлі этникалық топтардың көптеп қоныстанған жерлері болды. Астық өндірісін арттыру және жоспарды орындауда осы өңірлердегі халықтардың рөлі ерекше болды, себебі олардың негізгі кәсібі – егіншілік еді. Бірақ бұл жерде мемлекетке артық астықты өткізу қажеттілігі шаруаларға қосымша қаржылық жүктеме әкелетіндігін атап өткен жөн. Сонымен қатар, салық мөлшерінің жыл сайын өсіп, қосымша салық түрлерінің енгізілгендігін ескерсек, астық жоспарын орындау шаруаларға қиындық туғызып, бұл олардың табысы мен ресурстарын шектеді. Осы қалыптасқан жағдайда шаруалар тек мемлекетке тиісті алым-салықтарды төлеуден ғана емес, сонымен қатар нарықтағы бағаның күрт төмендеуінен де қиналды. Осыған қатысты, БМСБ 1928 жылы ақпан мен наурыз айлары аралығында Қазақстанның саяси және экономикалық жағдайын талдай отырып, былай деп жазған: «Бірыңғай ауыл шаруашылығы салығын төлеу мерзімінің жақындауы мен барлық берешектерді тез арада өтеу қажеттілігіне байланысты орта шаруалар өздеріндегі артық астықты сата бастады» (Трагедия казахского, 2013:39). Алғашында қолдарындағы артық астықты сату арқылы шаруалар салық міндеттемелерін орындауға тырысқанымен, бұл олардың экономикалық жағдайын жақсартпады. Сонымен қатар, шаруаларға нарықтағы астық бағасын көтерді деп айып тағылып, бұл мемлекет тарапынан қосымша қысым көрсету мен қатаң шаралардың қабылдануына себеп болды.

Әсіресе, Сталинді Сібірмен көрші жатқан Семей, Петропавл губернияларындағы астық бағасының жоғары болуы алаңдатты, және мұндай қалыптасқан жағдайды *"шектен шыққан масқара"* деп санады (Известия №6, 1991:203). Осыған орай, Сталин 1928 жылы 15-ші қаңтардағы Сібірге арнайы сапарында өлкенің басшылығына алыпсатарлармен күресу үшін РКФСР қылмыстық кодексінің 107-бабын қолдануды ұсынды.

Нәтижесінде тауар сатып алу бағасын жасыру немесе нарыққа шығармау арқылы қасақана көтеру дерегі бойынша шаруалар РКФСР Қылмыстық кодексінің 107-бабына сәйкес

жазalandы. Бұл бап бойынша шаруаларға «мүліктің барлығын немесе бір бөлігін тәркілеу, не бір жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру» жазасы қарастырылды. Сондай-ақ саудагерлердің өзара сөз байласу дерегі тіркелген жағдайда «барлық мүлікті тәркілеу арқылы үш жылға дейін бас бостандығынан айыру» жазасы қарастырылған (Уголовный, 1927:47). Бұл заң нормасы шаруашылық қатынастарды реттеу және нарықтық экономикадағы тәртіпті қамтамасыз ету мақсатында қабылданған еді. Алайда бұл өзгерістерге қатысты шаруалардың өз көзқарастары болды.

Мәселен, Сібірдегі шаруаларға астықты мемлекетке өткізгеннен гөрі, көрші аудандарға жоғары бағада сатқан тиімдірек еді. Бұл жерде біз нарықтық механизмдермен тығыз байланысты шаруа қауымының өзіндік ұстанған заңды саясатын байқаймыз. Мұндай жағдайда шаруаларды айыптау қиын, өйткені олар нарықтық механизмдерге сәйкес әрекет еткен. Бұл тәсіл нарықтық қатынастарға негізделген шаруашылық жүргізудің тиімді стратегиясы ретінде қарастырылуы мүмкін. Сталинді ашындырған және төтенше жағдайларға әкелген астық дайындау науқанының іске аспауының негізінде осындай заңдылық жатқан еді. Ал Сталин болса шаруаларды алыпсатарлар деп қисынсыз айыптады. Әсіресе, ЖЭС-тың ресми түрде тоқтатылмағанын ескерсек, бұл жағдай жергілікті әкімшіліктің ауыл шаруашылығын жүргізудің жаңа бағытын енгізуде елеулі қиындықтар тудырғанын көрсетеді.

Осы сәттен бастап жергілікті басшылыққа нарықтағы астық бағасын бақылауда ұстау басты тапсырма болып бекітілді. Бұл жағдай Семей өңіріне қарасты аудандардағы саяси-экономикалық жағдайды күрт күрделендірді десек болады. Себебі жергілікті саяси-экономикалық науқандарға жауапты тұлғалар міндеттерін орындау барысында асыра сілтеген. Сталиннің жеке кездесуінде болған Семей губерниялық комитетінің 1-ші хатшысы Беккер де өз кезегінде еңбекқор қызметкер болып шықты: бүкіл губерния бойынша мемлекеттен жасырылған астықты іздестіру және тәркілеу бойынша шараларды бастап, шаруалардың соңғы пұт астығына дейін тартып алу жағдайлары орын алды (Киндлер, 2017:112).

Кейінірек, осы шаралардың аса қатыгездікпен жүргізілгендігі және өрескел заң бұзушылықтарға толы болғанын РКФСР Жоғарғы сотының Қазақ бөлімі төрағасы Өлкелік комитетке жолдаған баяндамасында атап көрсетеді (Ашаршылық, 2021:235). Баяндамада, Семей губерниясының 1-ші хатшысы Беккердің ісі аясында жүргізілген заңсыз әрекеттері әшкереленген. Бірақ мұнымен заңсыздықтар тоқтады деп айту қиын, себебі бұдан кейін де Семей өңірінде осы тәріздес заңсыз әрекеттер жалғаса берді. Сталиннің Орал және Сібірге құпия сапарының нәтижесін В. М. Молотов пен С. В. Косиорға жолдаған хабарламасынан байқауға болады: «Жергілікті партия қызметкерлері нағыз большевиктер сияқты бұл іске құлшыныспен әрі ар-ұжданмен кірісті, бұл табысқа жетуге үлкен сенім береді, осы жағдайды атап өту міндетім деп санаймын» (Известия №5, 1991:202).

КСРО бойынша 1928 жылдың ақпан-сәуір айларында БМСБ-ның алыпсатарларға қарсы жаппай операциялары кезінде 6 794 адам тұтқындалып, оның ішінде астық сату дерегі бойынша 4 118 адам жауапкершілікке тартылған (Данилов, 2006:40). Осылайша астық дайындау науқаны «төтенше» сипатқа ие болып, алыпсатарлыққа қарсы «жаппай операциялар» мен қамауға алу шаралары мамыр-маусым айларында да жалғасты. Сталин өзі байқағандай жергілікті «жұмысшылар жағдайды түзету үшін қолдарынан келетіннің бәрін жасауға дайын» болды (Известия №5, 1991:202).

Н. Кубяк Қазақ өлкелік партия комитетінің бюросында Орталық комитет пен Өлкелік комитет директиваларын орындау барысы жеткілікті түрде жылдам, әрі табанды жүргізілмегенін атап өтіп, алыпсатарлықпен күрес үшін барлық партиялық-кеңестік және кәсіподақ ұйымдарына, астық дайындау науқанын күшейту туралы қатаң директивалар жіберді. Олардың ішіндегі ең маңыздылары:

- губерниялар бойынша жедел үштіктерді ұйымдастыру;
- 17 жауапты өлкелік қызметкерді орындарға қосымша жіберу;
- ауыл шаруашылығы салығының соңғы мерзімдерін 1 ақпанға ауыстыру және басқа да төлемдерді алуды күшейту;

- астық дайындаудың жалпы жоспарын ұлғайту және ішкі тұтыну жоспарын қысқарту;
- астық дайындаушы губернияларға астық дайындау жоспарын беру қаңтар мен ақпан айының екінші жартысына 8-ден 9 млн-ға дейін мөлшерде пұт астық беру міндеттелді (Ашаршылық, 2021:28). Байқағанымыздай мемлекет осы саяси-экономикалық жүктемелерді орындауға барлық жағдайды жасаған.

Нәтижесінде, 1928 жылы нарықтағы астықтың бағасын тұрақтандыру үшін жергілікті органдардың алыпсатарлықпен күресі күшейе түсті. 1-кестеде алыпсатарлыққа қарсы КСРО-ның астық және тері дайындау нарықтарындағы қуғын-сүргін шаралары туралы мәліметтеріне көз жүгіртсек.

Кесте 1. Алыпсатарлыққа қарсы КСРО-ның астық және тері дайындау нарықтарындағы қуғын-сүргін туралы мәліметтер және 1928 жылғы 30 сәуірдегі жағдай бойынша антикеңестік элементтер (Қазақстан мысалында): (Советская деревня, 2000:1038).

Аудан атаулары	БМСБ органдары тұтқындаған жеке меншік иелері саны		Істің жүруі		Сонымен қатар, кулактар сотталған			
			Тұлғалар саны		ҚК 107 бабы		Саяси қылмысы үшін	
	Астық нарығы	Тері нарығы	Сот шешімімен	Ерекше кеңеспен	БМСБ орган.	Сот	БМСБ орган.	Сот
Қазақстан	332	155	654	124	182	-	49	-

Ауыл шаруашылығы науқандарының қатал әрі зорлық-зомбылыққа толы әдістермен жүргізілуі шаруалардың қарсылығын тудырды, бұл өз кезегінде әлеуметтік және саяси шиеленістердің ұлғаюына себеп болды. 1929 жылғы Біріккен Мемлекеттік Саяси Басқармасының (БМСБ) құпия-жедел бөлімінің баяндамаларында шаруалардың наразылықтары «контрреволюциялық әрекеттер» ретінде сипатталды. БМСБ баяндамаларының бірінде: «контрреволюциялық топтардың әрекеті сипаты жағынан 1926, 1927, 1928 ж.ж. қарағанда әр түрлі. Егер бұрын (1925, 1926 ж.ж.) олар тек сайлау науқандары кезінде «Кеңеске тек өз адамдарымыз өтсін» деген ұранымен топтасса, ал 1927 жылы, әсіресе 1928 жылы шаруашылық науқандар кезінде өздерінің мақсатын осы науқандарға қарсы тұру деп білді. 1929 жылғы контрреволюциялық топтар өз топтарын барған сайын тез ұйымдастырып, ұйымды құру, бүлік шығару мақсатымен тікелей міндеттерін күшейтті», - деп ақпарат берген (Советская деревня, 2000:1020). БМСБ-ның мәлідемелерінен халық наразылықтары негізінен ауылды жерлерде орын алғанын байқауға болады. Шаруалардың баскөтерулері сипаты жағынан Кеңестік билікке қарсы контрреволюциялық ұйымдасқан топтардың әрекеті ретінде қарастырылып, оған саяси айдар тағылған.

Сондай-ақ, ауыл тұрғындарына ұжымдық шаруашылықтардың артықшылығын көрсету мақсатында қаржылық, салықтық әдістерді кеңінен қолданды. Әсіресе ірі шаруашылықтарға салық салу мөлшері ұлғайтылып, олардың белгілі бір өнімдермен сауда жасауына шектеулер қойылды, бұл олардың шаруашылық жүргізу әдістеріне айтарлықтай қысым келтірді (Ивницкий, 2000:10). Бірақ бұл жерде де, жауапты тұлғалар жоспарды орындаймыз деп, асыра сілтеп жатты. Мысалы, 1927 жылдың 1 қарашасынан 1928 жылдың 1 сәуіріне дейінгі аралықтағы Шемонаиха аудандық комитетінің салық жинау және ауыл шаруашылығындағы қиындықтар туралы жарты жылдық есебіндегі мынадай деректерге назар аударсақ: «...Выдриха ауылының азаматы Шелеховтың иелігінде егіс алқабы 10 десятина, 10 бас ірі қара мал және 7 жұмыс жылқысы үшін, ол 107-бап бойынша сотталып, одан 1400 пұт астық тәркіленген. Ал азамат Саранчаның иелігінде егіс алқабы 31 десятина, 19 бас ірі қара мал және 11 жұмыс жылқысы бола тұра, ол сотталмаған» (АОМА. Қ.128. Т.1. Іс 116. П.194). Бұл құжатта

болыстық атқару комитетінен іссапарға жіберілген комиссарлары ірі шаруашылық иелеріне бағытталған шараларды орта деңгейдегі шаруаларға қолданғаны туралы айтылып, осы мәселе бойынша жергілікті жауапты қызметкерлердің жұмысын қатаң сынға алған. Мұндай жағдай барлық Кеңес одағына қарасты өлкелерде байқалды десек артық емес.

1927-1928 жылдардағы астық дағдарысы салық жинау әдістерінде өзгерістер туғызды. Мысалы, «өзіне өзі салық салу» тәртібі түбегейлі өзгертілді. 1928 жылы 7 қаңтардағы РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің (ХКК) және Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің (БОАК) қаулысына сәйкес, ауыл тұрғындары үшін салық төлеу міндетті болды, ал салықты төлемегендер салық заңнамасына сәйкес қудаланды. Өзіне өзі салық салу жүйесінен «шағын жекелеген шаруашылықтар», сондай-ақ мемлекеттік қызметтегі және ауыл шаруашылығымен айналыспайтын азаматтар босатылды.

Өзін-өзі салық салу жүйесі алғашында ерікті негізде болғанымен, нақты жағдайлар көрсеткендей, жергілікті билік органдары мен партия қызметкерлері өз пайдасы үшін оны бұрмалау деректері болған. Тұрғындардан мал-мүліктері заңсыз тәркіленіп, қысым көрсету арқылы оларды төмен бағамен сатуға мәжбүрлеген. Мұндай заңсыздықтарды тоқтату туралы өтініштер тікелей Сталиннің өзіне де жолданып жатты. Мәселен, 1928 жылғы 28 шілдеде Семей губерниясының бір топ азаматы И. Сталинге жолдаған жеделхатында «өзіне өзі салық салу» науқанының барысында орын алған заңсыздықтарды ашық түрде айыптады. Жеделхатта атап көрсетілгендей, көктемдегі азықтандыру қиындықтары мен көктайғақтың салдарынан орын алған жұтқа қарамастан, жергілікті билік шаруаларды өз малдарын арзан бағаға болсада сатып, салықтық міндеттемелерінен құтылуды талап еткен (Ашаршылық, 2021:233). Дәл осындай жағдай Шыңғыстау ауданында да тіркелген. Өзіне өзі салық салу науқаны кезінде орын алған тағы бір заңсыздық — шаруаларды 24 сағат ішінде салықты жинап беруге мәжбүрлеуі болды. Бұл жерде ауданда әлеуметтік құрылымның басым көпшілігін орта шаруалар құрайтынын атап өткен жөн. Салықтарын уақытында төлемегені үшін үстеме айыппұл төлеуден қорыққан шаруалар барлығын беруге дайын болған. Өздері тұтқындалудан қорқып, малдарын арзан бағамен сатуға мәжбүр болып, қойларын 75 тиынға, жылқыларды 7 рубльге дейін сатқан. Ал сол уақытта нарықтағы қой терісінің бағасы 2 рубль 50 тиын болатын (Ашаршылық, 2021:322). Нақтырақ айтқанда, бұл жерде жергілікті билік тарапынан шаруаларға көрсетілген қысым нәтижесінде малдың бағасы нарықтағы құнынан бірнеше есе төмен түскен.

Сондай-ақ, салық науқандарын жүргізу барысында шаруалардан мал-мүліктерін арзан бағаға сатып алу арқылы заңсыз пайда табу деректері де тіркелген. Осындай іс шаралар барысында «...айыппұлға ілініп кетуден қорыққан шаруалардан Турксиб агенттері Шаған және Шыңғыстау болыстарында 328 киіз үй сатып алған (Ашаршылық, 2021:247). Салық салу науқанын пайдаланып жергілікті болыстық атқару комитетінің қызметкерлері мен олардың туыстары тұрғындардың арзан бағадағы мал-мүлкін сатып алуды әдетке айналдырған. Осындай заңсыздықтар Бауыр, Қатон-Балқаш, Абыралы және Қу аудандарында анықталған.

Қарқаралы уезіндегі салық науқанына қатысты заңдылықтың сақталуын тексеру жөніндегі комиссияның телеграф хабарламасына назар аударсақ, онда: «өзіне өзі салық салу» науқанының шеңберінде ауқатты шаруалардан салық жинау тәртібі қатаңдатылып, оны кейде ішінара экспроприацияға айналдырғандары туралы жазылған. Комиссия мәліметтері бойынша, ауыл жиналыстарының шешімдерімен салық салу көлемі көбінесе заңсыз арттырылып, байларға қосымша ауыр салық жүктелген. Сонымен қатар, уезд бойынша салықтың шекті мөлшері 75% болса, кейбір болыстарда бұл көрсеткіш 86%-ға жеткен (Трагедия казахского, 2013:163). Осы сынды заңсыздықтар Семей округінде де жергілікті билік тарапынан мал-мүлік тәркілеу, астық пен ауыл шаруашылығы құралдарын заңсыз алу, сондай-ақ тұрмыстық заттарды тәркілеу сияқты заң бұзушылықтар жиі орын алып отырған (АОМА. Қ.74. Т.3. Іс 7. П.150).

Кеңестік билік ірі шаруашылықтарды анықтау барысында көпетеген қиындықтарға тап болғаны рас. Себебі көшпелілердің мүлкіне нақты санақ жүргізу бұрыннан қиындық тудыратын. Патшалық кезеңде жергілікті әкімшілік шаруалардың мүлкін тәркілеу, салық салу

және басқа да әкімшілік қысым көрсету шараларын жиі қолданғанын білеміз, ал енді мұндай тәжірибе жаңа кеңестік билік тұсында да жалғасын тапты, сол себепті шаруалардың бұл әрекетін өз мүлкін жария етуде қасақана сақтық танытуы заңды деп түсінуге болады. Шаруалар отбасындағы әлеуметтік және экономикалық тұрақтылықты сақтау мақсатында мүлік бөлінісін өздерінің өмір сүру стратегиясы ретінде пайдаланды. Ал жергілікті билік мұдай стратегияны мал-мүліктерін жасыру амалы деп түсініп, туыстық жақындығы бар тұлғалардың шаруашылықтарын біріктіру арқылы ірі шаруашылық ретінде көрсетіп тәркілеген. Арыз шағымдарды қарау барысында анықталған заң бұзушылықтар, жергілікті билікке бұл мәселені қайта қарауға мәжбүр етті. Бұл жерде жергілікті қызметкерлердің қателігі анық көрінеді. Жергілікті қызметкерлер өз кезегінде бұл мәселені келесідей түсіндіруге тырысқан: «Асыра сілтеулер төменгі буын жұмысшыларының қалауы бойынша емес, көбіне нақты нұсқауларды білмегендіктен пайда болды, себебі жоғары органдардың директивалары анық емес екі түрлі мағынаны білдіретін» (АОМА. Қ.3. Т.1. Іс.462. П.16). Көріп тұрғанымыздай, осындай тығырықтан шығу үшін жергілікті билік қараша халықты салық төлеуден жалтарды деп айыптауды орынды деп санаған.

Кейбір жағдайларда, билік заң бұзушылықтарды анықтап, түзету шараларын қолға алуға тырысты. Ресми құжаттардан биліктің заңсыздықтарды белгілі бір деңгейде мойындап, оларды түзету үшін іс-шаралар қабылдағанын жиі кездестіруге болады. Мысалы, 1928 жылы 15 тамызда Өлкелік комитеттің Семей округіндегі жергілікті қызметкерлердің асыра сілтеулерін тоқтату жөніндегі ескертулерінен кейін қабылданған іс шаралар туралы баяндамасында орта шаруалардың мал-мүлкін қайтару жөнінде мәселе көтерген (Ашаршылық, 2021:265). Бұл шаралардың мақсаты — кедей және орта шаруалардан заңсыз тәркіленген малдарды немесе мүліктерді қайтадан өздеріне тарату болатын. Мұндай шешімдер заңсыздықтарды жою шаралары ретінде қабылданғанымен, олардың қабылдануы заңсыздықтардың толық жойылуына әкелді деу қиын.

Шаруаларға қатысты партия тарапынан болған асыра сілтеулер мен әкімшілік озбырлық бұдан кейін де жалғасты. Ауылшаруашылық науқандарына жауапты уәкілетті органдардың шаруалармен қарым-қатынасы Кеңес үкіметінің аграрлық саясатының қатал жүзеге асырылуы кезінде өте шиеленісті және әділетсіз сипатқа ие болды. Әсіресе ұжымдастыру мен тәркілеу науқандары кезінде жергілікті өкілдер мен уәкілетті тұлғалар шаруаларға күш көрсету мен репрессия әдістерін жиі қолданды (АОМА. Қ.3п. Т.1. Іс.457. П.14).

Бүкіл КСРО-да міндетті жеткізілімдерді орындамады деп айыпталған ірі шаруашылық иелеріне қарсы қолданылған репрессиялық шаралардың нәтижесінде салық салу нормасы екі жыл ішінде (1927-1928) 10 есе өсті. Бұл тұрғыда салық заңнамасы маңыздылығы мен тәркілеу жиілігі жағынан басты орын алды, өйткені ол айыптау ісінде жалғыз дәлел әрі негізгі айыптау пункті болды (Огайон, 2009:40).

Өзіне өзі салық салу жүктемесі жаппай ұжымдастыру жылдары екі есе артты. 1930 жылы бұл жүктемеден ұжымшар мүшелері босатылып, ал жеке қожалықтар үшін оның ең жоғары мөлшері бірыңғай ауылшаруашылық салығының 50%-ы болып белгіленді. Сонымен қатар, аудандық атқару комитеттеріне оны 100%-ға дейін арттыру құқығы берілді (Два года, 1931:83). Бұл шаралар, сондай-ақ, жеке шаруашылықтардың өндірістік қуатын шектеуге және оларды ұжымдық жүйеге көшіруге бағытталды.

Алғашқыда шаруа наразылықтары шетелге үдере көшу түрінде байқалса, кейінірек белсенділерге қастық жасау, зиян келтіру, қарулы көтерілістер сияқты әрекеттермен білінді. Ауыл шаруашылық науқандарына жауапты тұлғаларды үйлерінен тіпті ауылдарынан қуып шығу жағдайлары жиілеп кеткен (ШҚОМА. Қ.2866. Т.1. Іс.133).

Әсіресе жергілікті халықтың жаппай көшіп кетуіне салықтық қысымдарда өз әсерін тигізді. Кеңес өкіметінің аграрлық саясаты аясында жүзеге асырылған салық науқандары, әсіресе, салық мөлшерінің тым жоғары болуы мен оны жинау мерзімдерінің қысқа болуы халыққа едәуір қысым келтірді. Мәселен, жағдаймен санаспай, тіземен басқандай дейтіндей әрекеттің көрінісін 1928 жылы 17 ақпанында Мақаншы болыстық атқару комитетінің бұрынғы

уәкілі Қайырқанов Рахметулланың өтінішінен көреміз. Онда ол келесідей жағдайды баяндайды: «Қарқынды салық науқанын өткізу кезінде мен Барлық ауылы бойынша уәкілеттілердің бірі мен едім. Мен сол жерге барып, жұмысқа кіріскенімде, бір тәуліктен кейін менің артымнан ОАК уәкілі Т. Жаманов Барлық ауылына келді, ол екі жерде азаматтар жиналысын өткізіп, халықтың үш күндік мерзімде салықты жинауын талап еткен. Үш күн ішінде салық толығымен жиналмаса мүліктерін тәркілеу шараларына кірісетінін жеткізген. Нәтижесінде бұл халық наразылығына алып келді. Мал мүлкінің тәркіленуінен қорыққан 80 үй-шаруашылықтары Қытайға шекара асып кетті» (Ашаршылық, 2021:150).

1928 жылға дейін қазақтар мемлекеттік шекараны еркін өтіп тұруы, көрші елдерге қоныс аударуы кең таралған құбылыс болатын. Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында, әсіресе, 1920-жылдардың ортасына дейін, шекаралас аймақтарда қазақтар мен басқа да халықтар көрші мемлекеттерге, әсіресе Қытай мен Моңғолияға, еркін түрде көшіп-қонды. Бұл көшіп-қону үрдісі сол кезеңде мемлекеттік шекаралар әлі толықтай қатаң бақылауда болмағандықтан, көптеген адамдар өздерін қауіпсіз сезініп, сыртқа кетіп жатты.

1928 жылдың басында, ірі шаруашылық иелерін тәркілеу туралы қауесет тараған кезде, көптеген ауқатты шаруалар Қазақстаннан шет елдерге немесе елдің басқа аймақтарына ауа көшті. «1928 жылдың көктемінде астық және малды реквизициялауға қатысты Семей өңірінен 3 мың қазақтың шағымы түскен. Партия ұйымдарының мәліметінше, Семей өңірінен Қытайға 22 мың мал басы бар 423 шаруа қожалығы қашып кеткен» (Кэмерон, 2020:85). Олардың көпшілігі бай шаруашылықтарын тәркілеу науқаны басталғанға дейін елден кетіп үлгерген. Ұжымдастырудың алғашқы кезеңінде көшпенділердің жағдайы ауыр болды, себебі олар бірнеше ондаған жылдар бойы қалыптасқан дағдарыстарды жеңуге қажетті құралдар мен мүмкіндіктерден толықтай айырылды. «Олардың көші-қон дәліздері азайып, отырықшы тұрғындар топтарына тәуелділік арта түсті. Халықтың едәуір бөлігі кедейленді. Сонымен қатар, табиғи апаттар салдарынан мал басының қатты азаюы (1927 жылғы құрғақшылық пен 1928 жылғы аяз - "жұт") барлық қазақтарды аса қауіпті және осал жағдайға душар етті» (Киндлер, 2017:17).

Кеңес өкіметінің ұжымдастыру саясаты барлық халықтар мен ұлттық топтарға бірдей қолданылды. Бұрынғы патшалақ кезеңдегідей Кеңестік кезеңде де қазақ халқының дәстүрлі көшпелі өмір салты мен қоғамдық құрылымының ерекшеліктері ескерілмеді. Өйткені Кеңес өкіметі өзінің аграрлық және саяси реформаларын негізінен отырықшы қоғамдардағы тәжірибелер мен модельдерге сүйене отырып жүзеге асырды. Алғашында, ауыл шаруашылығын ұжымдастыру шаралары көшпелі қоғамға мүлдем түсініксіз болды. Ұжымдастырудың мақсаты – жеке меншік шаруашылықтарды біртұтас ұжымдық шаруашылықтарға біріктіру болса, ал көшпенділердің дәстүрлі өмір салты мен шаруашылық жүргізу тәсілдері, негізінен мал шаруашылығына, еркін көшу мен жайылымдық жерлерді пайдалану қағидаттарына сүйенген еді.

Ауыл шаруашылығын ұжымдастыру жағдайында қалыптасқан ауыртпалыққа ауыл тұрғындарының бір бөлігі төзе алмай шекара асуға бел буып, елдегі қысымнан қашып жатты. Партия қызметкерлері қашқындардың көпшілігінің бай емес, қарапайым шаруалар болғанына таң қалды. (Кэмерон, 2020:126). Ал, БМСБ-сы оларды банданың белсенді мүшелері деп «контрреволюциялық элементтер» қатарына жатқызды (Саяси, 2022:220).

Семей округіне қарасты Шыңғыстау ауданының тұрғыны Ике Әділов бұрын болыс болған, ірі шаруашылық иесі ретінде кеңестердің назарына ілігеді. 1927 жылы БМСБ алқасының қаулысы бойынша Рубцовск өңіріне әкімшілік жер аударылған ол, ұжымдастыру жылдары 1928 жылы ол жақтан қашып кетіп, Шаған бойындағы тауларға жасырынған» (Нәсенов, 2006:239). Кейін Кеңестердің бәрі-бір қоймайтынын сезіп, туыстарымен көшіп кеткен. Ике Әділұлымен бірге Қытай жеріне көшіп барған оның туысы Матайбаев Қабдылқаның ұлы Серікбол бізге берген ауызша естелігінде: «- Зобалаң уақытта әкем ағасы Икемен бірге арғы бетке (Қытай жеріне) өтеді. Кеңес жағы Икені сондағыларға Қытай жерінде ұстатып, Қазақстанға әкеліп көзін жойған» - деді (Далалық материалдар. Информант Қабдылқакұлы С.).

Жергілікті билік көші-қон жағдайын реттеу мақсатында шаруаларға арнайы шарттар мен мерзімдер белгілеп, оларға қайта оралу үшін жеңілдіктер ұсынды. Бұл шешімдердің негізгі шарты — шаруалар 15 күн ішінде өз малдары мен мүліктерін алып, қайтып оралса, оларды жазалау немесе қудалау шараларынан босату болды (АОМА. Қ. 74. Т.3. Іс.17. П.10). Яғни, бұл шара бір жағынан көшіп кеткен шаруаларға әлеуметтік амнистия ұсынса, екінші жағынан — биліктің ауыл шаруашылығын қалпына келтіру мен әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған шарасы ретінде қарастырылды.

Большевиктер рулық қатынастар ең артта қалған кедей шаруалар арасында кең таралған деп санады. Сонымен қатар, кедей шаруалар «сауатсыз және мәдениетсіз болғандықтан, байлармен байланысты үзуден бас тартып, қанаушыларын қорғауды жалғастырды» деген көзқараста болды (Zhirindinova, Zhanbosinova, Atantaeva, 2019:176). Бұл кезеңдегі ауылдық қоғамның өзгеруі мен трансформациясы тек әлеуметтік және экономикалық мәселелермен ғана емес, сонымен қатар мәдени және психологиялық деңгейде де күрделі болды. Байлар мен кедейлер арасындағы әлеуметтік қарама-қайшылықтар, рулық және дәстүрлі қатынастардың сақталуы, жаңа билік құрылымдары мен кеңес үкіметінің идеологиясын қабылдауға кедергі келтірді. Мұның бәрі қоғамдық қарым-қатынастарды қайта құру процесінің ұзақ әрі қиын болғанын көрсетеді.

Кеңес өкіметі қазақ халқының дәстүрлі «рулық қатынастарын» жою мақсатында қолданған негізгі шараларының бірі — жергілікті басқару органдарына ұжымшар төрағаларын және басқа да лауазымды тұлғаларды жергілікті халық арасынан емес, сырттан тағайындау болды. Бұл шараның басты мақсаты – ауылдық, болыстық деңгейде билік құрылымдарының бұрынғы әлеуметтік және рулық құрылымдардан тәуелсіз болуын қамтамасыз ету. Жергілікті халықтың дәстүрлі басқару жүйесінен тыс, кеңес өкіметі сырттан келген кадрларды басқаруға тарту арқылы өз бақылауын күшейтуге тырысты. Бұл әдіс жергілікті билік органдарының дәстүрлі құрылымдарын ескермей, партияның ықпалын арттыру мақсатында қолданылды.

Жаппай ұжымдастырудың бірінші жылы бүкіл елде азық-түлік тапшылығының туындауына себеп болды, себебі бұл ауқымды шара астық дайындау науқанымен қатар жүргізілді. Сонымен қатар, табиғи климаттық факторлар да жағдайды қиындатты: елдің негізгі астық өндіретін аудандарында құрғақшылықтың салдарынан өнімнің мөлшері айтарлықтай төмендеді, бұл өз кезегінде азық-түлік тапшылығын ұлғайтты. Ұжымдастыру кезеңінде Қазақстанда, Сібірде, Орта және Төменгі Еділде, Татарстанда, Башқұртстанда, Солтүстік Кавказда және Украинаның бірқатар аудандарында шаруалардың ашаршылыққа ұшырағандығы туралы көптеген хабарламалар пайда болды. Бұл мәселе әлеуметтік-экономикалық ауыртпалықтардың нәтижесінде туындады, себебі жаппай ұжымдастыру мен астық дайындау науқаны ауыл шаруашылығында үлкен дағдарыс тудырып, азық-түлік тапшылығын тереңдетті. Мәселен, Қазақстанның Семей, Ақтөбе және Павлодар өңірлерінде 109,8 мың адамның ашаршылыққа ұшырағаны жөнінде нақты деректер тіркелді (Кондрашин, 2008:72).

1928 жылғы 27 тамыздағы Қазақ АКСР-і ХКК-нің "Ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды тәркілеу және жер аудару туралы" қаулысын қолдану жөніндегі 1928 жылы 30 тамызда қабылданған Нұсқаулығына сәйкес (АОМА. Қ.74. Т.3. Іс.17. П.5), «тәркілеу шаралары бүкіл КАССР аумағында бір мезгілде жүргізілуі тиіс еді» (Неизвестные страницы, 2002:67). Бұл нұсқаулық негізінде тәркіленгендерді жер аударуға тиісті аудандар да анықталды. Жалпы Семей округі және Қарқаралы уездері мысалында алсақ, жер аударылғандар Семейден - Сыр-Дарияға, Қостанайдан - Семейге, Қарқаралыдан - Қостанайға, Ақтөбеден - Қарқаралы өңірлеріне жер аударылып жіберіліп жатты (АОМА. Қ.74. Т.3. Іс.17. П.3).

Тәркілеу шараларының алғашқы кезеңінде 1929 жылғы 9 сәуірдегі ресми мәлімет бойынша Қазақ өлкесі бойынша тәркілеуге белгіленген 700 шаруашылықтың 696-сы тәркіленген. Аталған жылдың сәуір айында Семей, Қарқаралы өңірлері бойынша шаруашылық иелерін тәркілеу нәтижелері туралы мәлісеттерді 2 - кестеден көреміз.

Кесте 2 - Тәркілену мен жер аударуға ұйғарылған шаруашылықтар саны  
(Ашаршылық. Голод, 2020:772)

Өңір атаулары	Семей	Қарқаралы
Тәркілену мен жер аударуға ұсынылды	88	58
Іс жүзінде тәркіленгендер	64	56
Отырықшы	13	
Жартылай отырықшы	51	56
Ірі малшылар	44	48
Жартылай феодалдар	20	8
Жер аударылды	60	56
Мал басын тәркілеуге ұсынылды	12000	16027
Іс жүзінде тәркіленген мал басы	9113	12702

Бұл кестедегі деректер бойынша Семей округінде 64 қожалық тәркіленіп, 9113 бас мал алынған. Кейінірек Семей өңірлік комитеті берген ақпараттарда 61 шаруашылық көрсетіледі. Осылайша, бұл көрсеткіштер кейін тағы 3 шаруашылыққа кеми түскен, себебі жергілікті билік шағын шаруашылықтарды біріктіріп, оларды ірі шаруашылықтар ретінде көрсетіп, заңсыз тәркілеген (АОМА. Қ.74. Т.3. Іс.17. П.161). Осы заңсыздықтарды үкімет басшылары Н. Нұрмақов пен Е. Ерназаровтың жолдаған телеграммалары ашып көрсетеді. Олар: «Шаруашылықтардың еш негізсіз біріктірілгендігін» айтып, бұл әрекеттердің дұрыстығын дәлелдейтін нақты құжаттарды сұраған (АОМА. Қ.74. Т.3. Іс.17. П.125). Құжаттардан белгілі болғандай, жергілікті атқарушы органдар өз шешімдерін нақты деректермен заңды негіздермен дәлелдей алмаған.

Прокуратура мәліметтері бойынша, 1929 жылдың 5 ақпанына дейінгі жергілікті жерлерден алынған хабарларға сүйене отырып, қайтарылған мүлік туралы мынадай деректер келтірілген: ірі және ұсақ қара – 21188 бас, айыппұлдар – 109004 рубль, астық – 12626 пұт, түрлі мүлік – 9320 рубль, үйлер – 52, киіз үйлер – 14, амбарлар – 40, диірмендер – 51, зауыттар – 7, түрлі машиналар мен құралдар – 143 дана. Заңсыз тәркіленген мүлікті қайтару жөніндегі комиссия төрағасы Н. Жалнинде өз баяндамасында өкілетті тұлғалардың біліктілігі туралы: «...Тәжірибелі жұмысшылар жоқ, әлсіздер жіберілді, және мен оларға жеке өзім нұсқау бергеніммен, олардың жұмысы мені алаңдатады. Олар қателіктер жіберіп, мен қаласам да, қаламасам да, қайтадан түзетуге тура келеді», - деп атап өтеді (Саяси, 2022:216).

Сонымен қатар, ұжымдастыру жылдары, ірі шаруашылық иелері мен қатар бұрынғы би-болыстар мен хан-сұлтандардың ұрпақтары, сондай-ақ қазақ қоғамында әлеуметтік артықшылықтарға ие болған үстем тап өкілдері деп танылғандар да, кеңес үкіметі тарапынан бағытталған күрестің нысанасына айналды. Олардың ықпалын әлсіретуге бағытталған шаралар күшейтіліп, осы топтардың мал-мүлкі тәркіленіп, олардың әлеуметтік мәртебесін жою мақсатында кең ауқымды репрессиялар жүргізілді (АОМА. Қ.74. Т.3. Іс.6. П.1). Бұл кезеңде көптеген ауқатты қазақтар мен дәстүрлі билік өкілдері тұтқындалып, сырттай сотталды, тіпті қудалаудың нәтижесінде көптеген адамдар лагерлерге жіберілді немесе атылды.

Бұл кезеңде жергілікті жауапты қызметкерлердің жағдайы да мәз емес еді. Мәселен, Белағаш аудандық партия комитетінің төрағасы Бармбейн 36 сағат ішінде 62 кулактың тізімін беруді талап еткен (АОМА. Қ.3. Т.1. Іс.462. П.8). Мұндай қатаң нұсқаулар жергілікті партия басшылары мен билік органдарына үлкен қысым әкелді. Жоғарыдан түскен шұғыл тапсырмаларды орындау үшін жергілікті қызметкерлер заңсыздыққа баруға, жалған айыптауларды пайдалана отырып, орта шаруаларды «кулак» деп көрсетуге мәжбүр болған. Осы мәселеге қатысты 1930 жылы 10-12 мамыр аралығында өткен II-Белағаш конференциясында жергілікті қызметкерлер «өздеріне психологиялық қысым көрсетілгендерін де жасырмаған. Сонымен қатар, ұжымшарларға күштеп кіргізу шаралары

Өңірлік комитеттің қызметкерлерінің тікелей қатысуымен өткендігін де атап өткен (АОМА. Қ.3. Т.1. Іс.462. П.22).

Дәл осындай әкімшілік озбырлық Зырян ауданында да байқалды. Семей округтік комитетінің басшылығы аудандағы ұжымдастыру шараларының тым баяу жүріп жатқанын алға тартып, оны жеделдету үшін қатал шаралар қабылдауды талап еткен. Бұл ауданда 1929 жылдың қараша айы мен 1930 жылдың қаңтар айы аралығында, небәрі 2-3 ай ішінде, ұжымдастыру көрсеткіштері 27%-дан 46%-ға дейін өседі (ШҚОМА. Қ.2866. Т.1. Іс.501. П.13). Осының нәтижесінде, ұжымдастырудың осындай жеделдетілген қарқыны жергілікті халық үшін ауыр қиындықтар мен зардаптарға әкелді. Семей округтік комитеті мен жергілікті билік өкілдері ұжымдастыруды жеделдету мақсатында халыққа қысым көрсетіп, шаруашылық иелерінің мал-мүлкін тәркілеу шараларын күшейтті.

Тіпті, кейбір жағдайларда жергілікті қызметкерлердің шаруаларға қатысты қолданған репрессиялары сол кезеңде ұжымдастыру процесін жүзеге асырудың қажетті бір бөлігі ретінде қарастырылды (АОМА. Қ.3. Т.1. Іс.462. П.22). Алайда, бұл мәселеде тек жергілікті билікті айыптау қиын, өйткені жергілікті басшылық тарапынан атқарушы уәкілеттілерге ауыл шаруашылығын жүргізу бойынша нақты нұсқаулықтар берілген және қажетті шаралар қабылданған (Қ.74. Т.3. Іс.6. П.14). Дегенмен, құқықтық нормалардың жетіспеушілігі мен жергілікті билік органдарының тәжірибесінің жеткіліксіздігі нәтижесінде атқарылған шаралар жергілікті деңгейде көптеген қателіктерге әкелді.

Ф. Голощекин 1929-1931 жылдар аралығындағы шаруа толқуларына қатысты пікірінде жергілікті биліктің әлсіз жұмысын және кеңестік партия ұйымдарының өз қызметтерін уақытында қайта құра алмай, нұсқауларды шектен тыс орындағанын атап өткен. Сондай-ақ, бұл жағдайлар социалистік қайта құруларға қарсы басқөтерулерге әкеп соққанын айта кеткен жөн (АОМА. Қ.3п. Т.1. Іс.414. П.113).

## Қорытынды

Кеңес Одағының идеологиясы мен саясаты негізінде 1920-1930 жылдары Қазақстан әлеуметтік және экономикалық ауыр өзгерістер кезеңінен өтті. Бұл кезеңде Қазақстан басқа да одақтас республикалар тәріздес әлеуметтік эксперимент жүргізуге арналған социалистік құрылыстың тәжірибе алаңына айналды десек болады. Кеңес үкіметі Қазақстанды марксистік-лениндік принциптер тұрғысынан қайта құруды мақсат етті, алайда бұл өзгерістер елдің дәстүрлі өмір салты мен мәдениетіне теріс әсерін тигізді. Әлеуметтік және экономикалық қайта құрулар ауылдық жерлерде шаруалардың тұрмыс жағдайын ауырлатып, олардың дәстүрлері мен тіршілік жүйесіне елеулі нұқсан келтірді.

Ф.Голощекиннің жетекшілігімен жүзеге асырылған ауыл шаруашылығы науқандарында, әсіресе астық жинау мен оны дайындауға ерекше көңіл бөлінді. Өлкелік комитеттен өңірлерге жолданған нұсқаулар осы мәселелердің жоғары маңыздылығын көрсетеді. Сонымен қатар, үкімет басшылары ауылдық аймақтардағы саяси жағдайдың тұрақтылығын сақтауға айрықша назар аударды. Бұл кезеңде ауыл шаруашылығына қатысты науқандардың тиімді жүзеге асуы тек экономикалық көрсеткіштермен ғана емес, сонымен қатар саяси тұрақтылықпен де тығыз байланысты болды. Сол себепті кез-келген антикеңестік көңіл-күй қатаң қудаланып, жойылуы тиіс болды.

Шаруалардың әлеуметтік жағдайы мен экономикалық қиындықтары жиі арыз-шағымдар түрінде ресми органдарға жолданған. Ресми деректерге сүйенсек, Нұрмақов пен Ерназаровтың басшылығында бұл мәселелерге айрықша көңіл бөлінген. Олар жергілікті басшылық тарапынан атқарылған әр істің есебін сұрап, жағдайды қатаң бақылауда ұстады. Арыз-шағымдардың жиі түсуі жергілікті билік органдарын шаруаларға қатысты мәселелерді шешуге және орын алған қателіктерді түзетуге ынталандырды.

Сайып келгенде, Кеңес үкіметі өз билігінің күштеу әлеуетін пайдалана отырып, партияның нұсқауымен жергілікті органдарға өз шешімдерін іске асыруды жүктеді. Бұл шешімдер көбінесе қоғамның тарихи заңды дамуына қайшы келіп, нәтижесінде мал

шаруашылығы аймақтарында толық экономикалық құлдырауға және гуманитарлық күйреуге алып келді. Кеңес үкіметі елдегі ауқымды социалистік құрылыс жоспарларын ауыл шаруашылығын ұжымдастыру мен шаруаларды қанау арқылы жүзеге асыруды мақсат етті. Бұл саясаттың салдарынан шаруалар өздерінің дәстүрлі шаруашылық құрылымдарын жоғалтып, ауылдық аймақтардың әлеуметтік және экономикалық ахуалы күрт нашарлады.

1928-1930 жыдары қазақ өлкесіндегі ұжымдастыру шараларының алғашқы кезеңінде-ақ халықтың Кеңестік билікке деген сенімі жоғалды. Ауыл шаруашылығын ұжымдастыру барысында қазақ қоғамын күштеп седентаризациялау процесі көшпелі шаруашылық жүргізу дәстүрінің жойылуына алып келді. Осындай жағдайда бүгіндері заңды деп табылатын шаруалардың жаппай наразылықтары етек алды. Осылайша, Кеңестік биліктің жүргізген ұжымдастыру шараларының алғашқы жылдарында-ақ халық ауыр күйзеліске ұшырап, бас сауғалап жан жаққа кетуге мәжбүр болды. «Қазақ қоғамындағы үстемтап өкілдерін жою» деген желеумен іске асырылған қысым саясаты қазақ халқының ұлттық қалыптасу үдерісінде, сапалық құрамына орны толмас ауыр зардаптарын тигізді.

1920-30 жылдары қазақ қоғамының дәстүрлі тарихи дамуын бір мезетте тоқтатқан, орыны толмас кері әсерін тигізген кеңестік саясаттың зардаптары болашақта да талай зерттеулерге негіз болмақ.

### Әдебиеттер тізімі

Абылхожин Ж. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. – Алматы: Университет «Туран», 1997. – 360 б.

Авторлардың далалық зерттеу материалдары 2022 ж. Информант Қабдылқакұлы С., Абай облысы, Абай ауданы, Саржал ауылы)

Ашаршылық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника. Сборник документов. Т 1. Алматы: «Атамұра», 2021. – 920 б.

Данилов В.П. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 — 1939 / Советская деревня в годы «Большого террора». (5 том.), Т 1. – М.: РОССПЭН: 1999. – 880 с.

Два года работы: материалы к отчету Правительства РСФСР на пятнадцатом Всероссийском съезде советов / под общ. ред. Д. З. Лебедь. - [М.]: «Советское законодательство», 1931. – 159 с.

Ивницкий Н.А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928-1933 гг.) РАН. Ин-т рос. истории, Университет г. Торонто (Канада). - М., 2000. – 350 с.

Изабель Огайон. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945 г.г.). – Алматы: «Санат», 2009. – 365 с.

Известия ЦК КПСС: Архивные материалы / Подготовка публикации коллективом авторов. — 1991. — № 5. — 227 с.

Известия ЦК КПСС: Архивные материалы / Подготовка публикации коллективом авторов. — 1991. — № 6. — 227 с.

Кондрашин В.В. Голод 1932-1933 годов: трагедия российской деревни / – М.: РОССПЭН: 2008. – 519 с.

Қозыбаев М.Қ., Алдажұманов Қ.С., Әбілқожин Ж.Б. Қазақстандағы күшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық. – Алматы, 1992. – 36 б.

Насильственная коллективизация и голод в Казахтане в 1931-1933 гг. Сборник документов и материалов. Алматы: Фонд «XXI век», 1998. – 263 с.

Нәсенов Б. Абыралы қанды жылдары (1905-1945). Т 2. Құжаттар жинағы. Алматы – Новосибирск. 2006. – 644 б.

Неизвестные страницы истории Семипалатинского Прииртышья (20-30 гг. XX в.): сборник документов, Семипалатинск, 2002. – 249 б.

Омарбеков Т. 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы. – Алматы: «Санат», 1997. – 320 б.

- Омарбеков Т. Зобалаң (күштеп ұжымдастыруға қарсылық): Оқу құралы. – Алматы: «Санат», 1994. – 272 бет.
- Роберт Киндлер. Сталинские кочевники: Власть и голод в Казахстане / Москва. Политическая энциклопедия, 2017. – 382 с.
- Сара Кэмерон. Голодная степь: Голод, насилие и создание Советского Казахстана. – / Пер. с англ. Алексей Терещенко. – Москва: Новое литературное обозрение, 2020. – 360 с.
- Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары). – Астана, 2022. – 384 б.
- Советская деревня глазами ВЧК, ОГПУ, НКВД. 1923-1929 гг. Документы и материалы. Т 2. РОССПЭН, 2000. – 1168 с.
- Трагедия казахского аула. 1928-1934: Сборник документов. Т 1. Алматы: «Раритет», 2013. – 743 б.
- Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т 2. ноябрь 1929 — декабрь 1930. Москва РОССПЭН, 2000. – 927 с.
- Уголовный кодекс РСФСР редакции 1926 года. Москва: 1927 г.
- Zhirindinova, K.R., Zhanbosinova, A.S., Atantaeva, B.Zh. Social adaptation of Kazakh nomads in the period of forced collectivization. //Opción, Año 35, Especial No.23 (2019): 164-180.// <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30037/31074>

#### **Қысқартылған сөздер тізімі:**

**ҚазақАКСР** – Қазақ автономиялы кеңестік социалистік республикасы

**ЖШИ** - Жұмысшы шаруалар инспекциясы

**БОАК** – Бүкілресейлік Орталық атқару комитеті

**ӨӨ БМСБ** – Өкілетті өкілдік Біріккен мемлекеттік саяси басқарма (ПП ОГПУ)

**РК(б)П** – Ресей коммунистік большевиктер партиясы

**ХКК** – Халық комиссарлар кеңесі

**БАК** – Болыс атқару комитеті

**БМСБ** - Біріккен мемлекеттік саяси басқармасы (ОГПУ)

**Бакыт Ж. Атантаева<sup>1</sup>, Айжан Р. Ботабекова<sup>2</sup>, Мадина Е. Турлыбаев<sup>3</sup>**

*Университет имени Шакарима города Семей, Казахстан*

## **КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В СЕМИПАЛАТИНСКОМ ОКРУГЕ: АДМИНИСТРАТИВНОЕ НАСИЛИЕ И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ (1928–1930 ГГ.)**

**Аннотация.** В 1920-1930 годах проведенные в Казахстане политико-экономические реформы привели к необратимым изменениям в социальном и культурном аспектах. Аграрная политика советского правительства, включая коллективизацию и меры по ликвидации скотоводства, кардинально изменила традиционный образ жизни и хозяйственные структуры казахского народа, а также усилила социальную нестабильность в сельских районах. В настоящее время по данной теме проводится множество исследований как отечественными, так и зарубежными историками. В их работах анализируются причины и последствия коллективизации, а также высказываются новые взгляды и выводы относительно глубоких следов этих реформ в историческом и культурном развитии казахского народа. Однако на региональном уровне, особенно в отношении особенностей коллективизации в разных областях Казахстана и её воздействия на местное население, проведено недостаточно исследований. Недостаток региональных исследований затрудняет более глубокое понимание того, как проводилась коллективизация на уровне страны и какие имелись местные

особенности. Расширение числа таких исследований, безусловно, способствует более точной оценке местных условий и общественно-политической ситуации.

В статье анализируются начало коллективизации сельского хозяйства в Советском Союзе в 1928-1930 годах и особенности её реализации в Восточном Казахстане на основе архивных данных и статистических материалов. Также рассматриваются региональные особенности реализации коллективизации и её последствия для местного населения.

На основе архивных материалов анализируются причины коллективизации, перегибы в реализации государственной программы по сдаче зерна, а также незаконные действия местных органов власти. Особое внимание уделяется последствиям коллективизации для казахских деревень и районов с русскоязычным населением. В ходе исследования рассматриваются также несправедливые меры, принятые руководством ЦК ВКП(б) в отношении сельских жителей.

**Ключевые слова:** Коллективизация, сельское хозяйство, реформа, экспроприация, миграция, сопротивление, переселение, депортация, местные органы, перегибы.

**Baqyt Zh. Atantaeva<sup>1</sup>, Aizhan R. Botabekova<sup>2</sup>, Madi E. Turlybaev<sup>3</sup>**

*Semey University named after Shakarim, Semey, Kazakhstan*

## **THE COLLECTIVIZATION OF AGRICULTURE IN THE SEMIPALATINSK REGION: ADMINISTRATIVE REPRESSION AND ITS CONSEQUENCES (1928–1930)**

**Abstract.** In the 1920s and 1930s, the political and economic reforms carried out in Kazakhstan resulted in irreversible transformations in the social and cultural spheres. The agrarian policies of the Soviet government, including collectivization and measures aimed at reducing livestock farming, fundamentally altered the traditional way of life and economic structures of the Kazakh people, while exacerbating social instability in rural areas. At present, numerous studies on this topic are conducted by both domestic and international historians. These works examine the causes and consequences of collectivization and present new perspectives on the profound impact of these reforms on the historical and cultural development of the Kazakh people. However, regional studies, particularly those focused on the peculiarities of collectivization in various regions of Kazakhstan and its impact on local populations, remain insufficient. The lack of regional research hinders a deeper understanding of how collectivization was implemented at the national level and its local particularities. Expanding such studies would undoubtedly contribute to a more accurate assessment of local conditions and the socio-political situation.

This article analyzes the beginning of agricultural collectivization in the Soviet Union during 1928-1930 and its implementation in Eastern Kazakhstan, based on archival data and statistical materials. The regional peculiarities and consequences of the collectivization policy are discussed.

Drawing on archival materials, the article explores the causes of collectivization, the excesses in the implementation of the state grain procurement program, and the illegal actions of local authorities. Special attention is paid to the consequences of collectivization for Kazakh villages and areas with Russian-speaking populations. The study also examines the unjust measures imposed by the leadership of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) on rural residents.

**Key words:** Collectivization, agriculture, reform, expropriation, migration, resistance, relocation, deportation, local authorities, excesses.

### **References**

Abylhozhin Zh. Ocherki social'no-jekonomicheskoy istorii Kazahstana. XX vek. [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan. XX c.] – Almaty: Universitet «Turan», 1997. – 360 p. [in Russian].

Asharshylyk. Golod. 1928-1934. Dokumental'naja hronika. Sbornik dokumentov. T 1 [Hunger. 1928-1934. A documentary chronicle. Collection of documents. T 1.]. Almaty: «Atamura», 2021. – 920 p. [in Russian].

Avtorlardyn dalalyk zertteu materialdary 2022 zh. [Materials of the authors' field research 2022] Informant Kabdylkakuly S., Abaj oblysy, Abaj audany, Sarzhal auyly) [in Kazakh].

Danilov V.P. Tragedija sovetskoj derevni. Kollektivizacija i raskulachivanie. 1927 — 1939 / Sovetskaja derevnja v gody «Bol'shogo terrora». (5 tom.), T 1 [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927 — 1939 / The Soviet village during the "Great Terror". (Volume 5), Volume 1.] – M.: ROSSPJeN: 1999. – 880 p. [in Russian].

Dva goda raboty : materialy k otchetu Pravitel'stva RSFSR na pjatnadcatom Vserossijskom s#ezde sovetov [Two years of work: materials for the report of the Government of the RSFSR at the Fifteenth All-Russian Congress of Soviets] / pod obshh. red. D. Z. Lebed'. - [M.]: «Sovetskoe zakonodatel'stvo», 1931. – 159 p. [in Russian].

Ivnickij N.A.. Repressivnaja politika sovetskoj vlasti v derevne (1928-1933 gg.) [The repressive policy of the Soviet government in the countryside (1928-1933)] RAN. In-t ros. istorii, Universitet g. Toronto (Kanada). - M., 2000. – 350 p. [in Russian].

Izabel' Ogajon. Sedentarizacija kazahov SSSR pri Staline. Kollektivizacija i social'nye izmenenija (1928-1945 g.g.). [Sedentarization of Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social change (1928-1945).]– Almaty: «Sanat», 2009. – 365 p. [in Russian].

Izvestija CK KPSS: Arhivnye materialy / Podgotovka publikacii kollektivom avtorov [News of the Central Committee of the CPSU: Archive materials / Preparation of the publication by a team of authors.]. — 1991. — № 5. — 227 p. [in Russian].

Izvestija CK KPSS: Arhivnye materialy / Podgotovka publikacii kollektivom avtorov [News of the Central Committee of the CPSU: Archive materials / Preparation of the publication by a team of authors.]. — 1991. — № 6. — 227 p. [in Russian].

Kondrashin V.V. Golod 1932-1933 godov: tragedija rossijskoj derevni [Famine of 1932-1933: the tragedy of the Russian countryside] / – M.: ROSSPJeN: 2008. – 519 p. [in Russian].

Kozybaev M.K., Aldazhumanov K.S., Abilkozhin Zh.B. Kazakstandagy kushpen kollektivtendiry: korlyk pen zorlyk [Collectivization by force in Kazakhstan: humiliation and violence.]. – Almaty, 1992. – 36 p. [in Kazakh].

Nasil'stvennaja kollektivizacija i golod v Kazahtane v 1931-1933 gg. Sbornik dokumentov i materialov [Forced collectivization and famine in Kazakhstan in 1931-1933. Collection of documents and materials]. Almaty: Fond «HHI vek», 1998. – 263 p. [in Russian].

Neizvestnye stranicy istorii Semipalatinskogo Priirtysh'ja (20-30 gg. XX v.) [Unknown pages of the history of the Semipalatinsk Irtysh region (20-30 years The twentieth century.): collection of documents, Semipalatinsk, 2002. – 249 p. [in Russian].

Nasenov B. Abyraly kandy zhyldary (1905-1945). T 2. Kuzhattar zhinagy [The bloody years of abraly (1905-1945). T 2. collection of documents.]. Almaty – Novosibirsk. 2006. – 644 p. [in Kazakh].

Omarbekov T. 20–30 zhyldardagy Kazakstan kasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 20-30s]: Komekshi oku kuraly. – Almaty: «Sanat», 1997. – 320 p. [in Kazakh].

Omarbekov T. Zobalan (kushtep uzhyndastyrugа karsylyk) [Zobalan (resistance to forced collectivization)]: Oku kuraly. – Almaty: «Sanat», 1994. – 272 p. [in Kazakh].

Robert Kindler. Stalinskie kochevniki: Vlast' i golod v Kazahstane [Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan] / Moscow. The Political Encyclopedia, 2017. – 382 p. [in Russian].

Sajasi kugyn-surgin kurbandaryn tolyk aktau zhonindegi Memlekettik komissijanyn materialdary (XX gasyrdyn 20-50 zhyldary). T 22.[ Materials of the State Commission for the Complete Rehabilitation of victims of Political Repression (20-50 years of the twentieth century). T 22. collection of documents.]. – Astana, 2022. – 384 p. [in Kazakh].

Sara Kjemeron. Golodnaja step': Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazahstana [The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Creation of Soviet Kazakhstan]. – / Per. s angl. Aleksej Tereshhenko. – Moscow: New Literary Review, 2020. – 360 p. [in Russian].

Sovetskaja derevnja glazami VChK, OGPU, NKVD. 1923-1929 gg. Dokumenty i materialy. T 2. [Materials of the State Commission for the full rehabilitation of victims of political repression (20-50s of the XX century). T 2.]. ROSSPJeN, 2000. – 1168 p. [in Russian].

Tragedija kazahskogo aula. 1928-1934: Sbornik dokumentov. T 1. [The tragedy of the Kazakh village. 1928-1934: Collection of documents. T 1.]. Almaty: «Raritet», 2013. – 743 p. [in Russian].

Tragedija sovetsoj derevni. Kollektivizacija i raskulachivanie. Dokumenty i materialy. T 2. nojabr' 1929 — dekabr' 1930 [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. Documents and materials. T 2.]. Moscow ROSSPJeN, 2000. – 927 p. [in Russian].

Ugolovnyj kodeks RSFSR redakcii 1926 goda [The Criminal Code of the RSFSR, as amended in 1926]. Moscow: 1927. [in Russian].

Zhirindinova, K.R., Zhanbosinova, A.S., Atantayeva, B.Zh. Social adaptation of Kazakh nomads in the period of forced collectivization. //Opción, Año 35, Especial No.23 (2019): 164-180.// <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30037/31074> [in English].

### Авторлар туралы мәліметтер

*Атантаева Бакыт Жумагазиевна* – тарих ғылымдарының докторы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің профессоры, Семей, Қазақстан.

*Ботабекова Айжан Рымбековна* – тарих магистрі, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің оқытушысы, Семей, Қазақстан.

*Турлыбаев Мәди Ермекович* – докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан.

### Information about the authors

*Atantayeva Bakyt Zhumagazievna* – Doctor of Historical Sciences, Professor at Semey Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

*Botabekova Aizhan Rymbekovna* – Master of History, lecturer at Semey Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

*Turlybaev Madi Ermekovich* – PhD candidate, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

### Сведения об авторах

*Атантаева Бакыт Жумагазиевна* – доктор исторических наук, профессор Университета имени Шакарима города Семей, Семей Казахстан.

*Ботабекова Айжан Рымбековна* – магистр истории, преподаватель Университета имени Шакарима города Семей, Семей Казахстан.

*Турлыбаев Мәди Ермекович* – докторант, университет имени Шакарима г. Семей, Семей, Казахстан.

ҒТАХР 03.81.35

## XX ҒАСЫРДЫҢ ІІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Надира А. Махметова <sup>1</sup>, Жанна С. Аубакирова <sup>2</sup>

<sup>1</sup>С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті (Өскемен, Қазақстан)

<sup>2</sup>Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті

(Өскемен, Қазақстан)

E-mail: <sup>1</sup>nadira\_95\_@mail.ru, <sup>2</sup>zhanna\_aubakirova707@inbox.ru

<sup>1</sup><https://orcid.org/0000-0001-6701-8019>

<sup>2</sup><https://orcid.org/0000-0003-1179-5518>

**Аңдатпа.** Бұл мақалада Шығыс Қазақстан және Семей өңірлерінің демографиялық жүйесінің дамуы мен құрылымы жан-жақты талданады. 1959 және 1989 жылдардағы халық санағы нәтижелерін пайдалана отырып, аймақтар арасындағы халық санының динамикасы, орналасу ерекшеліктері, ұлттық және жас-жыныстық құрамы салыстырылды. 1950-1980 жылдары қазақ халқының табиғи өсімі аймақтың этникалық құрамында айтарлықтай өзгерістерге себеп болды, ал орыс халқының саны табиғи кему және көші-қон арқылы азайды. Бұл кезең қазіргі шығыс өңірдің демографиялық құрылымын анықтауда маңызды рөл атқарды.

Қазақстанның шығыс өңірі ұлттық құрамының ерекшелігі: аймақта қазақ және орыс ұлттарының басымдылықта болуында. 1950-1960 жылдардағы қазақтардың «демографиялық жарылыс» кезеңі осы өңірде аталған этностың табиғи өсімнің ұлғаюына әкеліп, шын мәнінде ХХ ғасырдың 50-80-жылдарында орын алған өзгерістердің триггеріне айналды. Орыс этносы санының азаюы табиғи кетудің және механикалық азаюдың нәтижесінде болды. Осы жылдар Шығыс Қазақстан облысының қазіргі демографиялық жағдайын қалыптастыруда маңызды кезең болды. Мақаланың өзектілігі 1950-1980 жылдары орын алған демографиялық процестердің өңірдің демографиялық ахуалын анықтаудағы маңызды тарихи кезең ретінде демографиялық тенденцияларды зерттеуге негізделген. Қазіргі таңда қалыптасып отырған демографиялық үрдістердің қайнары осы 30 жылдықтың жемісі болды. 1950-1980 жылдары туған балалар қазіргі адам сапасы деңгейінде маңызды рөл атқарып, қазіргі ұлттық жас құрамын құрап, Қазақстанның шығыс өңірінің демографиялық дамуының айқын көрінісі болып отыр. Демографиялық процестердің аймақтың әлеуметтік және ұлттық дамуына тигізген әсерін зерттеу негізге алынды.

**Түйін сөздер:** Шығыс Қазақстан, демографиялық даму, табиғи өсім, қоныстану, этникалық құрам, халық саны.

**Алғыс айту.** Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және Жоғары білім министрлігі Ғылым Комитетінің гранты бойынша "Қазақтар Қазақстанның демографиялық әлеуеті ретінде: ретроспективті және даму перспективалары" ғылыми жобасы шеңберінде дайындалды (ИРН 9676895)

### **Кіріспе**

Аймақтық тарихты зерттеуде негізгі назар тұрғындардың қалыптасу процесіне аударылады. ХХ ғасырдың ортасынан бастап, Қазақстан аумағында, әсіресе шығыс өңірде, демографиялық көрсеткіштердің тұрақтануы байқалды. Бұл кезең халықтың табиғи өсіміне негізделген демографиялық жүйенің нығаюының бастамасы болды.

Мақалада зерттеу нысаны ретінде Шығыс Қазақстан және Семей облыстарының аумақтық-демографиялық деректері алынды. Зерттеу үшін 1959 және 1989 жылдардағы халық санағының мәліметтері пайдаланып, бұл деректер негізінде тұрғындардың саны, ұлттық құрылымы, қала мен ауыл халқының арақатынасы және жас-жыныстық ерекшеліктері салыстырмалы түрде қарастырылды. 1950-1960 жылдары Қазақстанда орын алған «демографиялық жарылыс» кезеңі шығыс өңірде қазақ этносының санының күрт өсуімен және орыс халқының табиғи және механикалық себептермен азаюымен ерекшеленді. Мақала аймақтық этнодемографиялық өзгерістерге, олардың Қазақстанның шығыс өңіріндегі әлеуметтік-экономикалық ахуалға тигізген әсеріне бағытталған.

Тарихи демографиялық зерттеулерде жалпы Қазақстанда 1950-1960 жылдардары «демографиялық жарылыс» болғаны туралы жалпы айтылғанымен, алайда, аймақтық

ерекшеліктері жеке алып талданбаған. Қазақстанның шығыс өңірі халқы динамикасының өзгеруін, этникалық және жас-жыныстық құрамын қарастыру мақаланың негізгі мақсаты болып табылады.

1950-1980 жылдардығы демографиялық үрдістердің қазақтардың тәуелсіз демографиялық жүйе қалыптастыруындағы алғышарттары болып табылады. Қазіргі таңда қалыптасып отырған демографиялық үрдістердің қайнары осы 30 жылдықтың жемісі болды. 1950-1980 жылдары туған балалар қазіргі адам сапасы деңгейінде маңызды рөл атқарып, қазіргі ұлттық жас құрамын құрап отыр.

Бүкіл республикада демографиялық ахуал қарқынды дамыды, алайда әр аймақтық өзіндік ерекшелігі болды. Соның ішінде, Қазақстан шығыс аумағында өзіндік ерекшелігімен бөлек бағытта болды. Шығыс Қазақстан және Семей облысында қазақтар саны аз болды. Ал славян тектес ұлттар саны басым болды. Оның бірден-бір себебі миграциялық үрдістер болды. 1950-1960 жылдардағы демографиялық үрдістер «демографиялық толқындар» нәтижесі болып келесі онжылдықтарта қазақ этносының негізгі өсім көрсеткішіне үлкен әсер етті.

Халықтың демографиялық әл-ауқаты, халық санының өсу динамикасы елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайын жоспарлауға, қоғамның болашағын болжауға әсер етті. Мақаланың өзектілігі 1950-1980 жылдары орын алған демографиялық процестердің өңірдің демографиялық ахуалын анықтаудағы маңызды тарихи кезең барысын зерттеуге негізделген. Осы кезеңдегі Қазақстан шығыс өңірінде орналасқан екі облыстың (Шығыс Қазақстан облысы және Семей облысы) аймақтық ерекшелігі, демографиялық ахуалы толық зерттелмеген.

### **Материалдар мен әдістер**

XX ғасырдың ортасынан бастап Қазақстан аумағына қатысты демографиялық мәліметтер айқын көріне бастады. Оған дәлел, халық санағы. Осы мақалада негізгі дерек көзі ретінде Қазақстан аумағында – 1959, 1970, 1979, 1989 (Статический, 1991) жүргізілген халық санағы нәтижелері қолданылды. Осы статистикалық мәліметтер негізінде кестелер, диаграммалар жасалды.

Зерттеу барысында алға қойған мәселелерді тиянақты әрі ғылыми тұрғыда жазу мақсатында тарихилық, объективтілік принциптері басты назарға алынды. Түрлі кезеңдердегі статистикалық мәліметтерді қолдана отырып, салыстырмалы тарихи әдіс қолданылды. XX ғасырда Қазақстан аумағында, соның ішінде Қазақстанның шығыс өңіріндегі тұрғындары саны, олардың қала және ауылда орналасу ерекшелігі, ұлттық және жас-жыныстық құрамы тарихи-жүйелілік әдісі арқылы сараланды. Тақырып демографиялық үдерісті қозғаннан кейін, тарих ғылымы үшін маңызды әрі жиі қолданылатын әдістердің бірі хронологиялық әдістер зерттеу жұмысында көрсетілді.

### **Талқылау**

XX ғасырдың ортасы және екінші жартысы жалпы Қазақстан үшін СССР- халқының этникалық құрамы түбегейлі өзгерді. Бұл өзгерістер миграциялық процестермен байланысты болды. Ішкі миграция бірнеше онжылдықтар ішінде әлеуметтік-экономикалық, этнодемографиялық, әлеуметтік-мәдени және басқа да құбылыстардың мәнін анықтады. Бұл процесстерде негізгі рөлді республика халқының, оның ішінде қалаларды басым бөлігін құрайтын славян ұлттары болды. Қазақстанның шығыс өңіріне осы құбылыс тән болды. Себебі осы өңірде славян ұлты басым еді. Кеңестік тарихнамада негізінен XX ғасырдың 50-80 жылдары Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жетістіктері контекстінде ( тың жерлерді игеру, өндірістік алға басу және т.б.) индустриалдық кадрлардың өсуін, жұмысшы топтың ұлғаюын, жалпы әлеуметтік құрылымның өзгеруін қарастырады (Алексеев А.Н., Аубакирова Ж.С., 2017).

XX ғасырдың екінші жартысындағы жалпы Қазақстандағы демографиялық өзгерістер туралы көптеген ғылыми еңбектер жазылды. Алайда, Шығыс Қазақстан өңіріне қатысты тарқатылған ғылыми зерттеулер аз. Шығыс Қазақстан өңірін алғаш әрі тыңғылықты зерттеушілердің бірі Алексеев Н.В., История Восточного Казахстана в документах и

материалах (Алексеевко Н. В., 2007), «Народы Восточного Казахстана» (Алексеевко А. Н., 1994) оқулығында Шығыс Қазақстан облысының этникалық құрамына шолу жасаған. Зерттеуде Шығыс Қазақстан өңірінде қоныстанған барлық ұлттар қамтылған, алайда өңірде қоныстанған басым ұлттар қазақ, орыс және т.б. ұлттары туралы мәліметтер толық берілген. Өртүрлі кезеңдерде облыс территориясының өзгеруіде атап көрсетілген. Халық санының, соның ішінде қазақ ұлтының өсу, кему процесстерінің себебі Аубакирова Ж.С., Алексеевко А.Н., Столярова Э.О. “Demographic processes in Kazakhstan in the 20-80s of 20th century” мақаласында көрсеткендей ХХ ғасырды екіге бөліп қарастыруға болды. 1920-1940 жылдары демографиялық дағдарыс кезеңі болса, 1950-1980 жылдары демографиялық жарылыс кезеңі болды деп айтуға болады. 1950-1960 жылдар онжылдықтың ішінде Қазақстан халқы саны табиғи өсім арқасында 18,2% жоғарылап, ал 1960 жылы 1000 адамға 30,6 жетіп Қазақстан тарихындағы ең жоғарғы көрсеткішті көрсетті. Осы құбылысты «демографиялық жарылыс» деп атаймыз. Демографиялық жарылыс халықтың көбеюдің бір түрінен екінші түріне ауысуының (дәстүрлі аграрлық көбею түрінен қазіргі индустриялыққа) құрамдас бөлігі болып табылады (Аубакирова Ж.С., Алексеевко А.Н., Столярова Э.О., 2020). «Демографиялық тарих контексіндегі қазақтар» (Аубакирова Ж.С., Алексеевко А.Н., 2020) монографиясында әрбір онжылдық кезеңдегі статистикалық мәліметтер алдыңғы, онжылдыққа мәліметтермен салыстырыла отырылып талданған. Монографиядағы құнды ақпарат әр аймақтың өзіндік ерекшелігі сипатталып, басқа облыстармен салыстырылған және барлық статистикалық мәліметтер кесте түрінде көрсетілген. Атантаева Б.Ж., Камалджанова Т.А. «Влияние миграции на формирование этнических диаспор Восточного Казахстана в 1937–2005 гг» (Атантаева Б.Ж., Камалджанова Т.А., 2014) еңбегінде Шығыс Қазақстанда ХХ ғасырдың екінші жартысында қалыптасқан этникалық диаспоралар , олардың олардың әлеуметтік-демографиялық, мәдени дамуы туралы баяндалады. «Особенности развития культурно-просветительной работы в городах Восточного Казахстана в начальный этап советской власти» (Адилбаева А.С. Болатова К.Б., Рамазанова Ф.С., Байпейсова Г.М., 2017) атты мақалада Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында Шығыс Қазақстан қалаларында мәдени-ағартушылық жұмыстың дамуының ерекшеліктері қарастырылады. Авторлар ағарту мекемелері желісінің қалыптасуын, кәсіптік-техникалық білім берудің дамуын және мемлекеттік аппараттың жергілікті халыққа бейімделуін (коренизация) талдайды. Сондай-ақ кітапханалардың, театрлардың және басқа да мәдени мекемелердің құрылуы мен олардың халықты саяси тәрбиелеу және ағарту ісіндегі рөліне ерекше көңіл бөлінген. Бұл мақала негізінен мәдени-ағартушылық қызметке арналғанымен, зерттеліп отырған процестер аймақта өмір сүрген түрлі этностық топтарға тікелей әсер еткен. Сондықтан бұл еңбек Шығыс Қазақстандағы этносоциалдық үдерістерді зерттеуде маңызды дереккөз бола алады. 1950-1980 жылдары осы 30 жылдық уақытта халық дамуының негізгі тенденциялары қалыптасты. Р.Д. Ахметова (Ахметова, 2014) Қазақстанның шығыс аймағындағы этностардың пайда болуының алғышарттары мен себептерін, олардың қоныстануын, кеңестік кезеңдегі және тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі әлеуметтік-демографиялық және мәдени даму ерекшеліктерін зерттейді.

### **Зерттеу нәтижелері**

Қазақтардың ХХ ғасырдың екінші жартысындағы демографиялық дамуы КСРО-ның алғашқы онжылдықтарында орын алған құбылыстардан айтарлықтай ерекшеленеді. Жүздеген мың адамның өмірін қиған демографиялық апаттар артта қалды. Сонымен қатар демографиялық дағдарыстың аяқталуы туралы айту ертерек, ол сақталады, бірақ басқаша көрініс береді. Демографиялық мәселелердің негізгі ерекшелігі қазақтардың өзінің тарихи Отанында этникалық азшылыққа айналуы болып табылады (Аубакирова Ж.С., Алексеевко А.Н., 2020). Бұл тенденция ХХ ғасырдың ортасында шарықтау шегіне жетсе, одан кейін жағдай қалыпқа келіп қазақ этносының саны ұлғаюына әкелді. Алайда, бір Шығыс өңірінің өзінде екі облыста, екі түрлі құбылыс жүрді. Шығыс Қазақстан облысында орыс ұлтының пайызы 1959 жылдан 1989 жылға дейін басымдылығын сақтап қалды. Ал Семей облысында 1959 жылы орыс ұлты басымдылықта болса, 1989 жылы пайыздық мөлшер өзгеріп, қазақтар

саны басымдылыққа ие болды. Осылайша, бір өңір болғанымен, әр облыста этникалық құрам әртүрлі болды. Әр ұлттың өз өмір салты, айналасытын еңбек түріне қарай, бұл өз кезегінде аумақтық әлеуметтік-экономикалық жағдайына да әсер етті.

Ал енді 1959 жылдан 1989 жыл аралығында Шығыс Қазақстан және Семей облыстарында халық саны аймақтарда орналасу ерекшеліктерін салыстыра қарастырайық.

Кесте 1. 1959, 1970, 1979, 1989 жылдардағы халық санақтары бойынша Семей облысы тұрғындар саны (Статистический 1991)

Аумақ	1959 ж.		1970 ж.		1979 ж.		1989 ж.		1989 жылдан 1959 (%)
	мың адам	%	мың адам	%	мың адам	%	мың адам	%	
Семей облысы	520229	100	713827	100	769411	100	838324	100	161,1
Семей қаласы	158555	30,5	243307	34,1	289958	37,7	335112	40,0	211,3
Аягөз қаласы	-	-	36940	5,2	39622	5,1	-	-	-
Абай ауданы	13563	2,6	21969	3,1	25632	3,3	27080	3,2	196,7
Ақсуат ауданы	15370	3,0	28205	4,0	32112	4,2	33100	3,9	215,3
Аягөз ауданы	57571	11,1	40067	5,6	41353	5,4	68117	8,1	118,3
Бесқарағай ауданы	32456	6,2	36733	5,1	33930	4,4	32959	3,9	101,6
Бородулиха ауданы	17573	3,4	52478	7,4	34160	4,4	38609	4,6	219,8
Жанасемей ауданы	-	-	39351	5,5	35590	4,6	40716	4,9	-
Жарма ауданы	39166	7,5	73705	10,3	42764	5,6	42786	5,1	119,2
Көкпекті ауданы	28226	5,4	33361	4,7	32970	4,3	32808	3,9	116,2
Мақаншы ауданы	21462	4,1	38438	5,4	39225	5,1	43141	5,1	201,0
Ново-Покровка ауданы	38463	7,4	-	-	-	-	-	-	-
Ново-Шұлбі ауданы	19610	3,8	-	-	18689	2,4	16977	2,0	86,6
Таскескен ауданы	-	-	-	-	-	-	32065	3,8	-
Үржар ауданы	42836	8,2	54651		54428	7,1	45564	5,4	106,3
Шар ауданы	30387	5,8	-	-	32504	4,2	31812	3,8	104,7
Шұбартау ауданы	4991	1,0	14622	2,0	16474	2,1	17478	2,1	350,1

Кестеден байқайтынымыз, Семей облысында 1989 жылы 1959 жылға қарағанда жалпы халық саны 61,1% өскен. Облыс аумағында аудандардың әкімшілік-территориялық жағынан бірде бөлініп, бірде қосылу салдарынан кейбір ауданда 1989 жылы 1959 жылға қарағанда өсу немесе кему пайызы анықталмады. Нақты атап өтетін болсақ олар: Аягөз ауылдық кеңесі, Жанасемей ауданы, Ново-Покровка ауданы және Таскескен ауданы. Табиғи өсім үлес салмағы деңгейіне қарай өсім деңгейі көп аудандарда байқалды, алайда ең жоғарғы өсім 5 аумақта байқалған. Олар Семей қаласында халық саны 111,3%, Ақсуат ауданы халқы 115,3% және Бородулиха ауданы халқы 119,8%, Мақаншы ауданы 101,0% және Шұбартау ауданы халқы

250,1% ұлғайған. Бұл мәліметтерден байқайтанымыз, аталған аудандардың көпшілігі қазақи (қазақ этносы басым) аумақтар болып табылады. Яғни, бұл жерлердегі өсім табиғи өсім әсерінен көбейгенін байқатады. XX ғасырдың 50-60-жылдар аралығы қазақтардың көп балалы болу дәстүрін қалыптастырудың негізіне айналды. Бала туудың жоғары деңгейін емес, бұрын өлім-жітіммен бейтараптандырылған көп балалы болу дәстүрін қалыптастыру. Бірақ көп балалы болу жағдайы тұрмыстық деңгейде бала туу призмасы арқылы қабылданады. Бала туудың жоғары көрсеткіші көп балалы болу дәстүрін қалыптастырудағы жетекші компонент ретінде көрінеді. Ал қазақтардың негізгі бөлігі бұрынғыдай ауылдық жерлерде тұрып жатқандықтан, көп балалы болу нақты қазақтарға тән, олардың ұлттық ерекшелігі сияқты болып көрінеді. Қазақстандағы демографиялық жарылыс көрсеткіштеріне этностардың үлесін анықтау халықтың көбеюінің этникалық сипаттамаларын тіркейтін жеткілікті статистикалық мәліметтердің болмауы салдарынан қиын (Аубакирова Ж.С., Алексеенко А.Н., 2020). Ал халық санының қысқару деңгейі тек бір ауданда ғана байқалды, ол Ново-Шұлбі ауданы халқы 13,4% қысқарған. Халық санының қысқару себептерін территориялық өзгерістерге байланысты түсіндіруге болады.

Кесте 2. 1959, 1970, 1979, 1989 жылдардағы халық санақтары бойынша Шығыс Қазақстан облысы тұрғындар саны (Статистический, 1991)

Аумақ	1959 ж.		1970 ж.		1979ж.		1989 ж.		1989 жылдан 1959 (%)
	мың адам	%	мың адам	%	мың адам	%	мың адам	%	
Шығыс Қазақстан облысы	734 924	100	845 251	100	876 628	100	933 445	100	127
Өскемен қ.	150 371	20,5	230 340	27,3	274 287	31,3	325 020	34,8	216,0
Зырян қ.	91 636	12,5	88 056	10,4	51 132	5,8	52 838	5,7	57,7
Лениногорск қ.	83 862	11,4	82 342	9,7	78 077	8,9	78 749	8,4	94
Серебрянск қ.	16 536	2,3	30 397	3,6	29 747	3,4	30 788	3,3	186,1
Большенарым ауд.	27 005	3,7	28 417	3,4	25 494	2,9	24 267	2,6	90,9
Глубокое ауд.	35 690	4,9	77 294	9,1	74 406	8,5	77 305	8,3	216,4
Зайсан ауд.	27 081	3,7	33 615	4,0	36 364	4,1	37 127	4,0	137,0
Зырян ауд.	57 336	7,8	17 197	2,0	29 665	3,4	28 059	3,0	49,0
Катон-Қарағай ауд. (ауылдық аймақ)	25 395	3,5	28 417	3,4	27 133	3,1	24 849	2,7	98,9
Күршім ауд. (ауылдық аймақ)	29 901	4,1	35 507	4,2	35 277	4,0	31 422	3,4	105,0
Марқакөл ауд. (ауылдық аймақ)	17 532	2,4	21 720	2,6	22 222	2,5	22 458	2,4	128,0
Самар ауд.	26 717	3,6	29 037	3,4	26 571	3,0	24 713	2,6	93,5
Таврия ауд. (ауылдық аймақ)	19 520	2,7	26 612	3,1	27 968	3,2	29 121	3,1	149,1
Тарбағатай ауд.	20 953	2,9	34 267	4,1	39 351	4,5	41 279	4,4	197,0
Ұлан ауд.	24 999	3,4	35 078	4,2	35 151	4,0	37 889	4,1	151,5
Шемонаиха ауд.	51 414	7,0	64 152	7,6	63 783	7,3	67 561	7,2	131,4

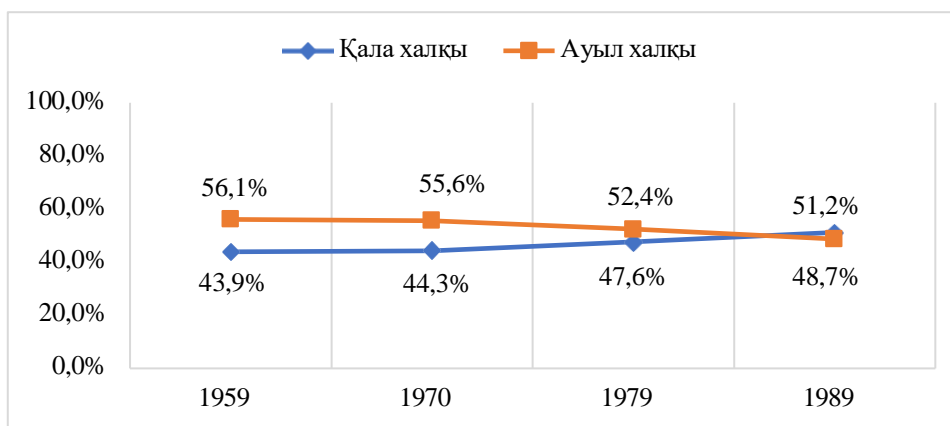
Ал Шығыс Қазақстан облысында 1989 жылы 1959 жылға қарағанда жалпы халық саны 21,2% өскен. Табиғи өсім үлес салмағы айтарлықтай әсер етті. Облыстағы аумақтарда қоныстану деңгейіне қарай ең жоғарғы өсім 2 аумақта байқалған. Олар Өскемен қаласында

халық саны 57,6%, ал Глубокое ауданы халқы 53,9% және Ұлан ауданы халқы 51,5%, Таврия 49,1% ұлғайған. Дәл осы аудандарда халық санының ұлғаюы қалаға жақын орналасқындығымен түсіндіріледі. Халық санының осы аймақтарда ұлғаю себебі өндіріс ошақтарының болуы, жұмыс орындарының көптігімен, қаладағы тұрмыстың әлдеқайда қолайлылығымен айқындалды. Ал Зырян қаласы халқы 42,3%, Зырян ауданы халқы 51,1% қысқарған (кесте 2). Халық санының қысқару себептерін территориялық өзгерістерге байланысты түсіндіруге болады. Әлеуметтік-экономикалық жағдайлары жағынан да, этникалық құрамы жағынан да аймақтардағы қоныстану өзгерістерінің басты тенденциясы – халықтың ірі қалалар төңірегінде және көлік желілерінің бойында шоғырлануы еді. Шет аймақтар бірте-бірте қаңырап бос қалды. Сондай-ақ Тарбағай, Зайсан сияқты аудандарда халық санының негізгі бөлігін қазақ ұлты құрағандықтан, бұл аймақтағы халық саны қазақтар есебінен өсті. Бұл өсімнің себебі, колхоз-совхоз жүйесі, халыққа әл-ауқатының тұрақты болуы есебінен табиғи өсім ұлғайды. 1950-1960 жылдары СССР-де колхоздардың жаппай совхозға айналу процесі басталды. Бұл өз кезегінде ауыл тұрғындарын мемлекеттің әлеуметтік қамтамасыз ету жүйесіне енгізді. Мемлекет тарапынан «кепілді еңбек төлемақысы, пенсия және басқа да әлеуметтік жеңілдіктер» қамтамасыз етілгендіктен, бұл мемлекеттік секторға колхозниктар өздері белсенді түсе бастады. Тегін білім алу мен медициналық қызметтер, мемлекеттің әлеуметтік кепілдіктері балалардың асырауға байланысты шығындарды анағұрлым азайтты. Ауылды жерлерде балалар шаруашылық жүргізуде таптырмас көмекші болғандықтан, туу деңгейінің өсімі экономикалық мақсатқа сай ықпал етті (Алексеев А.Н., Аубакирова Ж.С., 2017). Шығыс Қазақстан облысындағы халық санының өсу қарқыны ең төмен көрсеткіштердің бірі болды. Бұл өсім біркелкі болған жоқ: облыс орталығында қала тұрғындары ауылдық жерлерге қарағанда 18 есе жылдам өсті. 1990 жылдардың басына дейін Өскемен халқының негізгі өсуі орыс тілді халықтың есебінен болды (64,5%). Шемонаиха ауданында славян халқының өсуі байқалды (62,2% - ға). Қалған аудандар мен қалаларда негізгі өсімді қазақ халқы қамтамасыз етті (Ахметова 2014).

Жалпы алғанда екі облыста да, халық санының өсу себептерінің бірі өңірдегі әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықтың қалыптасуы болды. Шығыс Қазақстан облысына 21,2% (кесте 2) қарағанда Семей облысында 61,1% (кесте 1) халық саны анағұрлым жоғары пайызда өскенін байқаймыз. Сондай-ақ екі облыстың тағы бір айырмашылығы Семей облысында жалпы халық саны ауылдық аумақтарда көбейсе, Шығыс Қазақстан облысында қалаға жақын маңдағы аудандарда ұлғайған. Яғни бұл көрсеткіш, Семей облысында ауыл тұрғындары көптігін, бұл дегеніміз халықтың дәстүрлі шаруашылықпен, ауыл тіршілігімен айналысатындығын байқатады. Ал Шығыс Қазақстан өндіріс ошақтары қалыптасып, халық қалалық тіршілікке ұмтылып, бос жұмыс орындарын толтыра бастады. Бұл болжамымызға 2 сурет дәлел бола алады.

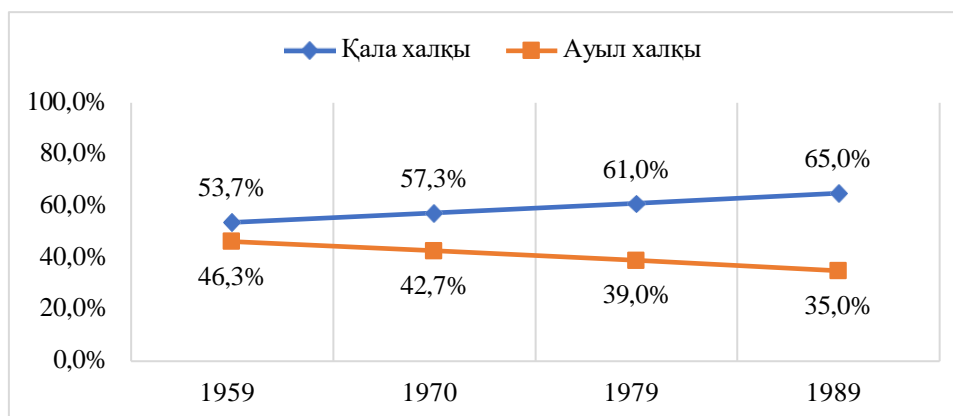
Өсу тенденциясы, отбасы динамикасы мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық әл-ауқатының өзгерісіне әсер етті. Халық санының өзгерісі негізінде оның құрылымын (қала және ауыл халқы) қарастырайық.

Халықтың қалаға көшу тенденциясы ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап күшейе түсті. Бұл процестің қарқынмен жүруінің бірнеше себептері болды. Қалалардағы өнеркәсіп саласының алға қойылуы үлкен себептердің бірі болды. Алайда, бұл құбылыстың қозғалысы бірқалыпты болмады, әртүрлі даму кезеңдерімен сипатталды.



Сурет 1. Семей облысы қала және ауыл халқының үлес салмағы(1959, 1970, 1979, 1989 ж. халық санақтары нәтижесі бойынша) (Статистический, 1991)

Семей облысы бойынша диаграммадан байқайтынымыз, қала және ауыл халқы тұрғындарының саны 1959 жылдан 1980 жылдардың ортасына дейін ауыл халқы 10% басымдылықта болып, жылдар сайын бұл пайыз төмендеп, 1980 жылдардың ортасына қарай екі жақта да халықтар саны теңесіп, әрмен қарай қала халқы басымдылыққа ие болып келе жатқанын байқаймыз. Бұған дәлел, 1959 жылы қала халқы 43,9%-дан , 1989 жылы 51,2%-ға өсті. Ал ауыл халқы керісінше 1959 жылы 56,1%-дан , 1989 жылы 48,7%-ға кеміді (сурет 1).



Сурет 2. Шығыс Қазақстан облысы қала және ауыл халқының үлес салмағы(1959, 1970, 1979, 1989 ж. халық санақтары нәтижесі бойынша) (Статистический, 1991)

Шығыс Қазақстан облысы диаграммасынан байқайтынымыз, қалаға көшу процесі тез қарқынмен өсе бастады. Өңірде қала халқының саны 1989 жылы 1959 жылмен салыстырғанда қала халқы 17,3% өсті. Ал ауыл халқы керісінше 17,3% кеміді (сурет 1). Осылайша, жылдан жылға қала халқының саны арта түсті.

Ал екі облысты салыстыратын болсақ, жоғарыдағы диаграммалар (сурет 1, сурет 2) мүлдем екі бөлек тенденцияны көрсетеді. Шығыс Қазақстан облысында 1959 жылдан бастап, қала халқы басымдылықта болып, жылдан жылға ауыл халқы кеміп, халықтың қалаға көшуі арта түсіп, 1989 жылы қала халқының саны 65,0%-ға дейін жетеді. Бұл құбылыстың жоғарыда айтқандай, әлеуметтік-экономикалық тұрғыда халыққа қалада тұру тиімді екенін көрсетеді. Ал Семей облысында керісінше 1959 жылдан 1980 жылдың ортасына дейін ауыл халқы басымдылықта болып, тек 1980 жылдың ортасында ауыл және қала халқы теңесіп, 1989 жылғы көрсеткіш бойынша қала халқы тек 2,5% басымдылықпен алға шығады. Яғни бұл колхоз-совхоз жүйесінің дамып, ауыл халқына әлеуметтік көмек көрсетіліп, халықтың ауылдағы тұрақтылықты сақтап қалғандығын айқындайды.

1959-1970 жылдардағы урбанизацияның қарқынды дамуы ауыл тұрғындарының қалаға көшуі әсерінен болды. Бұл қала мен ауылдық жердегі тұрмыстың сапасымен түсіндіріледі.

Сондай-ақ 1960 жылдары 70-тей үлкен ауылдар қала және қала типтес аудандарға ауыстырылғанымен олардың көпшілігі бұрынғысынша ауылдық аумақ болып қала берді. 1970 жылдардағы урбанизацияланған қазақ халқының Шығыс Қазақстандағы үлесі 13,9% құрады, ал 1970-1979 жж. 16,4% және 1989 жылы 4,4% ұлғайып 20,8% құрады (Козина В.В., 2007).

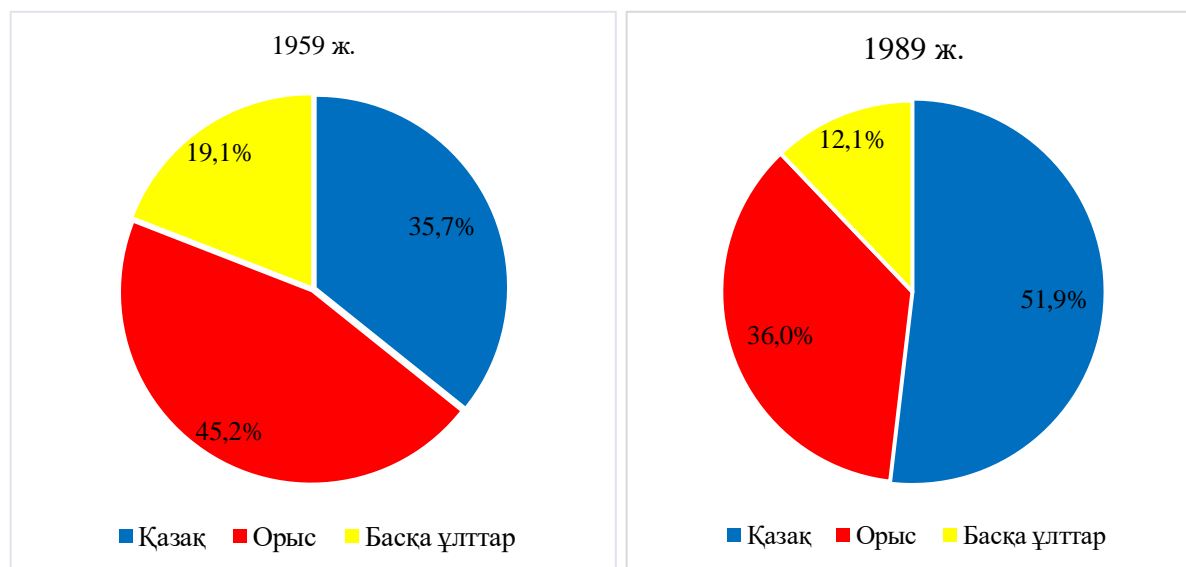
Республикааралық көші-қон есебінен ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіптің кадрлық әлеуетінің өсуінің салдары 1950 жылдардың соңында республикада еуропалық компонент халқының құрамында үлес салмағы жоғары «орыс тілді белдеу» қалыптасқандығы болды (Аубакирова Ж.С., Алексеенко А.Н., 2020). Бұл Шығыс Қазақстан облысынла айқын көрінді. Өңірдегі қазақтардың үлес салмағы небәрі 18,9% құрады (2 сурет).

XX ғасырдың соңында белең алған экономикалық дағдарыс, сондай-ақ егемендіктің жариялануы «ауыл – қала» көші-қон ағынының эволюциялық процестеріне өзгерістер енгізді. Қазақстан ауылдарында ұзақ уақыт бойы жинақталған әлеует көшіп, қалаларға қарай ағылды (Сарсембаева Г.А., 2020).

Ал енді Қазақстанның шығыс өңірі тұрғындарының 1959-1989 ж. аралығындағы этникалық құрамын қарастырайық. Бұл жерде де біз екі облыста этникалық құбылыс әртүрлі бағытта дамығанын байқаймыз (сурет 3, сурет 4).

Қазақстан шығыс өңірінің ұлттық құрамының аймақтық ерекшелігі аумақ құрамының басым бөлігін қазақ және орыс ұлттары 1959 жылы Семей облысында 80,9%, Шығыс Қазақстан облысында 89,8%, ал 1989 жылы Семей облысында 87,9%, Шығыс Қазақстан облысында 93,2% құрады. Сол себепті ұлттық құрам үлес салмағында осы 2 ұлт басымдылыққа алынды. Қазақстан шығыс өңірі тұрғындарының этникалық құрамы – халықтың биэтникалық құрамына жатады.

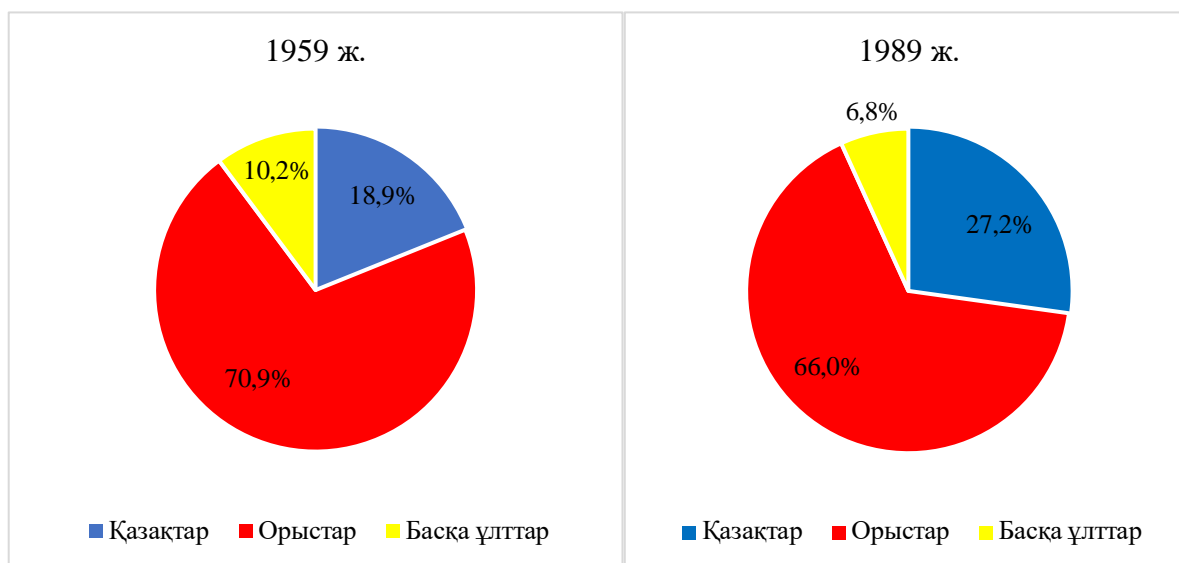
Ал енді Семей өңірі тұрғындарының 1959-1989 ж. аралығындағы этникалық құрамын қарастырайық. Семей облысы ұлттық құрамының аймақтық ерекшелігі аумақ құрамының басым бөлігін қазақ және орыс ұлттары құрады (1959 ж- 81%). Сол себепті төмендегі 2 суретте ұлттық құрам үлес салмағында осы 2 ұлт басымдылыққа алынды (1989 ж- 88%). Семей тұрғындарының этникалық құрамы – халықтың биэтникалық құрамына жатады.



Сурет 3. 1959, 1989 жылдардағы Семей облысындағы халықтың ұлттық құрамы (%) (4)

Семей облысы диаграммдан байқап отырғанымыздай, халықтың 80% астамын тек 2 ұлт құраған. 1959 жылы 9,5% басымдылықпен орыс ұлтының үлес салмағы көп болса, 1989 жылы бұл құбылыс керісінше өзгеріп 15,9% басымдылықпен қазақ ұлтының саны артқан. Қазақ ұлтының пайыздық мөлшері 1989 жылы 1959 жылмен салыстырғанда 132,8% өсуі табиғи өсімнің арқасында дамыған. 1960 жылдардағы «Демографиялық жарылыс» қазақ ұлтының үлес салмағына әсер етті. Орыс ұлтының өсімі 27,8% өскен (сурет 3). Ал, өзге ұлттар

саны 1959 жылы қандай деңгейде болса 1989 жылы да сол деңгейде қалған . Шығыс Қазақстан облысында ұлттардың құрамы мүлдем басқа векторда дамыды.



Сурет 4. 1959, 1989 жылдардағы Шығыс Қазақстан облысы халқының ұлттық құрамы (%) (4)

Шығыс Қазақстан облысы диаграммасынан байқаймыз, бұл облыста да халықтың 90% астамын тек 2 ұлт құраған. Сол себепті де, жалпы Қазақстанның шығыс өңірі халқын биэтникалық құрамға жатқызамыз. Әсіресе, орыс ұлты басым ұлт болған, бұл басқа облыстармен салыстырғанда Шығыс Қазақстан облысының ерекшелігі болып табылады. Бұл құбылыстың қалыптасу себебі, әсіресе осы Шығыс аумаққа жер аудару, қоныс аудару, арнайын қоныстанулардың әсерінен туындаған. Сондай-ақ қазақ ұлтының да пайыздық мөлшері 1989 жылы 1959 жылмен салыстырғанда 82,2% өскен. Осы кезеңдерде қазақ ұлтының өсуі тек бір себеппен, яғни табиғи өсімнің арқасында ғана дамыған. Орыс ұлтының өсімі 17,8% өскен (сурет 4). Ал, өзге ұлттар саны керісінше 14,7% қысқарған. Бұл аумаққа қоныстынушылардың өз мемлекеттеріне қайтып оралуымен, басқа елді-мекендерге көшіп кетуімен түсіндіруге болады. Қазақ ұлты көп шоғырланған аудандарға: Зайсан, Катон-Қарағай, Күршім, Марқакөл және Тарбағай аумақтарын жатқызамыз. Бұған дәлел 1959 жылы осы өңірлерде қазақтар саны 50% жоғары көрсеткішті көрсетсе, 1989 жылы бұл аймақтағы қазақтардың үлес салмағы 80% асып, Тарбағай ауданында 96,4% құрады. Ал орыс ұлты Өскемен, Зырян, Лениногорск, Шемонаиха аудандарында 1959 және 1989 санақ нәтижелерінде аумақтағы халықтың 80% астамын құрады. Сондай-ақ басқа аудандарда қазақ және орыс ұлттары 60%-40%, 70%-30% көрсеткішті көрсетіп тепе-теңдікте болды (Алексеев А. Н., 1994).

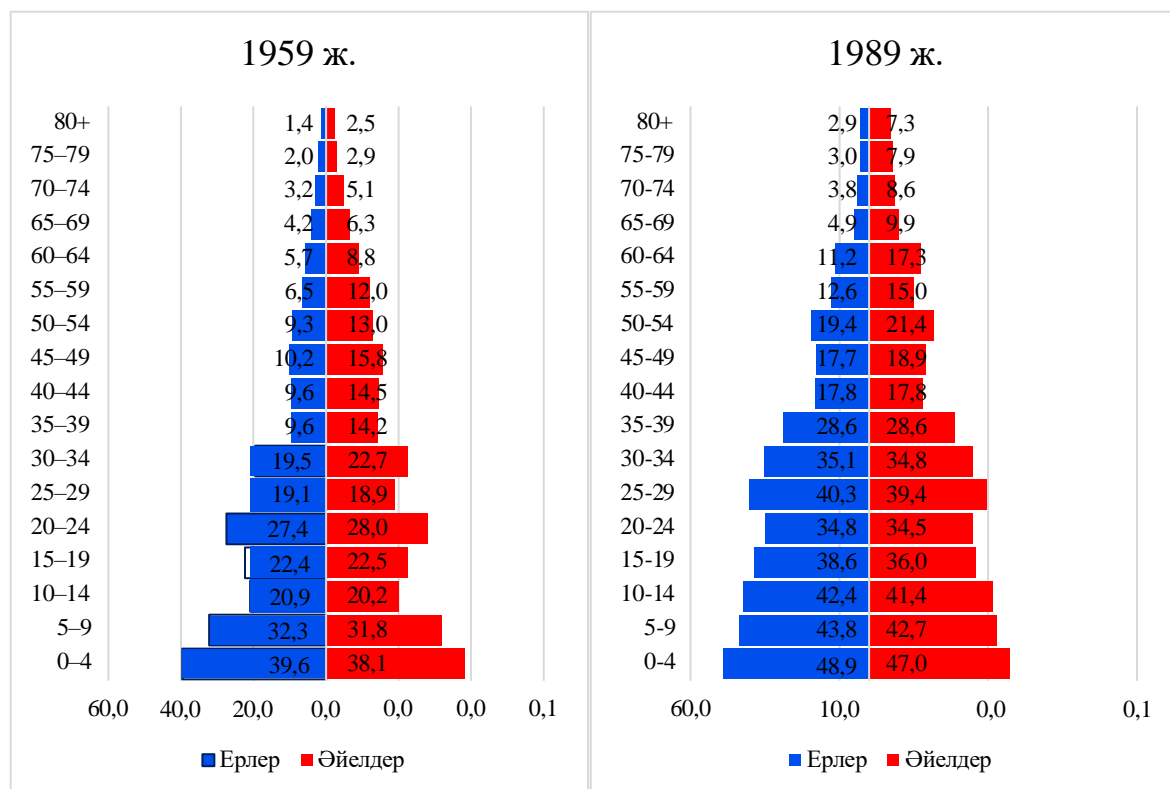
1960 жылдары басталған өңір тұрғындарының қалыптасу тенденциясы, орыс және басқа да ұлттардың көші-қон келімі тоқтағанымен табиғи өсім есебінен халықтың қалыптасуы қарқынды жүрді (Аубакирова Ж.С., Алексеев А.Н., Столярова Э.О., 2020).

XX ғасырдың 50-80 жылдары Қазақстан халқының қалыптасу ролін табиғи өсім көрсеткіші құрады. Табиғи өсім арқасында халық саныда жыл сайын ұлғайып отырды. 1968 жылға дейін табиғи өсім жоғарғы көрсеткіші көші-қон келімімен толықты. Ал XX ғасырдың екінші жартысы 60 жылдардан бастап көші-қон сальдосы тоқтап, Қазақстанның шығыс өңірі халқы тек табиғи өсім негізінде толығып отырды (Зимовина Е.П., 2003).

Демографиялық процестерде халықтың жас-жыныстық құрамы үлкен рөл атқарады, себебі ол халық санының өсу немесе кему потенциалын қамтиды.

1959-1989 жылдардағы бүкілхалықтық санақ нәтижесінен жалпы халық санын, ұлттық құрамы және орналасу ерекшеліктері мен этникалық топтардың жас-жыныстық құрамын анықтап зерттеуге болады. Соның ішінде Семей облысы туралы деректерді 5-ші суреттен

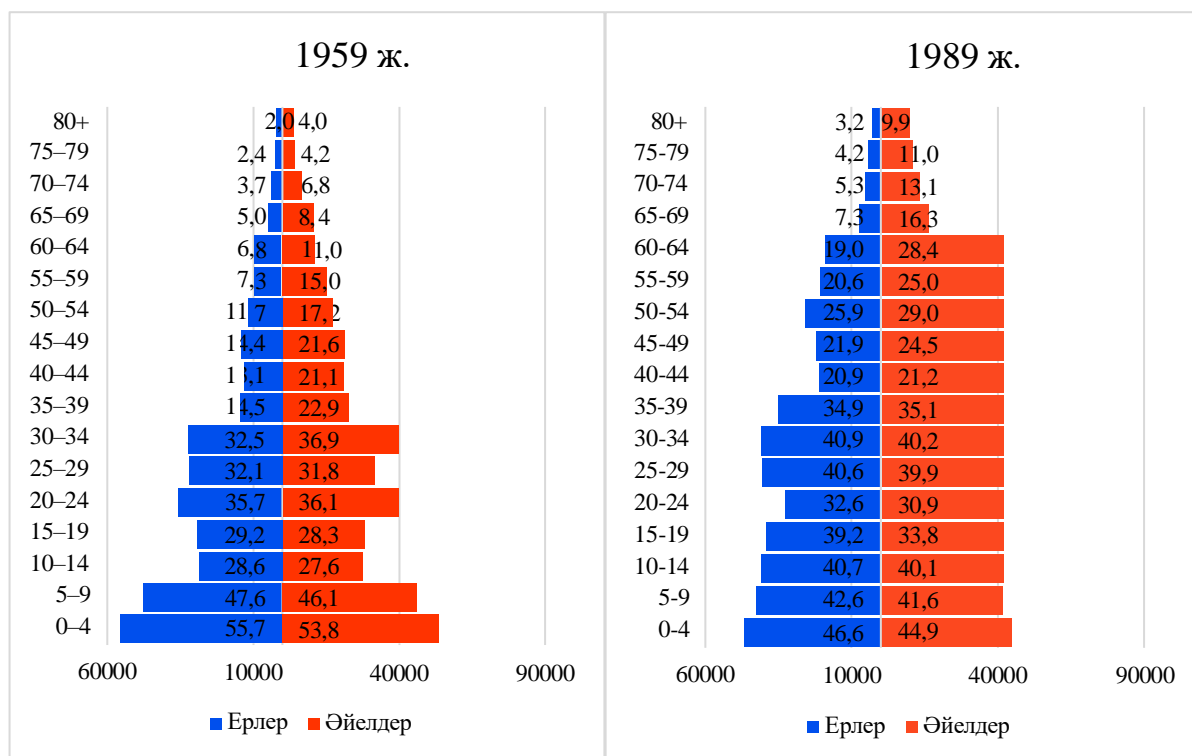
байқауға болады.



Сурет 5. Семей облысын жас-жыныстық категория бойынша бөлу (%) (1959 және 1989 ж. халық санақтары нәтижесі бойынша) (Статистический, 1991)

5-суреттен көретініміз, 1959 жылы 0-4 жас аралығында екі жыныста да туғандар пайызы орта есеппен 38,85% құраса, 1989 жылы бұл көрсеткіш 47,95% болып, 10% ұлғайған. 1959 жылы туған балалар 0-4 болғандар 1989 жылы 30-34 жаста болып, бұл көрсеткіштің нәтижесі 1989 жылы орта жасағы адамдар санының артуына алып келді. Ал, бұл өз кезегінде сапалы демографиялық даму процесін қалыптастырды. Семей облысында 1959 жылы қазақ ұлтының саны, орыс ұлтының санынан аздаған мөлшерде аз болса, 1989 жылы облыстағы басым ұлт өкіліне айналды (сурет 3), яғни бұл көрсеткіш қазақ ұлты әсерінен, Ж.Боже-Гарнье және Э.Росеттің демографиялық қартаюды бағалау шкаласына сәйкес облыстың демографиялық жастықта екенін көрсетеді (Аубакирова Ж.С., Алексеенко А.Н., 2020).

Ал Шығыс Қазақстан облысы жас-жыныстық құрамы туралы деректерді 6-шы суреттен байқауға болады.



Сурет 6. Шығыс Қазақстан облысын жас-жыныстық категория бойынша бөлу (%) (1959 және 1989 ж. халық санақтары нәтижесі бойынша) (Статистический, 1991)

Шығыс Қазақстан облысы бойынша көрсетілген 6-суреттен көретініміз, 1959 жылы 1989 жылмен салыстырғанда, туу көрсеткіші 54,7%-дан 45,7%-ға төмендегенін байқаймыз. Туу көрсеткішінің төмендеуі ауыл халқының қалаға көшуі, отбасылық құндылықтардың өзгеруімен, отбасын, баланы жоспарлау, қоғамдағы әйел адамның ролінің артуымен түсіндіріледі. 1959 жылы жастық құрамдағы туу көрсеткішіне басым әсер еткен қазақ ұлты болса, орта жастағы адамдардың саны орта жастағы Шығыс Қазақстан аумағына түрлі себептермен қоныстанған славян ұлттары әсерінен, әсіресе орыс ұлты санымен толықты. Сондай-ақ 1959 жылы 60 жастан асқандар саны төмен деңгейде болса, 1989 жылы бұл көрсеткіш бірнеше есеге ұлғайған. Бұдан біз өмір сүру сапасының да артқанын байқаймыз.

Ал екі облысты салыстыратын болсақ, Семей облысында 30 жыл ішінде туу деңгейі өссе, Шығыс Қазақстан облысында керісінше бұл көрсеткіш төмендеген. Бұны, жоғары да атап өткен этникалық топтардың қоныстану территорияларына байланысты түсіндіруге болады. Яғни «демографиялық жарылыс» жасаған қазақ этносы Семей облысында анағұрлым көп деңгейде қоныстанып, сол облыстың туу деңгейін арттырған. Орта жастағы адамдар тобының да орта есеппе болуы облыста тең дәрежеде қоныстанған, орыс және өзге де ұлттар санының арқасында еді. Шығыс Қазақстан облысында орта жастағылар санының жас топтағалар санымен бірдей деңгейде екенін байқай аламыз, яғни орта жастағылар санын көбінесе сырттан жұмыс атқаруға келген қоныстанушылар, арнайы қоныстанушылар, жер аударылғандар, яғни механикалық жолмен толыққан адамдар тобы құрады.

Басқа этникалық топ өкілдерінде, бірінші кезекте орыстарда мәселенің мәнін көші-қон анықтады. Көші-қон толқындарының нәтижесінде алынған демографиялық әлеует қысқа мерзімді, өйткені ол жағдаяттық факторларға, негізінен әлеуметтік-экономикалық қасиеттерге байланысты болды. Қазақстанның шығыс өңірі негізгі этностарының – қазақтар мен орыстардың демографиялық даму векторлары әртүрлі болып келеді (Атантаева Б.Ж., Камалджанова Т.А., 2014). Қазақтардың демографиялық процестері қарама-қайшы құбылыстармен айқындалды. Бір жағынан 1950-1960 жылдары туылған «демографиялық жарылыс балалары» балиғаттық жасқа толды. Сондықтан 1980 жылдары туылғандар саны әсіресе онжылдықтың екінші жартысында айтарлықтай өсті. Сонымен бірге ұрпақ өкілдерінің белсенді урбанизациясы оның демографиялық әлеуетін төмендетті (Аубакирова Ж.С.,

Алексеевко А.Н.,2020).

Қазақстанда қоныстандыру мен экономикалық қызметтің қатаң этникалық саралануы болды. Демографиялық тұрғыдан алғанда мұндай жағдай әртүрлі салдарға алып келеді. Қала тұрғындары біртіндеп дәстүрлі репродуктивті қатынастарын, ең алдымен әлеуметтік-экономикалық қасиеттерін жоғалтады. Аз балалы және орташа балалы отбасылар кең тарала бастады. Қалалық-әлеуметтік преференцияларға ие болу (білімнің өсуі, әйелдің қоғамдағы жағдайының өсуі және т.б.) халықтың демографиялық әлеуетін бейтараптандырады.

Шығыс Қазақстан облысы халқының, ең алдымен, қала халқының көп бөлігін славян тектес ұлттар құрады. Бір жағынан, өнеркәсіптік кадрлардың ағыны әлеуметтік-экономикалық жеделдеуге ықпал етті. Екінші жағынан, Қазақстан халқының этникалық құрамы түбегейлі өзгерді, 1950 жылдардың ортасында халық құрамындағы қазақ халқының үлес салмағы халықтың үштен бірінен аз болды. Қазақ этносының әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері шет тілді ортада жойылып кетті. Қазақстанның демографиялық жүйесі сыртқы, еуропаландырылған негізде құрылды. Осылайша ХХ ғасырда белгіленген демографиялық, экономикалық, әлеуметтік-мәдени мәселелердің бүкіл кешенін егеменді мемлекет – Қазақстан Республикасында шешу қажет болды ((Адилбаева А.С. Болатова К.Б., Рамазанова Ф.С., Байпейсова Г.М., 2017). Шығыс өңірінің екі облысында қалыптасқан демографиялық ахуал, Қазақстанның оңтүстігі мен солтүстігі іспеттес, осы облыстардағы қалыптасқан этникалық құрамды, демографиялық оқиғаларды бейнелей алды.

### Қорытынды

ХХ ғасырдың ортасынан бастап жалпы Қазақстан аумағында соның ішінде Қазақстанның шығыс өңірінде көптеген демографиялық өзгерістер болды. Бір өңірде орналасқанымен, алайда екі облыста екі түрлі тенденция қалыптасты. Шығыс Қазақстан және Семей облысын мысалға алу арқылы халық санының динамикасы, аймақ территориясында орналасу ерекшелігін анықталып, халықтық тығыз немесе аз қоныстанған аймақтары көрсетіліп, оның себептері түсіндірілді. Аймақтағы ұлттық құрам үлес салмағы бойынша басым ұлт өкілдері қазақтар мен орыстар үлес салмағы салыстырылып, демографиялық үрдістер ашылды. Демографиялық құрылымның негізі жастық құрамдағы толқындар деңгейі диаграмма арқылы көрсетілді. Жоғарыда қойылған Қазақстан шығыс өңірі тұрғындары қалай қалыптасты деген сұраққа жауап берілді. 1950-1980 жылдар өңірдің демографиялық даму үдерісінде маңызды кезең болды, себебі осы кезеңде егеменді Қазақстанның демографиялық дамуына үлкен үлес қосқан тенденциялар қалыптасты.

### Әдебиеттер тізімі

Адилбаева А.С., Болатова К.Б., Рамазанова Ф.С., Байпейсова Г.М. Особенности развития культурно-просветительной работы в городах Восточного Казахстана в начальный этап советской власти // Наука, образование и культура - №5 (20), 2017

Алексеевко А. Н. Народы Восточного Казахстана / А.Н. Алексеевко. – Усть-Каменогорск: Б.и., 1994. – 52 с.

Алексеевко А.Н., Аубакирова Ж.С., Население Казахстана в 50-80-е годы XX века: демографический взрыв и особенности этносоциальных эволюции // Вестн. НГУ. Серия: История, филология. 2017. Т. 16, №8: История. С. 127-142.

Алексеевко Н. В. История Восточного Казахстана в документах и материалах / Н.В. Алексеевко.– Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс. - Ч. 2: С 1917 г. по начало XXI века. – 2007. – 108 с.

Атантаева Б. Ж., Камалджанова Т. А. Влияние миграции на формирование этнических диаспор Восточного Казахстана в 1937-2005 гг. (социально-демографический и культурный аспект); М-во обр. и науки РК ; Гос. ун-т им. Шакарима г. Семей... – Семей : [б. и.], 2014. - 255 с.

Аубакирова Ж.С., Алексеевко А.Н. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы шеңберінде

«Демографиялық тарих контексіндегі қазақтар» / Ж.С. Аубакирова., А.Н. Алексеенко. – Нұр-Сұлтан: «Шаңырақ-Медиа» ЖШС, 2020. – 200 б.

Аубакирова Ж.С., Алексеенко А.Н., Столярова Э.О. Demographic processes in Kazakhstan in the 20-80s of 20th century // «Хабаршы-Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая / Серия «Исторические и социально-политические науки». – 2020. – №3(66). – С. 346-351.

Ахметова Р.Д. Этнокультурные процессы в Восточном Казахстане в 80-х годах XX – начале XXI века. - Семей: Тенгри, 2014. - 172 с.

Зимовина Е.П. Динамика численности и состава населения Казахстана во второй половине XX века [Электрон.ресурс]. – Демоскоп. – № 103 – 104. – 3-16 марта 2003.

Козина В.В. Демографическая история Казахстана / В.В. Козина. – Караганда: Изд-во КарГУ. – 2007. – 145 с.

Сарсембаева Г.А. Урбанизация, как основной миграционный тренд современного Казахстана // «Хабаршы-Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая / Серия «Исторические и социально-политические науки». – 2020. – №1(64). – С. 63-67.

Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. Алма-Ата: Республ. информ.-изд. центр, 1991. – 198 с.

URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2003/0103/analit03.php>

**Надира А. Махметова<sup>1</sup>, Жанна С. Аубакирова<sup>2</sup>**

<sup>1</sup> *Восточно-Казахстанский университет имени С.Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан*

<sup>2</sup> *Восточно-Казахстанский технический университет имени Д. Серикбаева, Усть-Каменогорск, Казахстан*

## **ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА ВО II-ОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА**

**Аннотация.** В статье рассматривается и анализируется структура демографической системы Семипалатинской и Восточно-Казахстанской областей. В исследовании использовались данные текущей статистики и результаты переписей населения 1959 г., 1989 г. Осуществлен сравнительный анализ динамики численности населения, особенностей расселения (городское и сельское население), этнического и половозрастного состава восточных регионов. Особенностью этнической структуры населения двух регионов является доминирование казахского и русского этносов, однако в разной пропорциональной взаимосвязи. «Демографический взрыв» казахов 1950-1960 годов привел к увеличению естественного прироста представителей данного этноса в регионе и стал фактически триггером для изменений, произошедших в 50-е и 80-е годы XX века. Снижение численности русского этноса произошло в результате естественной убыли и механического сокращения. Этот период стал важным этапом для современной демографической ситуации Восточно-Казахстанской области. Актуальность статьи обусловлена необходимостью изучения демографических процессов, происходивших в 1950-1980-е годы как в важном историческом периоде для формирования уже суверенной демографической системы, когда сформировались предпосылки современных демографических тенденций именно в это тридцатилетие. Количество детей, рожденных в 1950-1980 годов, сыграло важную роль в формировании нового качества человеческого капитала, современной этнической структуре населения, сыграло важную роль демографическом развитии восточного региона Казахстана.

**Ключевые слова:** Восточный Казахстан; демографическая система; городское население; сельское население; национальный состав; перепись.

Nadira A. Makhmetova <sup>1</sup>, Zhanna S. Aubakirova <sup>2</sup>

<sup>1</sup> Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

<sup>2</sup> D.Serikbayev East Kazakhstan State technical University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

## THE MAIN TRENDS IN THE DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF EAST KAZAKHSTAN IN THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

**Abstract.** The article considers and analyzes the structure of the demographic system of the Semipalatinsk and East Kazakhstan regions. The study used statistical current statistics and the results of the 1959 and 1989 population censuses. A comparative analysis was carried out between the two regions: population dynamics, settlement patterns (urban and rural population), ethnic and age and sex composition. A feature of the ethnic structure of the population of the two regions is the dominance of the Kazakh and Russian ethnic groups, however, in a different proportional relationship. The "population explosion" of the Kazakhs in the 1950s-1960s led to an increase in the natural increase of representatives of this ethnic group in the region and actually became a trigger for the changes that occurred in the 50s and 80s of the twentieth century. The decrease in the number of the Russian ethnos occurred as a result of natural loss and mechanical reduction. This period has become an important stage for the modern demographic situation of the East Kazakhstan region. The relevance of the article is due to the need to study the demographic processes that took place in the 1950s-1980s as an important historical period for the formation of an already sovereign demographic system, when the prerequisites for modern demographic trends were formed precisely in this thirty years. The number of children born in 1950-1980 played an important role in the formation of a new quality of human capital, the modern ethnic structure of the population, played an important role in the demographic development of the eastern region of Kazakhstan.

**Keywords:** East Kazakhstan; demographic system; urban population; rural population; national composition; census.

### References

- Adilbaeva A.S., Bolatova K.B., Ramazanova F.S., Baypeisova G.M. Features of the development of cultural and educational work in the cities of East Kazakhstan in the initial stage of Soviet power // *Science, Education and Culture* - No. 5 (20), 2017
- Akhmetova R.D. Ethnocultural processes in East Kazakhstan in the 80s of the XX–beginning of the XXI century. -Semey: Tengri, 2014. -172 p.
- Alekseenko A. N. *Narody Vostochnogo Kazaxstana [Peoples of East Kazakhstan]* / A.N. Alekseenko. – Ust`-Kamenogorsk: B.i., 1994. – 52 s.
- Alekseenko A.N., Aubakirova Zh.S., Naselenie Kazaxstana v 50-80-e gody` XX veka: demograficheskij vzry`v i osobennosti e`tnosocial`ny`x e`volucii // *Vestn. NGU. Seriya: Istoriya, filologiya*. 2017. T. 16, №8: Istoriya. S. 127-142. [in Russian]
- Alekseenko N. V. *Istoriya Vostochnogo Kazaxstana v dokumentax i materialax [History of East Kazakhstan in documents and materials]* / N.V. Alekseenko.– Ust`-Kamenogorsk: Media-Al`yans. - Ch. 2: S 1917 g. po nachalo XXI veka. – 2007. – 108 s. [in Russian]
- Atantayeva B. Zh., Kamaljanova T. A. The impact of migration on the formation of ethnic diasporas in East Kazakhstan in 1937-2005 (socio-demographic and cultural aspects); Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan; State University named after Shakarima G. Semey... – Semey : [B. I.], 2014. 255 p.
- Aubakirova Zh.S., Alekseenko A.N. «Ruxani zhangy`ru» bagdarlamasy` shenberinde «Demografiyaly`k tarix konteksindegi kazaktar» [In the framework of the program "Spiritual Revival" "Kazakhs in the context of demographic history"] / Zh.S. Aubakirova., A.N. Alekseenko. – Nur-Sultan: «Shany`rak-Media» ZhShS, 2020. – 200 b.

Aubakirova Zh.S., Alekseenko A.N., Stolyarova E.O. Demographic processes in Kazakhstan in the 20-80s of 20th century [Demographic processes in Kazakhstan in the 20-80s of 20th century] // «Xabarshy`-Vestnik Kazaxskogo nacional`nogo pedagogicheskogo universiteta imeni Abaya / Seriya «Istoricheskie i social`no-politicheskie nauki». – 2020. – №3(66). – S. 346-351. [in English]

Kozina V.V. Demograficheskaya istoriya Kazaxstana [Demographic history of Kazakhstan] / V.V. Kozina. – Karaganda: Izd-vo KarGU. – 2007. – 145 s.

Sarsembaeva G.A. Urbanizaciya, kak osnovnoj migracionny`j trend sovremennogo Kazaxstana [Urbanization as the main migration trend of modern Kazakhstan] // «Xabarshy`-Vestnik Kazaxskogo nacional`nogo pedagogicheskogo universiteta imeni Abaya / Seriya «Istoricheskie i social`no-politicheskie nauki». – 2020. – №1(64). – S. 63-67.

Statisticheskij sbornik po otdel`ny`m pokazatelyam Vsesoyuzny`x perepisej naseleniya 1959, 1970, 1979 i 1989 gg. [Statistical collection on selected indicators of the All-Union population censuses of 1959, 1970, 1979 and 1989.] Alma-Ata: Respubl. inform.-izd. centr, 1991. – 198 s. [in Russian]

Zimovina E.P. Dinamika chislennosti i sostava naseleniya Kazaxstana vo vtoroj polovine XX veka [Dynamics of the number and composition of the population of Kazakhstan in the second half of the twentieth century] [E`lektron.resurs]. – Demoskop. – № 103 – 104. – 3-16 marta 2003. URL:<http://www.demoscope.ru/weekly/2003/0103/analit03.php>

### **Авторлар туралы мәліметтер**

*Махметова Надира Аманжолқызы* – докторант, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан.

*Аубакирова Жанна Сакеновна* – тарих ғылымдарының кандидаты, Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университетінің қауымдастырылған профессоры, Өскемен, Қазақстан.

### **Information about the authors**

*Makhmetova Nadira Amanzholkyzy* – doctoral student, East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, **Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.**

*Aubakirova Zhanna Sakenovna* – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the East Kazakhstan Technical University named after C. Serikbayev, **Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.**

### **Сведения об авторах**

*Махметова Надира Аманжолқызы* – докторант, Восточно-Казахстанский университет имени С.Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан.

*Аубакирова Жанна Сакеновна* – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Восточно-Казахстанского технического университета имени С.Серикбаева, Усть-Каменогорск, Казахстан.

УДК 39:392.2:321.11

**ТРАДИЦИИ, ОБРЯДЫ И ВЕРОВАНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С РОЖДЕНИЕМ ДЕТЕЙ У АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ГРУЗИИ (XIX-НАЧАЛО XX ВВ.)****Асад.Т. Алиев***Институт истории и этнологии НАНА имени А.А.Бакиханова (Баку, Азербайджан)*E-mail: [esed.eliyev.2020@mail.ru](mailto:esed.eliyev.2020@mail.ru)  
<https://orcid.org/0009-0007-5645-2283>

**Аннотация.** Статья посвящена традициям, обрядам и верованиям, связанным с рождением детей у грузинских азербайджано-тюрков. Здесь отмечается, что, как и у всех тюркских народов, у грузинских азербайджанцев - тюрков в начале XIX и XX веков рождение ребенка как продолжателя поколения было важнейшей задачей семьи. Бездетность считалось грехом, к таким парам в народе относились очень плохо. Поэтому, если невеста через какое-то время (около 2-3 месяцев) после свадьбы не забеременела, предполагалось, что она впала в сглаз - «чиллу». Согласно историко-этнографическим материалам, проводились различные ритуалы по уходу невесты из дома. При этом, чтобы невеста забеременела, ее в саду дома водили вокруг плодового дерева, считалось, что как дерево даст урожай, так и невеста родит чадо. В народе верили в то, что близкие невесты, совершая различного рода ритуалы по снятию сглаза, порчи, тем самым открывают все закрытые дороги невесты по становлению невесты матерью.

**Ключевые слова:** азербайджанцы Грузии; рождение детей; вера; тюркские народы; отношение к мальчикам и девочкам.

**Введение**

С древних времён и по наши дни в каждой азербайджано-тюркской семье одним из важных желаний родителей является рождение чада, что является основным фактором в продолжении рода и семьи. Отсутствие детей в семье воспринимались в обществе негативно, в прошлом такое положение в нём вызывало осуждение, члены семьи на каждом шагу сталкивались с холодными взглядами в обществе. Бездетной женщине не позволялось вступать в разговоры, считалось, что «она имеет право на что-либо среди членов общества только после рождения ребенка». Даже участие бездетных женщин в мероприятиях, связанных с подготовкой родственниками приданого для будущей невесты, считалось нежелательным (Qeybullayev, 1994:265). Таково было отношение не только к бездетной женщине, но и к её мужу. Об этом существует достаточно сведений как среди народа, так и в источниках, литературе. Настолько бездетность считается тяжелым «həqarət» ясно прослеживается в дастане «Книга Деда Горгуда», где говорится о выделении белой комнаты для мужей, имеющих сына, красной для имеющих дочь, и черной для бездетных, «проклятых Аллахом» (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988:34).

Собранный среди грузинских азербайджанцев (тюрков) этнографический материал показывает, что такие выражения по отношению к бездетным семьям как «жилище без света», «мельница без воды», «дом без солнечного света», «бездетные» заставляли задуматься каждую семью и родителей каждой девушки и юноши для принятия мер в продолжении рода, дабы не упасть в «глазах общества». Для достижения желаемого они прибегали к разным возможностям и средствам.

Насколько бездетность считалась нестерпимой бедой ясно прослеживается в одном из стихотворений Техлали Новруза: (букв. перевод с азербайджанского)

Всемогущий Аллах, молю тебя о том,

Чтобы, дал ты мне дитя.

Если будет сын, чтобы стал он опорой рода, стал ханом,

Будет дочь пойдет она покрывшись шалью.

Для чего нужен бездетный человек,

После смерти ведь станет разоренным его дом.

Помоги каждому о всевышний Не допусти беды,

Убереги каждого от этого горя, от боли

Да не допусти, чтобы кто-то ушел из этого мира бездетным

Ведь нет продавца детей, чтобы купил Новруз (Təhləli, 2003:130).

По словам пожилых женщин, после свадьбы в течение 2-3 месяцев члены семьи ждали от невесты беременности. Если она не наступала, считалось, что на неё подействовала порча-«чилля». Причину в случившем видели в воздействии порчи, которую наслала молодая женщина (чилля), у которой недавно умер младенец, или воздействию женщин с дурным глазом. Помимо этого, предполагалось также, что на неё могла воздействовать порча (чилля) от человека, навестившего невесту после свадьбы в тот момент, когда у него умер близкий родственник или погибла скотина (Səlimov-Şağani, 1993:233). В целях избавления невесты от порчи (чилля) прибегали к разным обрядам, водили её к известным святилищам (пирам), где зажигали свечи, приносили жертвоприношения, прикрепляли к оккультным деревьям разноцветные лоскутки, совершали приношения бедным и сиротам (Əliyev, 1995:94). Невесты на шею носили стеклянные бусы с глазками, наделённые силой оберега.

Как в Азербайджане, так и среди азербайджанцев Грузии особый интерес в этом вопросе представляет магический обряд по снятию порчи, называемый «чилля кесмек». Так у невесты, с которой снимали эту порчу, трижды обматывали белой бечевкой большие пальцы рук и ног. Занятый этой процедурой человек, припевая песню со священным текстом, ножницами обрезал бечевку. Эта процедура трижды повторялась. Затем, держа обрезанные бечевки над головой невесты, на её голову лили воду с ритуальной чаши, называемой «гырх ачар». Проведя этот обряд, близкие невесты уверовали в то, что в ближайшем будущем, она забеременеет (Abdullaev, 1989:67-68). Использование ножниц и воды в этом обряде с этой же целью, также уходит с корнями в глубокую древность.

### **Материал и методы исследования**

В рамках проведенного нами исследования, при всестороннем изучении ряда вопросов, связанных с рождением детей у азербайджанцев-тюрков Грузии в XIX-начале XX вв. – верований, обычаев и традиций, обрядов были выявлены сходства с тюркскими народами, их идентичное отношение к мальчикам и девочкам. В ходе исследования были использованы комплексные этнологические методы и степно-этнографические исследования. В то же время для более качественного проведения исследовательской работы за основу был взят анализ собранной информации в результате устных опросов среди населения. В статье был проведён научно-критический анализ источников, исследовательских работ, материалов литературы. Главным составляющим в изыскании - было применение историко-сравнительного метода и др.

Таким образом, такой комплексный подход к вопросу позволил выявить специфические особенности азербайджанцев-тюрков Грузии, вытекающие из местных условий, наряду с выделением тех же связей в верованиях, обычаях и традициях других тюркских народов, связанных с рождением детей, а также в их отношении к мальчикам и девочкам.

### **Обсуждение**

У населения, выбранного нами для исследования региона, существовал культ воды, которую считали избавителем от болезней и смывающей собой все беды и тяготы, а железо, и изготовленные из неё предметы, по поверью, считали силой способной отогнать злые силы, и, будучи оберегом, охранять их.

Для того, чтобы невеста вскорости забеременела её трижды обводили в саду вокруг обильно плодоносящего дерева, приговаривая при этом- «О владыка небес и земли, как ты не оставляешь это дерево без плодов, так и дай этой невесте дитя», или же во время праздника Новруз, держали над её головой миску с зазеленевшей пшеницей (семени), приговаривая при этом: «О танры, как ты взрастил «семени», так и дай невесте взрастить дитя» (Әliyev, 1995:107). Также накануне праздника, во время последней среды («чершенбе») на невесту надевали рубаху женщины, родившей младенца, приговаривая при этом: «О Аллах, за подол которого я держусь, о священная ночь, перед этой средой, сделай вскорости эту рубаху тесной для этой невесты, обещаю, если это исполнится, то через год в это время я буду сидеть до зари (дан отурмаг) и устрою обрядовое пиршество для гостей. За день до праздника Новруз, невесту заставляли также трижды перепрыгивать через ручную мельницу-«киркире» (Quliyev., Vәhtiyarov, 1968:37).

После всех этих обрядов, если невеста беременела, то её окружали особой заботой, не пускали заниматься тяжелой работой в доме и во дворе. Ей разрешали только исполнять в доме посильную работу по приведению дома в порядок, что делалось только для того, чтобы невеста была в движении, чтоб она и дитя в чреве были здоровыми, а роды прошли успешно. В противном случае, беременная невеста постепенно становилась тяжела на подъем и была бессильной, что во время родов было чревато тяжелыми последствиями.

Во время беременности невесту, которую в народе называли ещё «агыр аяглы» (букв. «с тяжестью на ногах»), старались кормить калорийной едой, фруктами и овощами, считая, что здоровье плода в её чреве напрямую зависело от правильного питания. Если невесте во время беременности захотелось какое-либо блюдо, то старались тут же приготовить её для неё. Поговаривали, что если не приготовить для беременной желаемое ею блюдо, то у неё вспухнут груди, что по поверью приводило к тому, что на теле младенца в её чреве могли появиться родимые пятна. Такое поверье бытовало и среди азербайджанского населения Дагестана (Гаджиева, 1990:179). У туркменова рода каракечили, в случае когда беременной невесте не давали съест желаемое блюда, то, по поверью, это могло привести к отсутствию у младенца какой-то части тела (Kalafat, 2006:372).

Напомним, что как в Азербайджане, так и в регионах исследуемой страны, беременной невесте запрещалось есть говяжью печень. По поверью, если беременная невеста съедала еду приготовленную из этой печени, то после она притронувшись рукой к какой-то части своего тела, содействовала тому, что точно на такой части тела плода появлялось большое родимое пятно или большая родинка.

По народным представлениям, если во время первого шевеления плода в чреве матери, она взглянет на кого-либо, то будущий младенец будет похож на этого человека. Учитывая это, она старалась смотреть на красивые вещи, на людей с приятным лицом и характером. Для того чтобы будущий младенец родился здоровым, сильным и красивым, во время беременности невесте советовали есть много яблок, груш, айву и другие полезные фрукты. Не случайно, что деревья этих плодов в народе считались самыми желанными (Vәhtiyarova, 2002:61) в саду.

В исследуемых нами регионах существовал ряд примет, по которым можно было предположить пол младенца в чреве матери. К примеру, при приготовлении бараньей головы, когда отрывали челюстные кости загадывали, если кости эти отрывались с мясом, то у беременной невесты будет девочка, а если без мяса, то мальчик. Или же, если беременная невеста во сне увидит яблоко, то будет девочка, увидит нож, будет мальчик, если будет спать спокойно-мальчик, а беспокойно-родится девочка, а также, если невеста будет во время беременности ворчливой, крикливой то это к девочке, а будет спокойной, покладистой, то родится сын (Abdullayev, 1989:69).

Иногда, чтобы определить родится ли у невесты сын или дочь, через кольцо пропускали иголку с ниткой и держа вниз, по вращению иголки угадывали пол: если нитка с иголкой вращалась по часовой стрелке, то предполагали, что будет девочка, а если против часовой - мальчик.

Такой способ определения пола плода было отмечено в Шеки-Закатальской зоне Азербайджана (Paşayeva, 2008:177).

Помимо этих примет, пол будущего младенца могли определить по форме живота беременной женщины, по тому волочит ли она при ходьбе правую или левую ногу, похорошела ли она во время беременности или наоборот подурнела.

Месхетинские (Ахыска) тюрки для определения пола младенца в чреве матери, отваривал яйцо, затем, взяв тонкую прядь её волос, пополам разрезали ею яйцо. Если при этом желток яйца был крепким, то предполагали, что будет мальчик, если же мягким, то девочка. Или же если беременная женщина во сне видела золотое кольцо, браслет, то это толковалось к рождению девочки, а если кинжал или нож, то мальчика (Kalafat, 2006:222).

Женщины Карачаева-Балкарии (Малкарларда) если хотели рождения сына, в кармане носили волчий зуб. По всему вероятно, это поверье исходило из бытующего в народе культа волка (Kalafat, 2006:408).

Роды происходили с помощью опытных повитух-мама. У анатолийских турков эта повитуха именовалась «Эбе ана» (Kalafat, 2006:363), проводила роды она с несколькими помощницами. В это время мужчины семьи (свёкор, деверь, муж) собирались в доме близкого родственника и с нетерпением ждали результата родов. Они, в особенности свёкр, желали, чтоб первенцем был мальчик, так как сын считался для отца «бьющей рукой» в смысле сильной рукой, зажигающей свет в доме, сын считался хранителем семьи, продолжателем рода и фамилии. Подтверждение этому мы услышали и в информации жителя села Агтехле Гараязского (Гардабанского) района Магеррама Мустафаоглы. По его словам, в один из дней к жителю села Агтехли Исмаилу Акперову пришел вестник («муштулугчу») с вестью о том, что у двоюродного брата Магеррама родился второй сын. В это время Исмаил муэллимом по болезни лежал в постели. Услышав эту радостную весть, Исмаил муэллимом на радостях велел своей жене достать из кармана его пиджака две красные десятки и одарить вестника. Жена же вместо двух десятирублёвок, дает вестнику одну десятку. Вестник, вернувшись к Исмаилу муэллиму, сообщает ему, что его жена дала ему лишь одну десятку. Рассердившись по этому поводу, Исмаил муэллимом жене говорит, что он эти деньги даёт не в честь того, что у Магеррама родился сын, а в честь того, что в его роду ещё один сын стал продолжателем его рода.

Как видно из вышеизложенного события, рождение сына было радостью не только семьи, но и радостью родственников всего рода.

В противоположность этому рождение дочери воспринималось не с такой гордостью. В особенности тяжелым было положение женщины, которая рожала друг за другом только дочерей. В этом случае в семье отношения между мужем и женой, свёкром и свекровью становились прохладными, а атмосфера в семье становилась напряженной. По этой причине девочкам давали такие имена как «Гызйетар» (букв. «достаточно девочки»), «Етар» (Достаточно), «Бэсти» (Хватит) и др. Этот обычай нашел своё отражение в поэме незабвенного азербайджанского поэта Самеда Вургунна: «Бэсти» (Хватит)

«Родив тебя девочкой, твоя мать назвала тебя «Бэсти»

Судьба лишила меня сына» сказала она.

Таков был обычай у нас... Родив только дочерей матери

Подобные лебедям на воде, одевались в черное,

Бедная женщина стеснясь, краснела перед мужем.

Отрывались как бы тысячи лепестков от её души,

Поговаривали «К чему девочка? Не прибыльна она, не дает богатства».

Зажигает свечу у чужих?

Подобна она перелетной птице

Не сегодня, завтра улетит» (Vurgun, 1961:232) (букв. перевод).

В семьях с большим числом родившихся девочек Карачаево-Балкарии, таких девочек именовали именами «Болду» (Олду), «Бурул» (Возвернись), «Гызтулма» (Не роди девочку) и др. (Kalafat, 2006:361).

Рождение сына и в кашкайских семьях воспринималось с большой радостью.

Кашкайские семьи, где рождались только девочки и не было сыновей, в народе прозывали «слепой очаг» (Kalafat Y., 2006:31).

Как в Азербайджане (Qeybullayev, 1994:279; Səlimov-Şağani, 1993:245), так и у других тюркоязычных народов (Сухарева, 1975:96; Фирштейн, 1978:201), а также в исследуемых нами регионах, вслед за рождением после нескольких девочек сына, бытовал обычай подвергать его обряду «Гейдари». Согласно этому обычаю, ребенку прокалывали мочку правого уха, продевали серьгу, а посередине обритой головы оставляли хохол (кэжил). Только по достижении 10-12 лет у него снимали серьгу и сбрасывали на голове хохол. По поверью, злые, недобрые силы мальчика, подвергнутого обряду «гейдари», воспринимали за девочку и не подходили к нему. Имеющий магическое значение этот обряд (гейдари) вплоть до 60-70-х годов XX столетия сохранялся в быту населения.

По сведениям повитух, долгие годы занимающихся своим делом, считалось, что, если роды проходили тяжело и роженица, обессилев теряла сознание, это значило, что демоническое существо-«Аланасы» выкрала у неё сердце и печень, которые промыв в воде, она вскармливала ими своих детей.

В целях защиты роженицы от злых сил, громко били друг о друга медную посуду, из всех сосудов сливали воду, устраивали стрельбу из ружей, шли к проточным водоёмам и кинжалами «разрезали» воду. Пришедшую, от этого шума, в сознание роженицу, считали, что она избавилась такими способами от влияния «Аланасы». В действительности, как утверждает медицина, «роды проходящие патологически, приводили к большой потере крови, к потере сил и сознания у роженицы, что конечно не воспринималось в обывательском сознании населения, и такое состояние роженицы якобы происходило под влиянием злой силы-«Албасты». С целью уберечь роженицу от этого, нужно было всячески отогнать от роженицы злые силы, стучать в медную посуду, поднимать больше шума» (Abdullayev, 1989:78).

Информаторы считали, для того чтобы отогнать от роженицы злой дух- «Аланасы», надо пользоваться при родах металлическими предметами, веря в них как в обереги, в целом, поклоняться металлу. Вера в металл и в его оберегающую силу, была характерна многим тюркским народам (Kalafat, 2007:60).

Мифическое существо «Аланасы» или «Аларвады» в представлениях населения исследуемого региона являлось существом в белом одеянии, с длинными ногтями, высокого роста, с большими грудями, закинутыми за спину и желтыми всколоченными волосами. По их поверью это злое существо обычно обитало в саманнике, в камышах, около реки или у озера.

Известное в Азербайджане и в Грузии среди тюркоязычного населения это мифическое существо под названиями «Аларвады», «Аланасы», у турков прозывалось «Алгарысы», у тувинцев «Албыс», у алтайцев «Алмыс», у якутов «Албас», у кыргызов, казанских, крымских татар, команцев «Албасты» (Seyidov, 1989:178), у каркукцев «Алнэнэси» (Paşayev, 1992:15).

Мифическое существо Аларвады-Аланасы было известно не только тюркоязычным, но и другим народам. Этот мифический образ у афганцев был известен под названиями «Мадери ал», «Мадери ял», «Мадери хал», «Мадери ол», у таджиков-«Алмасти», у грузин «Али», у тальшей «Ала жен», у ряда славянских народов «Ала», у лезгин «Алпаб», у ингушей и чеченцев «Алмазы», у монголоязычных народов «Алмас», у татов «Ол» (Abdullayev, 1989:73) и прочие наименования.

После рождения младенца повитуха обрезала ему пупок и обсыпало его тело мелкотолченой солью или же обливала солоноватой водой. Это делалось для того, чтобы смочь устранить неприятный запах с кожи младенца и для скорого укрепления его костей. С другой стороны, обмывание новорожденного подсоленной водой защищало его кожу от микробов (Qədirzadə, 2003:140). Такой обычай бытовал и у османских турков, у кыргызов и у узбеков (Фирштейн, 1978:192).

Новорожденный младенец в течение 5-7 дней спал около матери, затем его клали в колыбельку (бешик). Бешик выстругивали из древесного материала, в середине лежа колыбели - вырезалось круглое отверстие для стока мочи. Начиная с 50-60-х годов XX века, в некоторых семьях стали пользоваться металлическими колыбельками. Следует отметить, что

по принятому обычаю, в семьях, где рождался первенец, все необходимое для младенца-пеленки, постельные принадлежности (стеганое одеяло, тюфячок, подушку, колыбельку и пр.) должна была подготовить бабушка с материнской стороны.

Ослабевшую после родов роженицу кормили мучными блюдами- гуймаг, хашил, молочной рисовой кашей (сюдлю сыйыг).

По народному эмпирическому опыту, эти блюда содействовали образованию у роженицы гемоглобина, устраняли головокружение и боли в области живота.

Роженице, считающейся нечистой по истечении 40 дней после родов, не позволялось месить тесто и выпекать хлеб.

По сведениям, собранным у информаторов, молоко первого дня (ağız südü) роженицы отдавало горечью и её не давали новорожденному ребенку. Роженица, сцедив из груди это молоко, выливала её в какое-нибудь укромное место, так как материнское молоко считалось священным и топтать её было большим грехом. Вместо молока новорожденному в первый день давали подслащённую воду (шербет).

По словам старых женщин, после родов у роженицы соски груди были крепкими и во избежание их растрескивания, роженица должна была их массировать своим молоком или же сливочным маслом и только после этого вскармливать своего ребенка. Этнографический материал свидетельствует, что в древности кыргызы новорожденному младенцу сперва давали вкусить молоко волчицы. По их поверью, младенец вкусивший это молоко рос здоровым, сильным и бесстрашным (Баялыева, 1972:22).

В комнате, где спал младенец, принято было в течение сорока дней оставлять зажженным свет, класть под его подушку хлеб, соль, ножик, держать у колыбели сосуд с водой, яйцом, углем и древесной щепкой. Согласно народным представлениям, все эти обереги охраняли младенца как от Аланасы, так и от других злых сил, а также от дурного глаза. Роженица же в течение сорока дней (чилле) к вороту своей рубахи прикалывала иголку или булавку, одна не должна была ночью выходить во двор. У аджаров над колыбелью младенца подвешивали прутья от веника и лучины (кибрит), а к одежде матери прикрепляли кусок красной ткани. Считалось, что Аланасы боясь этих вещей, не могла навредить роженице и её младенцу. По поверьям аджарцев лучина считалась символом огня, красный цвет же оберегал от сглаза (Kalafat, 2006: 273-274). Этот обычай существовал в Анатолии, Ортадогу и других тюркских местностях.

## **Результаты**

Таким образом, по собранным этнографическим материалам и литературным запросам, основанным на верованиях, имевших место в сознании населения, для рожениц и младенцев по истечению чилля (сороковины), а в целом для всех людей, среди злых духов самым страшным считался джин. Согласно исследователям на арабском языке слово джин был означал невидимый дух, по доисламским понятиям арабов, этот дух природы зарождался в чистом огне (Qeybullayev, 1994:299).

Для защиты младенца от злого джина, на его одежду прикрепляли булавку, и как отмечено было выше, под подушку клали кусочек хлеба, щепотку соли и нож. По поверьям самым устрашающим для джина были хлеб, соль и металлические предметы. По этому поводу среди народа существовало много легенд. Хлеб под подушкой младенца был также символом благосостояния для его будущей жизни, соль олицетворяла вкус жизни, залог сладкой речи младенца, а нож клался для того, чтобы он рос бесстрашным и сильным.

По представлениям населения джины обитали в нечистых местах, на старых кладбищах, в развалинах старых жилищ и развалинах мельниц, на берегах рек и озер, а также под гранатовыми, инжировыми и ореховыми (грецкими) деревьями. Поэтому ни дети, ни взрослые под этими деревьями не спали.

Роженице, во избежание влияния злой силы джина не разрешалось в сумерках проходить под этими деревьями, около развалин, около рек и озер, а также выливать на землю кипяток. Согласно поверьям, этот кипяток мог обжечь детей джина, и он в отместку мог

тяжело наказать человека вплоть до смерти или сделать безумным.

В этнографической литературе имеет место понятие о том, что якобы у джинов, как и у людей существуют различные виды религий. Детей, относящихся к их вере, джины якобы не трогали. Джины в особенности вредили мальчикам (Qeybullayev, 1994:300).

Ребенка или взрослого, которым навредил джин (джин вуран) лечили особые лекари, которых в народе называли «джиндар».

Помимо этого, население, чтобы защититься от влияния злых сил, как от «гарабасма», «вургун» и «шейтана» прибегали к разным средствам.

К постели младенца по истечению сорока дней (чиллями) не допускали женщин с кольцами на руках, с серьгами на ушах, с желтыми на шее бусами, женщин с дурным глазом или бесплодных. Всё это могло, в противном случае стать причиной болезни младенца и даже его смерти. К постели младенцу запрещалось также приносить сырое мясо. Так как в этом случае у младенца тело формировалось, якобы без костей. В случаях, когда домой приходил гость, то младенца отводили в другую комнату и только после этого выносили показать младенца гостю. Иногда младенца выносили во двор или же поднимали наверх на пороге дома и гость должен был пройти под поднятым ребенком. Считалось, что, если к младенцу подходила женщина с металлическими украшениями, с бусами на шее или с дурным глазом, состояние ребенка ухудшалось. В таком случае, чтобы устранить вредное воздействие дурного глаза, бусы и металлические предметы рыли в яму на глубине 40-50 см, и проносили младенца над этой ямой.

Следует отметить, что в изучаемый нами период бытовавший обычай (торпагдан кечирме) у азербайджанцев Грузии, нами не был зафиксирован в Азербайджане.

Недопустимость приношения сырого мяса к постели роженицы и младенца до истечения их сороковины, был отмечен и у месхетинских (Ахыска) турков. По их поверьям они также считали, что младенец в этом случае станет как было отмечено выше «этсюмук», то есть без костей (Kalafat, 2006:226).

Этнограф Г.Г. Гадирзаде пишет, что в прошлом в Нахчыване, известные под именем «Бабоул» плоские, желтые или синие бусинки были особенно опасными для младенца. До истечения сорока дней после рождения, если кто-либо носившие на шее эти бусы подходил к новорожденному, то он желтел, синел и сразу умирал (Qədirzadə, 2003:155).

На рубашке, к плечу младенца, чтобы уберечь его от дурного глаза прикалывали зашитую в кусок материи или кожи записанную на бумаге молитву. Эту молитву от сглаза писал на бумаге духовное лицо-«молла» или считающийся в народе почетный «сеид» (т.е. потомок пророка).

Бумажку с молитвой, зашитую в материю в треугольной форме, зашивали в кусок синей или зеленой материи. На шапочку, на кисть или к пеленке младенца прикрепляли также бусинку от сглаза «гёзмунджугу». По народным поверьям самым лучшим оберегом от дурного глаза был именно «гёзмунджуг».

По поверьям в случае, если была опасность сглаза, то одна из «глазков» этой бусинки лопалась, и этим считалось, что влияние дурного глаза устарялось.

Применению этой бусинки от сглаза (гёзмунджуг) большое значение придавалось и других тюркоязычных народов. К примеру, узбеков, туркменов, киргизов и др. (Василева, 1986:190; Баялыева, 1967:131).

От дурного глаза у многих тюркских народов, в том числе у азербайджанцев Грузии, широко пользовались оберегом, изготовленным из древесины дерева «дагдаган». Исследователи пишут, что в народе бытовало поверье в сакральную силу этого дерева от сглаза и бусинку, вырезанную из неё прикрепляли к пелёнке или к вороту распашонки младенца (Quliyev., Vəxtiyarov, 1968:46-47).

Следует отметить, что для того, чтобы уберечь ребенка, и вообще всех членов семьи от дурного глаза и злых духов, наверху у входа жилища прикрепляли конскую подкову или засохшую веточку колючки.

Новорожденного в периоды до сорока дней купали теплой водой, в которую клали

шейную кость свежезарезанного скота. По сведениям информаторов такая процедура имела большое значение для укрепления шейных позвонков ребенка. Для того, чтобы злые духи не навредили младенцу, эту воду после его омовения выливали в вырытую в укромном месте яму.

По словам старожиллов над новорожденным по истечении сорока дней, надо было провести процедуру снятия «чилля». С этой целью из подогретой воды брали сорок столовых ложек воды и вливали в медную чашу (гырхачар джамы). Искупав ребенка в теплой воде, затем, предварительно собрав в чашу сорок ложек воды, постепенно стекали с плеч ребенка, приговаривая при этом слова: «Да истекут с этой водой с тебя все твои болезни и горести». В этот день эту процедуру снятия чилля проводили и над его шапочкой, рубашкой и одеяльцем.

Этими предметами больше не пользовались и изрезав на куски, использовали для пеленок. Оставляли только шапочку (папах), которую хранили для последующего ребенка. Через такую процедуру снятия «чилля» после сорока дней должна была пройти и роженица.

Интересно отметить, что у ингилойцев христиан, живущих в Азербайджане также существовал этот обычай-для новорожденной девочки держали «чилля» сорок дней, а для мальчика-48 дней (Paşayeva, 2008:192).

По истечении 6-7 месяцев ручки младенца не пеленали. Во избежание царапин от ногтей ребёнка, на кисти его рук надевали сшитые из мягкой ситцевой ткани рукавички. В этот период ребёнка постепенно начинали приучать к дополнительной пище.

Обычно в 8-9 месяцев младенец начинал ползать. В этом случае его переставали пеленать. Следует отметить, что в некоторых семьях как в летние, так и в зимние месяцы в постель под ребенка клали хорошо промытую баранью шкуру. Так как считалось, что в этом случае к ребенку не заползали скорпионы (бёв-бия) и змеи. Таким образом, застилание под ребёнка бараньей шкуры в зимнее время, предохраняло его от холода, а летом предохраняло от жалящих насекомых.

Согласно собранным сведениям, мать вскармливала ребенка грудью в течение года или двух лет. Вскармливание ребенка материнским молоком нашло свое отражение и в шариате (Kərimov, 1987:99). Несмотря на то, что ребенка вскармливали дополнительно другой мягкой пищей, материнское молоко для него считалось самым вкусным и полезным.

Для здорового развития ребенка, материнское молоко имело неизмеримое и несравнимое ни с чем значение. Не случайно, считалось, что люди недостаточно вскормленные материнским молоком, вырастив ,становились алчными, ненасытными, в народе таких людей прозывали «сюддан яныг» (т.е. недостаточно вскормленные молоком).

Иногда случалось, что по ряду объективных причин (когда у роженицы не было молока или она тяжело болела, или умирала), ребёнок лишался материнского молока. В таких случаях ребёнка вскармливала грудью другая женщина , у которой был свой кормящийся ребёнок. Эта кормилица считалась «молочной матерью для другого ребенка, а дети «молочной матери» для вскормленного её ребенка считались ему «молочными братьями-сёстрами» (Qədirzadə, 2003:171). Таким детям в будущем запрещалось вступать в браки между собой.

### **Заключение**

Таким образом, проведённые историко-этнографические исследования отражают следующее: в XIX-начале XX веков, существующие среди азербайджанцев Грузии обычаи, связанные с бесплодными семьям, мерами, применяемыми для устранения бесплодия, поверьями в злые силы, обряды связанные с рождением ребенка, вера в разные обереги от влияния злых духов на младенца, а также существующие в народе правила воспитания девочек и мальчиков, и связанные с этим обычаи, поверья, свойственны были как азербайджанскому народу, так и другим тюркоязычным народам. Наряду с этим по изучаемому вопросу были выявлены и локальные особенности, имевшие место среди населения исследуемого региона.

### **Список литературы**

Баялыева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. Фрунзе: Ильм, 1972, - 168 с.

Баялыева Т.Д. Пережитки магических представлений и их изыскивание у киргизов // Древняя и раннесредневековая культура Киргизистана. Фрунзе: Ильм, 1967, - с. 122-145.

Василева Г.П. Магические функции детских украшений у туркмен // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии (историко-этнографические очерки). М.: Наука, 1986, - с. 182-195.

Гаджиева С.Ш. Дагестанские терекеменцы XIX-начале XX в (историко-этнографическое исследование). М.: Наука, 1990, - 216 с.

Сухарева О.А. Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков // Домусульманские верования и обряды Средней Азии. М.: Наука, 1975, - с. 5-93.

Фирштейн Л.А. О некоторых обычаях и обрядах связанных с рождением и воспитанием ребенка у узбеков Южного Хорезма // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. М.: Наука, 1978, - с. 189-208.

Abdullayev B.A. Haqqın səsi. Bakı: Azərneşr, 1989, - 144 s.

Bəxtiyarova R.Ə. Azərbaycanca ağac ayini. Bakı: Araz, 2002, - 118 s.

Əliyev Ə.T. Gürcüstan azərbaycanlılarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1995, - 128 s.

Kalafat Y. Balkanlardan Uluğ Türkiştanına. Türk Halk İnancları II. Ankara: 2007, - 406 s.

Kalafat Y. Balkanlardan Uluğ Türkiştanına. Türk Halk İnancları III-IV. Ankara: 2006, - 556 s.

Kərimov Q.M. Şəriət və onun sosial mahiyyəti. Bakı: Azərneşr, 1987, - 222 s.

Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, - 265 s.

Paşayev Q. İraq-Türkman folkloru. Bakı: Yazıçı, 1992, - 216 s.

Paşayeva M. Azərbaycanlıların ailə mərasimlərində etnik ənənələr. Bakı: Azərneşr, 2008, - 308 s.

Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlılarda ailə və nikah (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). II hissə. Bakı: Elm, 1994, - 440 s.

Qədirzadə H.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr (Naxçıvan materialları əsasında). Bakı: Elm, 2003, - 368 s.

Quliyev H.A., Bəxtiyarov A.S. Azərbaycanca qədim dini ayinlər və onların məişətdə qalıqları. Bakı: Elm, 1968, - 110 s.

Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, - 496 s.

Səlimov-Şağani T.S. Abşeronlular. Bakı: Elm, 1993, - 311 s.

Təhləli N. Dağlar, əyil, yar görünsün... Bakı: Nurlan, 2003, - 298 s.

Vurğun S. Əsərləri. III cild. Bakı: Azərb. SSR EA-nın Nəşriyyatı, 1961, - 584 s.

## Асад Т. Алиев

*А.А. Бакыханов атындагы ӘҰҒА-ның Тарих және этнология институты, Баку, Әзірбайжан*

## ГРУЗИЯ ӘЗІРБАЙЖАНДАРЫ АРАСЫНДА БАЛА ТУУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ДӘСТҮРЛЕР, ЖОРАЛҒЫЛАР ЖӘНЕ НАНЫМ-СЕНІМДЕР (XIX – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

**Аңдатпа.** Мақала Грузия әзірбайжандары арасында бала тууға байланысты әдет-ғұрыптар, жоралғылар мен наным-сенімдерге арналған. Мұнда барлық түркі халықтарында болғанындай, XIX-XX ғасырдың басында Грузия әзірбайжандары үшін ұрпақ жалғастыру отбасының ең басты міндеті болғаны атап өтіледі. Бұл міндетті орындамау үлкен айып саналған. Мұндай ерлі-зайыптыларға халық арасында жағымсыз көзқарас қалыптасқан. Сондықтан үйлену тойынан бірнеше ай (шамамен 2-3 ай) өткен соң қалыңдық жүкті болмаса, ол «чиллеге» ұшырады деп есептелген. Тарихи-этнографиялық деректерге сәйкес, қалыңдықты «чилледен» шығару үшін әртүрлі жоралғылар орындалған. Сонымен қатар, қалыңдықтың тезірек бала көтеруі үшін оны аулада жеміс беретін ағаштың айналасында айналдырып, ағаштың жеміс бергеніндей, бұл қалыңдық та бала сүйсін деп ниет еткен. Халық

түрлі жоралғылардың орындалуы дуалар мен сиқырларды бұзудың басты құралы болып, қалыңдықтың тез ана атануына үлкен әсер етеді деп сенген.

**Түйін сөздер:** Грузия қазақтары; бала туу; наным; түркі халықтары; ұл мен қыз балаларға көзқарас.

**Asad T. Aliyev**

*Institute of History and Ethnology of ANAS named after A.A. Bakikhanov, Baku, Azerbaijan*

## TRADITIONS, RITUALS AND BELIEFS ASSOCIATED WITH THE BIRTH OF CHILDREN AMONG GEORGIAN AZERBAIJANIS (XIX-EARLY XX CENTURIES)

**Annotation.** The article is devoted to traditions, rituals and beliefs associated with the birth of children among Georgian Azerbaijanis-Turks. It is noted here that, as in all Turkic peoples, it was the main task of the family to bring a child into the world as a successor of the generation among Georgian Azerbaijanis-Turks at the beginning of XIX – XX centuries. It was considered wrong not to fulfill this duty. And such couples would be looked at very badly in the public. Therefore, if the bride had not become pregnant a few times (about 2-3 months) after her wedding, it would have been assumed that she had fallen into a “çilla”. According to the request of historical and ethnographic materials, various rituals would be performed to remove the bride from the “çilla”. At the same time, in order for the bride to become pregnant, they would spin her around a fecund fruit tree in the yard and make the intention that just as the tree bore fruit, the bride would also give birth to a child. The population believed that performing various rituals was one of the main means of breaking spells and enchantments and was of great importance in ensuring that the bride became a mother quickly.

**Keywords:** Georgian Azerbaijanis; childbirth; faith; Turkic peoples; attitude towards boys and girls.

### References

- Abdullayev B.A. The Voice of Truth. Baku: Azernashr, 1989, - 144 p. [in Azerbaijani].
- Aliyev A.T. Spiritual culture of Georgian Azerbaijanis. Baku: Science, 1995, - 128 p. [in Azerbaijani].
- Bakhtiyarova R.A. Tree ritual in Azerbaijan. Baku: Araz, 2002, - 118 p. [in Azerbaijani].
- Bayalieva T.D. Pre-Islamic beliefs and their survivals among the Kyrgyz. Frunze: Ilm, 1972, - 168 p. [in Russian].
- Bayalieva T.D. Vestiges of magical ideas and their exploration among the Kirghiz // Ancient and early medieval culture of Kirghizstan. Frunze: Ilm, 1967, - pp. 122-145. [in Russian].
- Firshteyn L.A. On some customs and rituals associated with the birth and upbringing of a child among the Uzbeks of Southern Khorezm // Family and family rituals among the peoples of Central Asia and Kazakhstan. Moscow: Nauka, 1978, - pp. 189-208. [in Russian].
- Gadirzade H.G. Customs, beliefs, ethnogenetic relations related to family and everyday life (based on Nakhchivan materials). Baku: Science, 2003, - 368 p. [in Azerbaijani].
- Gadzhieva S.Sh. Dagestan Terekemen people of the XIX-early XX centuries (historical and ethnographic study). Moscow: Nauka, 1990, - 216 p. [in Russian].
- Geybullayev G.A. Family and marriage among Azerbaijanis (XIX and XX early century). Part II. Baku: Science, 1994, - 440 p. [in Azerbaijani].
- Guliyev H.A., Ancient religious rites in Azerbaijan and their remains in everyday life. Baku: Science, 1968, - 110 p. [in Azerbaijani].
- Kalafat Y. From the Balkans to Great Turkestan. Turkish Folk Beliefs II. Ankara: 2007, - 406

p. [in Turkish].

Kalafat Y. From the Balkans to Great Turkestan. Turkish Folk Beliefs III-IV. Ankara: 2006, - 556 p. [in Turkish].

Karimov G.M. Sharia and its social essence. Baku: Azernashr, 1987, - 222 p. [in Azerbaijani].

Kitabi-Dede Gorgud. Baku: Writer, 1988, - 265 p. [in Azerbaijani].

Pashayev G. Iraqi-Turkmen folklore. Baku: Writer, 1992, - 216 p. [in Azerbaijani].

Pashayeva M. Ethnic traditions in family ceremonies of Azerbaijanis. Baku: Azernashr, 2008, - 308 p. [in Azerbaijani].

Salimov-Shagani T.S. Absheron people. Baku: Science, 1993, - 311 p. [in Azerbaijani].

Seyidov M.M. Thinking about the genealogy of the Azerbaijani people. Baku: Writer, 1989, - 496 p. [in Azerbaijani].

Sukhareva O.A. Vestiges of demonology and shamanism among the lowland Tajiks // Pre-Muslim beliefs and rituals of Central Asia. Moscow: Nauka, 1975, pp. 5-93. [in Russian].

Tahlali N. Mountains, bend, let the lover be seen... Baku: Nurlan, 2003, - 298 p. [in Azerbaijani].

Vasileva G.P. Magical functions of children's jewelry among the Turkmen // Ancient rites, beliefs and cults of the peoples of Central Asia (historical and ethnographic essays). Moscow: Nauka, 1986, - pp. 182-195. [in Russian].

Vurgun S. Works. Volume III. Baku: Publishing House of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR, 1961, - 584 p. [in Azerbaijani].

#### **Сведения об авторах**

*Алиев Асад Танырверди оглы* – PhD (история), доцент, ведущий научный сотрудник отдела «Историческая этнология» Института истории и этнологии НАНА имени А.А. Бакиханова, Баку, Азербайджан.

#### **Авторлар туралы мәліметтер**

*Алиев Асад Танырверди оглы* – PhD (тарих), доцент, ӘҰҒА-ның А.А. Бакиханов атындағы Тарих және этнология институтының «Тарихи этнология» бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, Баку, Әзербайжан

#### **Information about the authors**

Aliyev Asad Tanyrverdi oglu – PhD (history), Associate Professor, Leading Researcher of the Department of «Historical ethnology» of the Institute of history and Ethnology of ANAS named after A.A.Bakikhanov, Baku, Azerbaijan.

FTAXP 03.20

## **СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ АҒАРТУ МЕКЕМЕЛЕРІ МЕН ҚОҒАМДАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ**

**Зауре К. Мукатаева<sup>1\*</sup>, Тоты А. Кариева<sup>2</sup>, Карлыга Б. Мухаметкалиева<sup>3</sup>**  
*Семей қаласының Шәкәрім атындағы Университеті (Семей, Қазақстан)*

E-mail: <sup>1\*</sup>[zauremukataeva4@gmail.com](mailto:zauremukataeva4@gmail.com), <sup>2</sup>[karieva77@mail.ru](mailto:karieva77@mail.ru), <sup>3</sup>[karlyga.m@mail.ru](mailto:karlyga.m@mail.ru)

<sup>1\*</sup><https://orcid.org/0009-0008-9604-8477>

<sup>2</sup><https://orcid.org/0000-0003-1814-4208>

<sup>3</sup><https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>

**Аңдатпа.** Мақалада Семей қаласындағы ғылыми және ағартушылық мекемелердің қызметі талданып, олардың өңірдің ғылыми, мәдени және білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуына қосқан үлесі қарастырылады. Зерттеуде 1902 жылы құрылған Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің рөліне ерекше назар аударылады. Бұл ұйым Статистикалық комитеттің қызметін жалғастырып, өңірдегі ғылыми зерттеулердің жүйелі жүргізілуіне негіз қалады. Оның зерттеу аясы Семей облысымен шектелмей, Сібір мен Жетісудың іргелес аумақтарын да қамтыды. Мақалада қоғам жүргізген экспедициялар мен геологиялық зерттеулердің нәтижелері сараланып, олардың өңір экономикасына, ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіптің дамуына ықпалы талданады. Сонымен бірге, 1930-жылдары құрылған ғылыми-зерттеу станцияларының өсімдіктерді зерттеу, селекция және мал шаруашылығын дамытудағы қызметі, сондай-ақ өңірдегі алғашқы метеорологиялық станцияның ғылыми және тарихи маңызы зерделенеді.

Зерттеу барысында губерниялық өлке тану музейінің, Абай мемориалдық музейінің және губерниялық мұрағаттың ғылыми-зерттеу бағытындағы жұмыстары қарастырылады. Кітапхана ісінің өрістеуі, мерзімді баспасөздің таралуы және газет басылымдарының аймақтың білім беру мен мәдени өміріндегі маңызына ерекше мән беріледі.

Талдау нәтижесінде ғылыми және ағартушылық мекемелердің, әлеуметтік-саяси өзгерістерге қарамастан, тарихи мұраны сақтау, ғылыми білімді кеңінен тарату және өңірдің зияткерлік әлеуетін қалыптастыру ісіне қосқан елеулі үлесі анықталады. Ғылыми және ағарту ұйымдардың қызметі өңірдің әртүрлі аймақтары мен көршілес территориялар арасындағы мәдени және ғылыми байланыстардың нығаюына ықпал еткендігі айқындалады.

**Түйін сөздер:** Семей; ғылыми мекеме; ағарту ұйымдары; орыс жағырапиялық қоғамы; мерзімді баспасөз; архив, кітапхана; тарихи зерттеулер.

### **Кіріспе**

Қалалар тарихын зерттеу және оған баға беру сұранысы қазақ тарихының құрамдас бөлігі екендігі анық. Семей қаласындағы ғылыми және ағарту мекемелері мен қоғамдардың қызметін зерделеу арқылы, бұл өңірдің білім беру мен мәдениет саласындағы рөлін зерттеу өлке тарихын зерделеуде өзекті болмақ. Семейдің ХХ ғасырдың басында қазақ қоғамындағы ағартушылық қозғалыстың орталықтарының бірі болғанын көреміз. Мұнда түрлі ғылыми зерттеу институттары, мектептер мен жоғары оқу орындары ашылып, қазақ зиялылары мен ғалымдарының ұрпақ тәрбиесі мен халық ағарту ісіндегі маңызды рөлін көрсеткен. Семейде түрлі мәдени-ғылыми қоғамдар мен баспалар құрылып, ұлттық сананың оянуына ықпал еткен. Бұл мекемелер мен қоғамдар сол кезеңдегі білім мен ғылымның дамуына ғана емес, сонымен қатар ұлттық мәдениеттің өркендеуіне үлкен үлес қосқан.

Қалалар тарихын зерттеу ерекшелігі – бұл қала мәдениетінің, оның әлеуметтік, экономикалық және саяси дамуының тарихи контекстін терең түсінуге бағытталған ғылыми сала. Қалалар тарихы тек белгілі бір географиялық кеңістіктегі халықтың өмір сүру ерекшеліктерін ғана емес, сонымен қатар олардың уақыт өте келе қалыптасқан қоғамдастықтары, басқару жүйелері, мәдениеттері мен экономикалық құрылымдарын да қамтиды.

Қалалар әрқашан адамзат өркениетінің маңызды орталығы болып келген. Олар мәдениет пен білімнің таралуына, ғылым мен ағарту мекемелері мен қоғамдардың қызметінің белгілі бір уақыттың даму кезеңіндегі негізгі факторлар болып табылады. Осы тұрғыдан алып қарағанда, Семей қаласындағы ғылыми және ағарту мекемелері мен қоғамдардың қызметін зерттеу арқылы біз өткендегі қалалық қоғамның дамуын және оның қазіргі қоғамға қалай әсер еткенін тереңірек түсіне аламыз.

Төңкеріске дейінгі кезеңде Семей Қазақстанның саяси жер аудару орталықтарының бірі болды. Саяси жер аударылғандардың тікелей қатысуымен құрылған музей мен қоғамдық кітапхана Семей қаласы мен бүкіл облыстың алдыңғы қатарлы қоғам қайраткерлерінің басын қосатын орталық болды. Саяси жер аударушылардың мәдени-ағарту саласындағы жемісті еңбектері Семей қаласын Қазақстанның мәдени орталықтарының біріне айналдырды және

қала мен уез халқының қоғамдық өмірінің оянуына демеуші болды. Мәселен саяси жер аударылғандар Е.П. Михаэлис, А.Леонов, Н.Долгополов және т.б. қазақ әдебиетінің негізін салушы Абай Құнанбаевтың қоғамдық - саяси көзқарасының қалыптасуына зор ықпал етті.

Зерттеу барысында өлкенің мәдени дамуындағы ғылыми және ағарту мекемелері мен қоғамдардың қызметтеріне тарихи талдау жасалады.

Мақаланың негізгі мақсаты – Семей қаласындағы ғылыми және ағарту мекемелері мен қоғамдардың қызметін заманауи ғылыми көзқарастар тұрғысынан зерттеу болып табылады. Осыған сәйкес зерттеу жұмысы қаладағы ғылыми және ағарту мекемелері мен қоғамдардың қызметінің жетістіктері мен қайшылықтарын анықтау мақсатында келесідей міндеттер қойылды:

- өңірдегі ғылыми зерттеу мекемелерінің жұмысын талдау;
- қаладағы ағарту мекемелері және оның қоғамдық қызметтеріне архивтік деректер негізінде сараптама жасау;
- қала дамуындағы экономикалық қиындықтардың ғылыми және ағарту жұмысын ұйымдастыруға әсерін анықтау.

### **Материалдар мен әдістер**

Тарихи таным таразысына салғанда құжаттарға деректанулық талдау әдісі жасалды. Мақаланы жазу барысында Семей қаласындағы екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі ғылыми мекеме, ағарту ұйымдары: архив, кітапхана тағы басқа ұйым қызметтері талданды. Батыс-Сібір Орыс жағрапия қоғамының бөлімшесі Семей бөлімшесінің қызметіне талдау жасалды. Архив деректеріне, ғылыми еңбектермен мақалаларға тарихи сараптама жасалды. Мәдени ағарту саласындағы ұйымдардың құжаттары сарапталып, оқу-ағарту органдарының қызметі жөніндегі материалдар зерделенді. Бұл зерттеуде Семей қаласының қазақ елінің рухани астанасы деп айтуға толық айғақтармен мәліметтер келтірілген.

Мақаланың әдіснамалық негізін тарихи танымның жалпы ғылыми әдістерін тарихилық, салыстырмалы, объективтілік, жүйелілік принциптері құрады. Салыстырмалы тарихи әдіс қарастырылып отырған хронологиялық кезең (1917-1940 жж.) ішінде салыстырмалы талдау әдісі арқылы қаланың даму тенденцияларын анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу барысында мақсатқа жетуге және нәтижелерді ұсынуға жан-жақты және объективті көзқараспен қарауға мүмкіндік беретін жүйелік тәсіл қолданылды.

### **Талдау**

Ғылыми және ағарту мекемелері мен қоғамдардың қызметінің тарихын зерттеудің тарихнамалық негізін кеңестік дәуірдегі және тәуелсіздік алғаннан кейінгі ғалымдардың еңбектерінде зерделенген. Зерттеу жұмысының негізгі дерек көзін Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архиві (ары қарай ҚР ОМА), Қазақстан Республикасының Президенттік архиві (ары қарай ҚР ПА) және Абай облысының мемлекеттік архивінде (ары қарай АОМА) сақталған құжаттар құрайды.

Зерттеу жұмысының тақырыбы жалпы мәдени төңкерістің процестерін ғылыми және білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуының жекелеген аспектілері төңірегінде арнайы еңбектерде де қарастырылған. Семей қаласының тарихына қатысты өлкетану материалдары негізінде «Семипалатинску – 250 лет» мерейтойлық кітабы және басқа да басылымдар баспадан шығарылды (Семипалатинску-250 лет, 1968).

Қазақстан қалаларын зерттеудегі ғылыми бағытта қалыптастыруда сүбелі үлес қосқан Қазақстан Республикасының Ғылым академиясының Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнография институтының негізінде жасалған ғылыми-зерттеу жобасын атауға болады. А.С.Елагиннің басшылығымен институт қызметкерлері мен өлкетанушылардың жүйелі түрде жүргізген жұмыстарының нәтижесінде Қазақстанның іргелі қалаларының тарихы бойынша «Города Казахстана в период строительства социализма» еңбегі жарық көрді. (Елагин, 1980). А.С.Елагиннің, Ж. Касымбаев, Э.И. Герасимованың жетекшіліктерімен басылып шыққан «Семипалатинск» кітабында Семей қаласының революцияға дейінгі өлкенің экономикалық

және мәдени дамуындағы, XX ғасырдағы жаңа ой мен сананың демократияның дамуындағы ықпалы қарастырылған (Семипалатинск, 1984). Азаматтық қарсы тұру жылдарының оқиғалары, азамат соғысы, кеңес үкіметінің экономикалық реформалары мен өнеркәсіптегі жасапмаз жетістіктері жайлы, қала шаруашылығы, қала халқының мәдени дәрежесі кітапқа негізгі арқау болған.

Семей қаласының әлеуметтік және мәдени үрдістің жан-жақты қамтылатындықтан зерттелу деңгейі де өте ауқымды. Семей ежелден саяси жер аударылғандар мекені болып, мұнда өлке бойынша озық ой мен саяси мүдделер негізінде әртүрлі көзқарастағы адамдардың шоғырлануымен мәлім. 1917 жылғы қос төңкеріс пен азамат соғысы мәселелерін зерттеуде Семейге тоқталмай кету мүмкін емес. С.Кенжебаев (Кенжебаев, 1980), Т.Елеуов (Елеуов, 1967), С.Ковальский (Ковальский, 1957), В.Григорьев (Григорьев, 1989), И.Агалаков (Агалаков, 1972), Б.Шумяцкий (Шумяцкий, 1989) өз еңбектерінде Қазақстандағы саяси ахуалдың қаладағы көрінісі, ондағы саяси партиялар мен топтардың қызметін, Семейдің өлкедегі саяси орталықтарының бірі ретіндегі ролін түсінуге мүмкіндік береді.

Семей қаласының мәдени дамуы жағынан зерттелу деңгейіне келсек, республика бойынша жүргізілген зерттеу жұмысы тарихына Семей-Қазақстанның құрамды бөлігі болғандықтан, ажырамас бірлікте қарастырылды. 1920-жылдары қазақ халықтық мәдениеті, тұрмысы, оны социалистік жолмен қайта құру мәселелері А.Затаевичтің «1000 песен. Киргизского народа» еңбегінде зерттеле бастады (Затаевич, 1924). Семейдегі ғылыми мекемелердің қызметі жайлы Б.Герасимовтің «Двадцатипятилетие Семипалатинского русского Географического общества» (Герасимов, 1927) және А. Адриановтың (Адрианов, 1929) «Краткий исторический очерк Семипалатинского музея» еңбектерінде Орыс Жағрапиялық қоғамының Семей бөлімшесі мен музей туралы бай мағлұматтар берілді.

Халық оқу ағарту ісінің кеңестік кезеңнің мектептерінің құрылуы мен дамытудың заңдылықтары мен қиындықтары, кемшіліктерін түсіну үшін сол дәуірдің тілімен жазылған еңбектерге тоқталуды жөн көрдік. К.Бержанов оқу-ағартудың дамуына арналған «Русско-казахское содружество в развитии, просвещении в Казахстане: (историко-педагогические исследование)» монографиясында 1917-1940 жылдар арасындағы кеңес мектептерінің қалыптасу күрделілігін әңгімелейді (Бержанов, 1965). К.Бержановтың басқа зерттеушілерден айырмашылығы Қазақстан мектептерінің өзіне тән қиыншылықтарын жан-жақты және объективті түрде талдап, олардың негізгі себептерін ашуға талпыныс жасады.

Кеңес тарихнамасының үлесіндегі ғылыми зерттеу еңбектерінің құндылығы - қазақ тарихының шындық келбетін қалпына келтіру де олардың тарихи - салыстырмалық, деректік маңызы ешқашан жойылмайды. Сондай-ақ бұл кезеңде Қазақстан тарихы ғылымының кәсіби мектебі мен кәсіби маман-тарихшыларының негізгі буыны қалыптасқанын әсте естен шығармауымыз керек. Егер, бүгінгі таңда, өркениет құндылықтарына негізделген ұлттық тарихты қалыптастыру жолында көптеген игілікті істер атқарылды деп есептесек, онда осы жолдағы тарихшылардың еңбегін кеңестік тарих мектебінің жемісі деп білеміз.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдегі зерттеу жұмысын өз жалғасын тапты. Қ.Болатованың “XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Шығыс Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі мен білім беру мекемелерінің қызметі” (Болатова, 2010) зерттеу еңбегінде аймақтағы оқу-ағарту мекемелерінің халық ағарту саласындағы орны және оқу – ағарту саласының дамуына саяси жер аударылғандардың қызметіне талдау жасалынады.

Мақаланы зерттеудегі негізгі дереккөздердің бірі, М.И. Перебеева, Л.К. Қадырова, А.Е.

Шалыгин тағы басқалардың «Шығыс Қазақстандағы мәдениет ісінің дамуы (XIX-XX ғ. 40 жылдары)» архивтік құжаттар жинағы болып табылады (Шығыс Қазақстандағы мәдениет ісінің дамуы, 2022).

К.Мухаметкалиеваның «1920 жылдардағы Семей өңіріндегі сауатсыздыққа қарсы күрес: мәселелері мен нәтижесі» (Мухаметкалиева және т.б., 2024) зерттеуі Семей өңіріндегі сауатсыздықты жою ісінің төмен нәтижесін анықтауға бағытталған. Семей өңіріндегі оқу орындарына қатысты мемлекеттік саясаттың эволюциясы процестеріне авторлық көзқарасты қалыптастыруға мүмкіндік берді. Өңірдегі оқу-ағарту ісінің ауыл және қала тұрғындарының

толық қамтылғандығы және оған статистикалық зерттеу жасағандығына көз жеткіземіз.

### Зерттеу нәтижесі

Орыс жағрапия қоғамының Семей бөлімшесінің ашылуы Семей облыстық статистика комитетінің басшыларының қызметімен тығыз байланысты болды. Бөлімше осы комитет ісінің жалғасы мен кеңеюі болып табылды. Семей бөлімшесі ресми түрде 1902 жылы 31-наурызда (13-сәуір) ашылды (Семипалатинск, 1984:184). Бөлімше мүшелері өлкенің тарихын, қазба байлығын, археологиясын, зоологиясын, қала мен облыстың шаруашылығы мен өнеркәсібін зерттеп, дәрістер оқып, ағартушылық сипаттағы кештер мен көрмелер ұйымдастырып өткізді.

22 жыл Батыс-Сібір Орыс жағрапия қоғамының бөлімшесі болып келген қоғам мүшелерінің жалпы жиналысының шешімі мен 1924 жылдың 8-мамырында Орыс жағрапия қоғамының дербес бөлімі болып бөлініп шықты. Дербес бөлім болуына байланысты Ғылым басқармасы бөлім қызметі жөнінде Уставын бекітті (ҚР ОМА Қ.81. Т.1. Іс.722. П.5). Семей жағрапиялық қоғамы ғылыми зерттеу жұмыстары, дәріскерлік, баспа, ғылыми кітапхана ұйымдастыру, мұражай, метеорология станциясы сияқты бағыттарда жүйелі жұмыс істеді.

1924 жылы өлкенің табиғаты мен экономикасын тереңдеп зерттеу үшін жағрапия бөлімінде; 1) физико-жағрапиялық; 2) жаратылыс-тарих; 3) тарихи археология; 4) этнографиялық; 5) статистикалық-экономикалық; 6) мұражай; 7) кітапханалық-библиографиялық; 8) көркемөнер секциялары ашылды.

Бөлімнің ғылыми зерттеу қызметі Семей губерниясы мен оған шекараласып жатқан Жетісу мен Сібірдің кең байтақ жерлерін де қамтыды. Бөлім жағрапия, гидрожағрапия, геология, климатология, жер магнетизмі мәселелері және минерал көздері, ауыл шаруашылығының зиянкестері, дәрілік шөптер, пайдалы қазбалар, бал арасы шаруашылығы, этнография, халық ауыз әдебиеті, археология, тарих, тұрмыс мәселелеріне де көңіл бөлінді.

Семей жағрапия бөлімі РКФСР мен Қазақстанның Халықтық жер комиссариаты; КСРО Бүкіл Одақтық халық шаруашылығының геологиялық комитеті мен бірлескен экспедициясының материалдары мен пайдалы қазба қойнаулары негізінде өнеркәсіптің дамуының негізгі бағытын анықтауға мүмкіндік берді. Олар губерния территориясында бұдан былайғы флора мен фаунаның зерттелуіне негіз салды.

30-жылдары Қазақстандық геолог ғалымдары В.П. Нехорошев, В.К. Котульский, И.Ф. Григорьев Семей облысының геологиялық жағынан зерттеуде көптеген жұмыстар жүргізді. 1939 жылы Семей облысында геологиялық зерттеу жұмыстары аяқталды. Бұл зерттеулердің халық шаруашылығы үшін маңызы зор болды.

1925 жылы жағрапиялық бөлімнің құрамында 143 адам болды. Олардың 4 құрметті, 89 нақты мүшелері болды. Көрнекті мәдениет, әдебиет және өнер қайраткерлері - Ш.Айманов, Ж.Шанин, М.Тұрғымбаев, Ә.Ермеков, Ә.Сәтбаев, республикаға танымал ағайынды Николай және Виктор Белослюдовтар, Б.Герасимов, суретші Н.К.Крутильников, Қазақстанның тұңғыш әйел-журналистерінің бірі Н. Құлжанова және т.б. Семей жағрапия қоғамының мүшелері болды (Екпінді, 1953:5). Көрнекті математик, КСРО АПН профессоры А.И.Маркушевич бөлімнің ғылыми қызметкері және мүшесі болды.

Семей жағрапия қоғамының құрметті мүшелерінің қатарында Ғылым Академиясының төрағасы А.П.Карпинский, Ғылым Академиясының хатшысы О.Ф. Ольденбург, Халық ағарту комиссары А.В.Луначарский, Орыс жағрапиялық қоғамының төрағасы Ю.М. Шокольский болды.

Семей жағрапия қоғамы өзінің ғылыми еңбектерін «Жазбалар» атты жинақпен баспадан шығарып отырды. 1921-1927 жылдары Жазбалардың XIII- XVI томдары шығарылды. Бірақ әрбір Жазбалардың басып шығару бөлім үшін қаражат жағынан мұқтаждық көріп, тіпті 1919-1922 жылдары елдегі аласапыран кезеңінде қаражат қиындығынан өз еңбектерін баспадан шығару мүмкіндігінен де уақытша айырылып қалады. Жағрапиялық қоғам қиыншылықтан шығу жолын іздестіріп, баспа ісін кенжелеп қалмас үшін

1/2 парақтан тұратын төрт беттік екі айда бір рет «Бюллетень» шығарып отырды. Бюллетеннің мақсаты Семей бөлімінің өмірі туралы ақпарат беріп, өлке туралы шағын шолулар шығарып тұру еді. 1-номері 1924 жылы шілде айында 250 данамен жарық көрінеді (ҚР ОМА Қ.81. Т.1. Іс.321. П.126).

Бөлім өмірінің жарқын оқиғаларының бірі - ол І-Семей губерниялық өлкетанушылар конференциясы еді. Ол 1924 жылы 24-31-тамыз аралығындағы өлкетану ісінің аумағын айқындау, өлкетану бойынша істелген шаралардың қорытындысын шығару, өлкетану ісін жергілікті жерде одан әрі жандандыра түсу, тек губерния орталығында ғана емес, уездерде де жүргізу, мүлгіп жатқан алып күштің қайнар көзін ашып, өз аудандарын жігерлі түрде зерттеуге құлшындыру, губерниядағы негізгі жағрапия бағыттарымен таныстыру еді.

Бөлім өмірінде қиын-қыстау кездері де болды. Бірақ қиыншылықтарға мойынсынбай бөлім өлкені зерттеудегі ғылыми жұмыстарын жалғастырып, мұражай коллекциясын жинақтау мен ғылыми әдебиеттерді шоғырландырумен айналысты. Бөлім - өлкетану энциклопедиясы деген атағына лайық еді. Бұл бөлім 1929 жылы 5 мамырда Қазақстанды зерттеу қоғамының бөлімі болып қайта құрылды (ҚР ПА. Қ.141.Т.1. Іс.1536. П.18). Бөлім ғылыми зерттеу жүйесі бойынша жұмыстарын кең көлемде жүргізіп, 1924-1929 жылдары баспадан 17 томдық еңбектерін жарыққа шығарды. 1931 жылы бөлімнің Қазақстанның 10 жылдық мерекесіне арналған ғылыми еңбектерінің 2 томы шығарылды. Бөлім жағрапия, тарих, ауыл шаруашылық, ауыз әдебиетін жинау комиссиясы және т.б. секцияларға бөлініп, екі аудандық ұйымдастыру бюросы мен 7 қалалық басқарушы ұйымдары торабынан тұрды. Жалпы алғанда орыс жағрапия қоғамының Семей бөлімшесі, 1924 жылдан бастап Семей бөлімі, 1929 жылы Қазақстанды зерттеу қоғамының Семей облыстық бөлімі облыстың ғылымын, мәдениетін, экономикасын дамытуға баға жетпес үлес қосты.

Елді индустрияландыру материалдық шикізат базасын кеңінен зерттеуді талап етті. Осы мақсатта тұрақты ғылыми-зерттеу орындары құрылды. 1930 жылы ғылыми-зерттеу мекемелері республика бойынша 199 болса (оның 5 ғылыми-зерттеу институты 24 тәжірибе станциясы, 170 лабораториялар) 1932 жылы олардың саны 213-ке жетті (Бержанов, 1965: ). Семей округі бойынша ғылыми-зерттеу орындарынан жер, мал шаруашылығы бөлімдерінен құралған ауылшаруашылық станциясы, сонымен қатар сүт тәжірибе лабораториясы мен бақша зиянкестерін зерттеу мекемелері жұмыс істеді. Өкімет тарапынан да зерттеу бойынша арнайы комитет табиғи, климаттық, губернияның геологиялық байлығын зерттеуде өсімдік және жануар әлемін танып, білуде көптеген жұмыстар атқарылды. 1926 жылы профессор Ф.Г. Доброженский басқарған экспедиция жергілікті малдарды зерттеп, Павлодар уезінен басқа Семей губерниясының барлық уездерінде болып, 2900 шақырым жер жүріп 1778 малды тексеріп, 138 түрлі жүн мен сүттің анализдерін алды (Семей Правдасы, 1957: 4).

1933 жылы Семейде өсімдіктерді зерттеу станциясы құрылды. Бұл станция өсімдіктердің өсуі және олардың көптеген жаңа түрлерін зерттеп, жабайы өсімдіктерді қолдан өсіру, пайдалы өсімдіктер енгізу сияқты жұмыстар жүргізді. 1911 жылы негізгі қаланған Шығыс Қазақстан облыстық тәжірибе станциясы 30-жылдары жан-жақты дамытылып, малдың барлық түрлерін асылдандыру, мал басын өсіру мен тұрақты мал азығы базасын жасау істерімен шұғылданды. Егін шаруашылығын тиімді және өнімді дамытуда 1937 жыл құрылған Селекция станциясының маңызы зор болды.

Қазақстандағы ғылыми мекемелердің қатарына Орыс жағрапия қоғамының Семей бөлімі қарасты губерниялық өлкетану музейі де жатады. Мұражайдың құрылуы ХІХ ғасырдағы статистика комитетімен тығыз байланысты. Мұражай 1883 жылы аталған мекеме жанынан Семей губернаторы А.П.Проценко қолдауымен ашылған. Орыс жағрапия қоғамы құрылғанға дейін мұражай ісімен саяси жер аударылғандар айналысты. 1919 жылы Кеңес өкіметі орнасымен-ақ декреттерінің негізінде халық ағарту бөлімінің қарамағына өтіп, мұражай атауы губерниялық ғылыми мұражай деп өзгертіліп, музей ісінің меңгерушісі болып Д.Ф.Портнягин тағайындалды. Болшевиктік үкіметтің тарапынан жүргізілген қысым көрсету яғни жағрапия қоғамының негізгі қызметі мен бағытын айқындайтын музей мен кітапхананың қайтару жөніндегі шағымдары қанағаттандырылып, 1921 жылы аталған қос мекеме бөлімше

қарамағына қайтарылды. 20-жылдардағы елдегі, губерниядағы қиын қыстау музей ісіне де салқындығы тимей қоймады. Азамат соғысы және онан кейінгі кезеңде де 1923 жылға дейін мемлекет тарапынан да және жеке азаматтардан ешқандай қаржы көзі түспеседе жағрапия қоғамының мүшелерінің қажымас еңбегі мен тегін жұмыс атқару арқасында мұражай ісі күйреуден аман қалды.

Музей бастапқыда қаланың шетіндегі ескі ғимараттан 1920 жылы қаланың орталығынан бөлімше беріліп, көшіру кезінде өлкені сипаттайтын және өлкеге қатысты емес, бірақ ғылыми маңызы бар минералогиялық коллекция араласып кету, экспорттардың нумерологиялық карточкаларының жоғалуы сияқты жәйттер мен қоса музей орналасқан бөлмелердің жиналыс залына есігі қарап тұруынан әртүрлі конференция, жиналыстар өткен күндері мұражай қызмет көрсету мүмкіндіктерінен айырылды. 1924 жылы ақша реформасының енгізілуі музейге деген мемлекеттік қаржыландыру дұрыс жолға қойылады. Мәселен 1924-1925 жылдары 2213 сом 44 болса, 1927-1928 жылы 6241 сом 40 тиын бөлінді (Герасимов, 1927). Орталық Ресейден ашаршылық кезінде алынған балалар Семейде өте көп мөлшерде шоғырлануынан панасыз еріккен балалар үлкен топтармен мұражайға келіп, жүгіріп, жәдігерлерді бүлдіріп, музей ісіне көптеген нұсқан келтірген болатын. Кіру ақысы бастапқыда 10 тиын, кейінен 5 тиын болды. Азда болса ақы енгізу жүгенсіздерге тосқауыл болған еді. Топтық экскурсиялар тегін болды. Келушілерге музей қызметкері түсіндіру жұмыстарын жүргізуді және арасында дәрістер оқыды. 1927 жылы 1-ақпанынан бастап, жағрапиялық қоғам иелігінен бөлініп, дербес ұйым болып дараланды және «Семей музейінің еңбектері» атты өз баспа органы болды (АОМА. Қ.615. Т.1. Іс.350. П.3).

Музей қызметкерлері кеңседе ғана емес далалық өлке тану жұмыстаран жүргізді. 1927 жылыдың жаз айларында Ертістің сол жағалауына экскурсия ұйымдастырылды. Музей меңгерушісі А.А.Андрианов бұрынғы Өскемен уезіндегі Себинка мен Тарғын өздерінің ауданына археологиялық материалдар жинау мақсатында жоспарға аттанды. Ғылыми жұмыстармен қатар ағарту мақсатында 1926-1927 оқу жылында бірінші және екінші басқышты мектеп мұғалімдеріне өлкетану семинариясын ұйымдастырды. 1929-30 оқу жылында өнеркәсіп экономикалық техникумында, Қазпедтехникумында, Потанин атындағы екінші басқышты мектепте 7 жылдық мектепте, орыс педтехникумында өлкетану үйірмелері құрылды. Орыс және Қазақ педтехникумдарының оқу бағдарламасына өлкетану пәні енгізілді. Осындай шаралардың енгізілуі мен жүргізілуіне мұражай ұжымы мұрындық болды. Оқушы жастар арасында құралған «Музей достары» үйірмесінің де мұражай ісіне көп көмегі болды. Музей өлкетануды насихаттауда ғылыми еңбектерінің нәтижелерін баяндаған 1928 жылға дейін өзінің екі ғылыми еңбегін шығарды. Елдегі экономикалық ахуалдың реттелуі мен жақсару нәтижесінде ғылыми ағарту мекемелеріне деген қамқорлық күшейтілді. Егер Семей өлкетану музейіне 1934 жылы 33677 сом 50 тиын бөлінсе, 1940 жылы 1934 жылға қарағанда екі есе артып 73,2 мың сомға жетті. Мұражайдың ғылым мен ағарту саласындағы көпқырлы еңбегінің арқасында мұражайды көріп қызықтаушы саны да көбейген. 1916 жылы облыстық өлкетану музейін көрушілер 1762 адам ғана болса, 1940 жылы оның саны 53553-ке көбейді (ҚР ОМА Қ.81. Т.1. Іс.1492. П.20). Музей ұжымы қалалықтарға арнап көрмелер ұйымдастыру ісінде жақсы жолға қоя білді.

Екатеринбург обсерваториясының қарамағында болған 2-разрядтағы бірінші класты Семейдегі дербес метеорологиялық станция 1921 жылдан бастап жағрапия бөлімінің қол астына өтті. Бөлім құлдырай бастаған метеостанциясының жұмысын қалпына келтіруде біршама игілікті істер атқарды. Губерниядағы метеорологиялық жұмыстарды бір жерге шоғырландыру мақсатында 1923 жылдың 1-қазанынан бастап метстанция Семей губерниялық жер бөлімінің қарамағына берілді (Герасимов, 1927:19). Бұндай қадам метеостанция жұмысының жандануына себепкер болды. Семей өңірінің ауа-райы мен картографиясын зерттеуде Семей астрономиялық обсерваториясының рөлі зор болды. Ауыл шаруашылық жұмыстары үшін де станцияның маңызы зор болды.

20-жылдардан бастау алған ғылыми мекемелер ішінде архив ісі маңызды орын алды. 1920 жылы 29-наурызында Семей губревкомында губерния тарихына қатысты құнды құжаттарды

сақтау және ретке келтіру, губерниялық архив қорын құру туралы шешім қабылданды (АОМА. Қ.645. Т.1. Іс.26. П.1).

Губерниялық музей қорының меңгерушісі болып Н.Я.Коншин тағайындалды. Коншин губерниялық архив материалдарын өңдеу жұмыстарына Ертіс өңірінің тарихын, оның әлеуметтік-тұрмыстық жағдайын жақсы білетін танымал өлкетанушылар Н.А. Бахирев пен Б.Г. Герасимовты тартқан еді.

Барлық күш төңкеріске дейінгі қорлар мен кеңестік архив қорларын орталықтандыруға жұмылдырылды. Ақ гвардияшылардан азат етілген уездік қалалар - Зайсан, Көкпекті және Өскеменге іс сапарлар ұйымдастырылды. Семей губерниялық мұрағатына 37 қор қосылады. 1924 жылы Семей губархивын ұйымдастыру кезеңі аяқталып, архив ісінің орталығы және жергілікті органдар торабы құрылған болатын. Осы кезеңде-ақ архивте революцияға дейінгі 146 қор және кеңестік кезеңге арналған 109 қор, барлық жиыны 255 қор шоғырланды. Шамалы уақыт ішінде өлкенің экономикасы, мәдениеті мен саясат жөнінде өлкенің земство, полиция, қоғамдық, кооперативтік мекемелерінде шоғырланған ондаған мың құнды тарихи құжаттар жинақталды. 1928 жылы аудандандыруға байланысты Семей округі құрылып, ондағы барлық уездік мұрағаттар (Өскемен, Бұхтырма, Зайсан) округтік архив бюросына сақталуға берілді. РКФСР Орталық мұрағатының өкілі губерниядағы мұрағат ісін тексере келгенде былай деп жазды: «Бұл мұрағат орасан зор тарихи қазына- Семейдің құрылғанынан бастап, 1920 жылдарға дейінгі кезең толық және жан-жақты тарихи мәліметтерге өте бай. Сібір қаласы үшін сирек кездесетін құбылыс. Өз архивін сондай ұқыптылық пен толық сақтай білген»- деп таңданысын жасыра алмаған (АОМА Қ.645. Т.1. Іс.26. П.1).

Қала мен губерния көлеміндегі музей соң екінші мәдени ағарту орны Н.В.Гоголь атындағы кітапхана еді. Революцияға дейінгі Қазақстанның ең ірі және аса бай кітапханаларының алғашқыларының қатарына Орыс жағрапия қоғамының кітапханасы жатады. Бұл 1902 жылы ақпан айында В.Н.Гогольдің қайтыс болуына 50 жыл болу құрметіне Гоголь атындағы оқу залы болып аталынады. Кітапхана ұзақ жылдар бойы арнаулы ғимарат тапшылығын басынан кешірді. Қала өмірінде жарқын оқиғалардың бірі 1922 жылдың 17-қыркүйегінде арнайы ғимараты бар Н.В.Гоголь атындағы қалалық орталық кітапхананың ашылу салтанаты болды. Оның кітап қоры 1923 жылы 25000 болса, 1927 жылы 48000 кітап болған. Бұл кітапхана үлкен бұқаралық саяси жұмыс жүргізді және губернияның басқа кітапханалары үшін әдістемелік орталық болып табылды. Жылдан жылға оқырмандарының сан да үздіксіз өсіп отырды. Егер 1920 жылы 4220 кітап берілсе, 1926 жылы оқырмандарға берілген кітап саны 44556 жеткен. Н.В.Гоголь атындағы кітапханада тақырыптық кештер өткізіліп, әртүрлі тақырыпта дәрістер оқылды. Маңызды кітап көрмелері ұйымдастырылып, қабырғалық көрмелер көркемделді, химия, табиғат, жазушылар, пионерлер және т.б. бұрыштар болды. Әдебиет, өлкетану мен авиа-спорттық үйірмелері үнемі жұмыс істеп тұрды (АОМА Қ.415, Т.1, Іс.419. П.113; Қ.73. Т.1. Іс.409. П.148).

Кітапхана қызметкерлері шала сауаттылармен жұмысты белсенді түрде жүргізді. Бүкіл одақтық «Сауатсыздық жойылсын» қоғамының Семей бөлімімен бірлесе отырып 1923 жылы ауылды жерлерге 30 жылжымалы кітапхана жіберілді (ҚР ОМА. Қ.44. Т.10. Іс.161. ПП.5-6).

1922 жылы губерния бойынша 86 кітапхана, 152 оқу үйі болды. Соның ішінде Семей уезінде 61-кітапхана, 28 оқу үйі болса, Семей қаласында 16 кітапхана, 4 оқу үйі орналасты. Жұмыс барысы кезеңінде кітапханалардың сандық жағынан сапалық жағына көшірілу және ЖЭС саясатқа байланысты жергілікті қаржыландыруға көшу, штат қысқартуларына әкелді (АОМА. Қ.415. Т.1. Іс.419. П.113; Қ.73. Т.1. Іс.409. П.148). Осындай жүйелендіруден соң Семей қаласында 1926 жылы 5 аудандық және 1 ғылыми кітапхана ғана қалдырылды (ҚР ОМА. Қ.44. Т.10. Іс.161. ПП.5-6). Музейде бұрынғы жағрапиялық бөлімнің кітапханасы орналасты, ол ғылыми кітапхана деп аталды. 20-30 жылдардағы көлемді түрде жүргізілген білім беру, ағарту шараларының нәтижесінде Семейдің білім беру орталығына айналуы қаладағы жаңа кітапханаларға деген сұранысты күшейтті. 1940 жылы Семейде 42 кітапхан жұмыс істеді. Ол 5 бұқаралық, 6 кәсіподақ, 11 мектептік, 15-арнайы орта оқу орындарында, 4 ғылыми және Гоголь атындағы облыстық кітапханадан құралды (АОМА. Қ.47. Т.1. Іс.2а.

ПП.5-9).

Кітапханалар мұражай қызметі іспеттес барлық мәдени-ағарту және үгіт-насихат жұмыстарына белсенді ат салысты. Кітапханаларда оқырман конференциялары, әдеби кештер, кітап көрмелері сияқты шаралар үнемі жүргізіліп отырды. Кітапханадағы ғылыми басылымдармен қамтамасыз ету көзі - ол еліміздің көптеген ғылыми мекемелерінен оқу орындарымен кітап алмасу ісін жақсы жолға қоя білді.

1940 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының қарамағынан қазақтың көрнекті ағартушысы мен ақыны Абайдың туғанына 95-жылдығына арналған мемориалды музей ашылды. Бұл Абайдың өмірі мен творчествосын, қазақ әдебиетін және қазақ тілін зерттеуге арналған ғылыми музей болды. Үгіт насихат пен ағарту жұмысының бір түрі - газет болды. Семейдегі баспахананың орналасуы жергілікті мерзімдік баспа ісінің дамуына да игі әсері болды. Дегенменде Ақпан төңкерісінің нәтижесінде дүниеге келген Сарыарқа, Халық сөзі (татар тілінде) газеттері және Абай журналы большевиктік үкіметтің идеологиясына сәйкес келмегендіктен еркін ұлттық баспаның жұмысы тоқтатылып, жабылып қалды. Губерниядағы тұңғыш большевиктік ұлттық газет 1919 жылы 4-желтоқсанда ашылған «Қазақ тілі» газеті еді. Газеттің алғашқы редакторы Шаймерден Тоқжігітов, журналист Ілияс Молдақанов, болашақ жазушы Мұхтар Әуезов, Нәзипа Құлжанова, Кеңес Одағының Батыры Мәншүк Мәметованың әкесі ақын Ахмет Мәметов және т.б. қазақ зиялылары газет ісіне көп еңбек сіңірді. 1919 жылы 21-желтоқсанда «Знамя борьбы и труда» газетінің орнына большевиктік «Степная правда» газетінің бірінші номері шықты (ҚР ОМА. Қ.138. Т.1. Іс.2931. П.187). Осындай сипаттағы комсомолдық дербес апталық «Смена» газеті 1923 жылдан бастап шыға бастады. 1921 жылдан бастап Кеңес өкіметінің қызметін кеңінен насихаттау мақсаттарында айлық «Коммунист» журналының бірінші номері шығарылды. Журнал атауы «Партработник» кейінен қайтадан «Коммунист» болып өзгертілді. Журналдың 8 номері шыққаннан кейін өз жұмысын тоқтатты. 1925 жылы экономикалық, ғылыми, педагогикалық, әдеби «Таң» журналы шығып тұрды. Қаладағы ана тілдегі жалғыз қазақ газеті 1928 жылы мемлекет саясатының ауыл мен деревняға бет бұру ұранына байланысты «Қазақ тілі» газеті «Жаңа ауыл» деп өзгертіліп, 1930 жылы газет Аягөзге көшіріледі. Сол жылдан бастап Семейде «Екпінді» газеті шығарылып тұрды. Бастапқыда газет 5000 дана ғана болса, 1940 жылы оның жылдық тиражы 5 874 400-ге көбейді (ҚР ОМА. Қ.1692. Т.1. Іс.346. П.70). Қалалық, облыстық газеттерден басқа республикалық, Одақтық танымал газеттер мен журналдар жаздырып алу жалпы халықтық іске айналдырылды.

### **Қорытынды**

Тұтастай алғанда, Семей қаласындағы ғылыми және ағарту мекемелері мен қоғамдардың қызметі қоғамдық қатынастардың салдарынан туындаған кедергілерге қарамастан қала тарихында маңызды да мәнді рол атқарды. Қаланың мәдени дамуы ақпан төңкерісінен кейінгі қоғамдағы демократиялық өзгерістермен тығыз байланысты болды. Осы кезеңнен бастап қазақтың қасиетті топырағы Семейде ғасырлар бойы арманға айналған ұлттық білім беру саласында батыл қадамдар жасалынды. Қазақстандағы кеңестік ғылым мен мәдениеттің, өнер мен білімнің негізін, іргетасын орнатып кеткен ұлт зиялыларының қауымы болғандығын ескере отырып, Алашшыл зиялылар ұсынған бағдарламалар жүзеге асқан жағдайда біздің тіліміз, дініміз, санамыз бен рухымыз бүгінгі дәрежедегіден әлдеқайда жоғары болар еді. XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының ұлттық білім беру жүйесін қалыптастырудағы сан саналы ұйымдастырушылық қызметі мен педагогикалық шығармашылық мұралары бүгінгі ұлттық мектептердің білім беру мен тәрбие ісінің жүйесіне үлгі боларлық құндылығы өте зор болып табылады.

Кеңес өкіметі жылдарында бүкіл қоғамдағыдай Семей қаласы мәдени революция аумағына енді. Білім берудің мемлекеттік жүйесі құрылып, жалпыға бірдей міндетті бастауыш білім беру аясында халықтың сауатсыздығын жою, білім беру жүйесін қарапайымдалуы мен бір ізге салу және оның идеологиялық бағыттылығы сияқты әлеуметтік салдарлары болды. Осы жылдары социалистік интеллигенцияның алғашқы буындары қалыптасты. Семей өңірі ғылым мен мәдениеттің көрнекті қайраткерлерінің қажырлы еңбегінің арқасында

Қазақстанның басқа аудандарына қарағанда Кеңес өкіметінің бастапқы кезеңінде мәдени деңгейі жоғары болды. Мамандардың тапшылығы, материалдық базаның нашарлығына қарамастан Семейліктердің мәдени өмірі жан-жақты және бай болды.

Халықтың ұлттық сана сезімінің руханияты және елдік мәдениеттің қалыптасуымен тығыз байланысты тарихы бар елдің елдігі оның мәдени дәрежесімен өлшенеді десек, кеңес қоғамы тұсында халықтың рухани өсіп-өркендеуіне негіз болып табылатын мәдени ағарту мекемелерінің үлкен жүйесі қалыптасты. Мәдени құрылыстың жетістіктері қала халқына рухани байлықтың ең үздік жетістіктеріне жол ашып қана қоймай жалпы бұқараны көркемөнер шығармашылығына баурады.

XX ғасырдың бірінші жартысында ең көрнекті, ең елеулі мәдениет пен білім орталығына айналған Семей қаласы көптеген ғылымдарға, жазушыларға, өнертанушылар мен әншілердің, әртістердің бұғанасы қатып, буыны бекуіне, көзқарасының кеңеюіне ықпал етті. Әлемге Абай, Шәкәрім, Мұхтардай рухани ғұламаларға нәр берген, қиын-қыстау жылдары алаштың шығыс бөлімінің астанасы болған Семей қаласының қазақ өркениет қалыптастыру мен дамытуда маңызы өте зор.

### Әдебиеттер тізімі

Агалаков И. Советы Сибири. 1917-1918г. Новосибирск, 1972, -200с.

Адрианов А.А. Краткий исторический очерк Семипалатинского музея. Семипалатинск, 1929, -14с.

АОМА Қ.415. Т.1. Іс.419, П.113; Қ.73. Т.1. Іс.409. П.148.

АОМА Қ.47. Т.1. Іс.2а. П.5-9.

АОМА Қ.615. Т.1. Іс.3501. П.3.

АОМА Қ.645. Т.1. Іс.26. П.1.

Бержанов К. Русско-казахское содружество в развитии, просвещении в Казахстане (историко-педагогические исследование). Алма-Ата, 1965.

Болатова Қ.Б. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Шығыс Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі мен білім беру мекемелерінің қызметі/ Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. - Семей, 2010.

Герасимов Б. Двадцатипятилетие Семипалатинского русского Географического общества. Кызыл-Орда. Об-ва изуч.Казастана, 1927.

Григорьев В. Противостояние (Большевики и непролетарские партии в Казахстане). Алма-Ата: Казахстан, 1989, -252с.

Екпінді. 1953. 5-желтоқсан.

Елагин А.С. Города Казахстана в период строительства социализма. Алма-Ата. Наука, 1980, - 344 с.

Елеуов Т. Қазақ ауылында Совет Өкіметінің орнауы мен нығаюы. Алматы қазақстан, 1967.-232б, Соныкі. Қазақстанда Совет Өкіметі қалай орнады. Алматы: Қазмемлбас. 1957. - 210 б.

Затаевич А. 1000 песен. Киргизского народа. Оренбург, 1924.

Мухаметкалиева К.Б., Атантаева Б.Ж., Абенова Г.А. 1920 жылдардағы Семей өңіріндегі сауатсыздыққа қарсы күрес: мәселелері мен нәтижесі // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің хабаршысы - № 2 (113). 2024. – С.95-110. DOI: <https://doi.org/10.26577/JH.2024.v113i2-08>

Кенжебаев С. Ұлы Октябрь және Қазақстан Советтері. Алматы. Наука, 1980. -110 б.20.

Ковальский С. За власть Советов. Алма-Ата. Казгосиздат. 1957. -120с.

ҚР ОМА Қ.81. Т.1. Іс.321. П.126.

ҚР ОМА Қ.81. Т.1. Іс.722. П.5.

ҚР ОМА Қ.138. Т.1. Іс.2931. П.187.

ҚР ОМА Қ.1692. Т.1. Іс.346. П.70.

ҚР ОМА Қ.44. Т.10. Іс.161. ПП.5-6.

ҚР ОМА Қ.81. Т.1. Іс.1492. П.20.

ҚР ПМА Қ.141. Т.1. Іс.1536. П.18.

Семей Правдасы 1957, 21 сентябрь.

Семипалатинск, Алма-Ата, Наука, 1984. -224с.

Семипалатинску - 250 лет. Алма-Ата, 1968, -156 с.

Шумяцкий Б. Сибирь на путях к Октябрю. Иркутск. 1989. -140с.

«Шығыс Қазақстандағы мәдениет ісінің дамуы (XIX-XX ғ. 40 жылдары)»: құжаттар жинағы / құраст.: М.И.Перебеева, Л.К. Қадырова, А.Е. Шалыгин. - Алматы: Дарын ЖШС, 2022. - 261 б.

**Зауре К. Мукатаева, Тоты А. Кариева, Карлыга Б. Мухаметкалиева**  
*Университет имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан*

## **ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАУЧНЫХ И ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ И ОБЩЕСТВ ГОРОДЕ СЕМЕЙ**

**Аннотация.** В статье рассматривается деятельность научных и просветительских учреждений города Семипалатинска, сыгравших ключевую роль в формировании и развитии региональной научной, культурной и образовательной среды. Особое внимание уделяется созданию в 1902 году Семипалатинского отделения Западно-Сибирского отдела Русского географического общества, ставшего преемником Статистического комитета. Исследования общества охватывали не только Семипалатинскую область, но и прилегающие регионы Сибири и Жетысу. Рассматриваются результаты экспедиций и геологических исследований, опубликованных в изданиях общества, их вклад в развитие экономики, сельского хозяйства и промышленности. Анализируется деятельность научно-исследовательских станций, основанных в 1930-е годы, их вклад в изучение растений, селекцию и развитие животноводства, а также роль первой метеорологической станции региона с учетом ее научной и исторической значимости.

Кроме того, в статье исследуется деятельность губернского краеведческого музея, Мемориального музея Абая и губернского архива. Акцентируется значение библиотечного дела, распространения периодической печати и функционирования газет в образовательной и культурной жизни региона.

Результаты анализа позволяют выявить значительный вклад научных и просветительских учреждений в сохранение исторического наследия, популяризацию научных знаний и формирование интеллектуального потенциала региона, несмотря на социально-политические изменения. Устанавливается, что их деятельность способствовала укреплению культурных и научных связей как внутри региона, так и с сопредельными территориями.

**Ключевые слова:** Семипалатинск; научные учреждения; образовательные организации; Русское географическое общество; периодическая печать; архивы; библиотеки; исторические исследования.

**Zaure M. Kadyrbayevna, Toty A. Kariyeva, Karlyga B. Mukhametkaliyeva**  
*Semey University named after Shakarim, Semey, Kazakhstan.*

## **THE ACTIVITIES OF SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS AND SOCIETIES IN THE CITY OF SEMEY**

**Annotation.** The article examines the activities of scientific and educational institutions in the city of Semipalatinsk, which played a key role in shaping and developing the region's scientific, cultural, and educational environment. Particular attention is given to the establishment of the

Semipalatinsk branch of the West Siberian Department of the Russian Geographical Society in 1902, which became the successor to the Statistical Committee. The society's research extended beyond the Semipalatinsk region to include adjacent areas of Siberia and Zhetysu. The article analyzes the results of expeditions and geological studies published in the society's periodicals and their contributions to the development of the economy, agriculture, and industry. Additionally, the activities of research stations established in the 1930s are examined, with a focus on their role in plant studies, selective breeding, and livestock development, as well as the significance of the region's first meteorological station from both scientific and historical perspectives.

Furthermore, the study explores the work of the provincial local history museum, the Abai Memorial Museum, and the provincial archive. Emphasis is placed on the importance of library development, the dissemination of periodical publications, and the functioning of newspapers in the educational and cultural life of the region.

The findings of the analysis reveal the significant contribution of scientific and educational institutions to the preservation of historical heritage, the dissemination of scientific knowledge, and the development of the region's intellectual potential despite socio-political changes. It is established that their activities contributed to strengthening cultural and scientific ties both within the region and with neighboring territories.

**Keywords:** Semipalatinsk; scientific institutions; educational organizations; Russian Geographical Society; periodical press; archives; libraries; historical research.

### References

- Agalakov I. Sovety Sibirii. 1917-1918g. [Soviets of Siberia. 1917-1918] Novosibirsk, 1972, - 200 p. [in Russian].
- Adrianov A.A. Kratkij istoricheskij ocherk Sempialatinskogo muzeya. [A Brief Historical Overview of the Semipalatinsk Museum.] Semipalatinsk, 1929, -14 p. [in Russian].
- AOMA Q.415. T.1. Is.419. P.113; Q.73. T.1. Is.409. P.148.
- AOMA Q.47. T.1. Is.2a. P.5-9.
- AOMA Q.615. T.1. Is.3501. P.3.
- AOMA Q.645. T.1. Is.26. P.1.
- Berzhanov K. Russko-kazahskoe sodruzhestvo v razvitii, prosveshchenii in Kazakhstan (istoriko-pedagogicheskie issledovanie). [Russian-Kazakh Cooperation in Development and Education /Historical and Pedagogical Research/]. Alma-Ata, 1965. [in Russian].
- Bolatova Q.B. XIX qasyrdyn ekinshi zharty sy men XX qasyrdyn basyndaqy Shyqys Qazaqstanda qy oqu-aqartu zhyjesi men bilim beru mekemelerinin qyzmeti [The education system and the functioning of educational institutions in East Kazakhstan in the second half of the 19th century and the early 20th century.]: dis. ... kand. ist. nauk / Q.B. Bolatova— Semej, 2010. [in Kazakh].
- Gerasimov B. Dvadcatipyatiletie Semipalatinskogo russkogo Geograficheskogo obshchestva. [The 25th Anniversary of the Semipalatinsk Russian Geographical Society]. Kyzyl-Orda. Ob-va izuch.Kazastana, 1927. [in Russian].
- Grigor'ev V. Protivostoyanie (Bol'sheviki i neprolitarskie partii v Kazakhstane). [Confrontation (Bolsheviks and non-proletarian parties in Kazakhstan)]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1989, -252 p. [in Russian].
- Ekpindi. 1953. 5-zheltoqsan. [in Kazakh].
- Elagin A.S. Goroda Kazahstana v period stroitel'stva socializma. [Cities of Kazakhstan during the construction of socialism]. Alma-Ata. Nauka, 1980, -344 p. [in Russian].
- Eleuov T. Qazaq auylynda Sovet Okimetinin ornauy men nyqayuy. [Establishment and strengthening of Soviet power in the Kazakh village. Almaty Kazakhstan]. Almaty Qazaqstan, 1967.-232b, Sonyki. Qazaqstanda Sovet Okimeti qalaj ornady. Almaty: Qazmemlbas. 1957. - 210 p. [in Kazakh].
- Zataevich A. 1000 pesen. Kirgizskogo naroda. [1000 songs of the Kyrgyz people] Orenburg, 1924. [in Russian].

Mukhametkaliyeva K.B., Atantaeva B.Zh., Abenova G.A. 1920 zhyldardaғы Semej onirindegi sauatsyzdyqqa qarsy kures: maseleleri men natizhesi [The fight against illiteracy in the Semipalatinsk Region in the 1920s: problems and results] // Al-Farabi atyndaғы QazUU-nin habarshysy - № 2 (113). 2024. – P.95-110. DOI: <https://doi.org/10.26577/JH.2024.v113i2-08> [in Kazakh].

Kenzhebaev S. Uly Oktyabr' zhane Qazaqstan Sovetteri. Almaty. [Great October and the Soviets of Kazakhstan]. Nauka, 1980. -110. 20 p. [in Russian].

Koval'skij S. Za vlast' Sovetov. [For the power of the Soviets]. Alma-Ata. Kazgosizdat. 1957. -120 p. [in Russian].

QR OMA Q.81. T.1. Is.321. P.126.

QR OMA Q.81. T.1. Is.722. P.5.

QR OMA Q.138. T.1. Is.2931. P.187.

QR OMA Q.1692. T.1. Is.346. P.70.

QR OMA Q.44. T.10. Is.161. PP.5-6.

QR OMA Q.81. T.1. Is.1492. P.20.

QR PMA Q.141. T.1. Is.1536. P.18.

Semej Pravdasy 1957, 21 sentyabr. [in Russian].

Semipalatinsk, Alma-Ata, Nauka, 1984. -224 p. [in Russian].

Semipalatinsku - 250 let. [Semipalatinsk is 250 years old]. Alma-Ata, 1968, -156 s. [in Russian].

Shumyacskij B. Sibir' na putyah k Oktyabryu. [Siberia on the way to October]. Irkutsk. 1989. -140 p. [in Russian].

«Shyqys Qazaqstandaғы madeniet isinin damuy (XIX-XX q. 40 zhyldary)»: quzhattar zhinaqy [Development of culture in East Kazakhstan (XIX-XX centuries. 40): a collection of documents]/ qurast.: M.I.Perebeeva, L.K. Qadyrova, A.E. Shalygin. - Almaty: Daryn ZhShS, 2022. - 261 p. [in Kazakh].

### Авторлар туралы мәліметтер

**Мукатаева Зауре Кадырбаевна** - т.ғ.к, аға оқытушы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті Семей, Қазақстан.

**Кариева Тоты Амангельдыевна** - т.ғ.к, аға оқытушы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті Семей, Қазақстан.

**Мухаметкалиева Карлыга Бериковна** – докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан.

### Information about the authors

**Mukataeva Zaure Kadyrbayevna** – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Semey University named after Shakarim, Semey, Kazakhstan.

**Karieva Toty Amangeldyevna** – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Semey University named after Shakarim, Semey, Kazakhstan.

**Mukhametkaliyeva Karlyga Berikovna** – PhD candidate, Semey University named after Shakarim, Semey, Kazakhstan.

### Сведения об авторах

**Мукатаева Зауре Кадырбаевна** - к.и.н., старший преподаватель, Университет имени Шакарима города Семей. Семей, Казахстан.

**Кариева Тоты Амангельдыевна** - к.и.н., старший преподаватель, Университет имени

Шакарима города Семей. Семей, Казахстан.

*Мухаметкалиева Карлыга Бериковна* – докторант, Университет имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан.